І. В. ДІЯК

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ НОВА ГУЕМФІКАЦІЯ

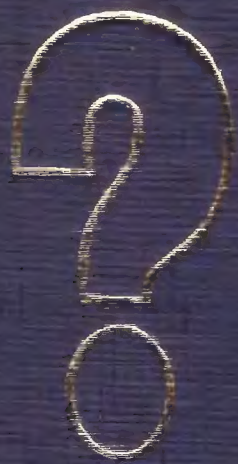

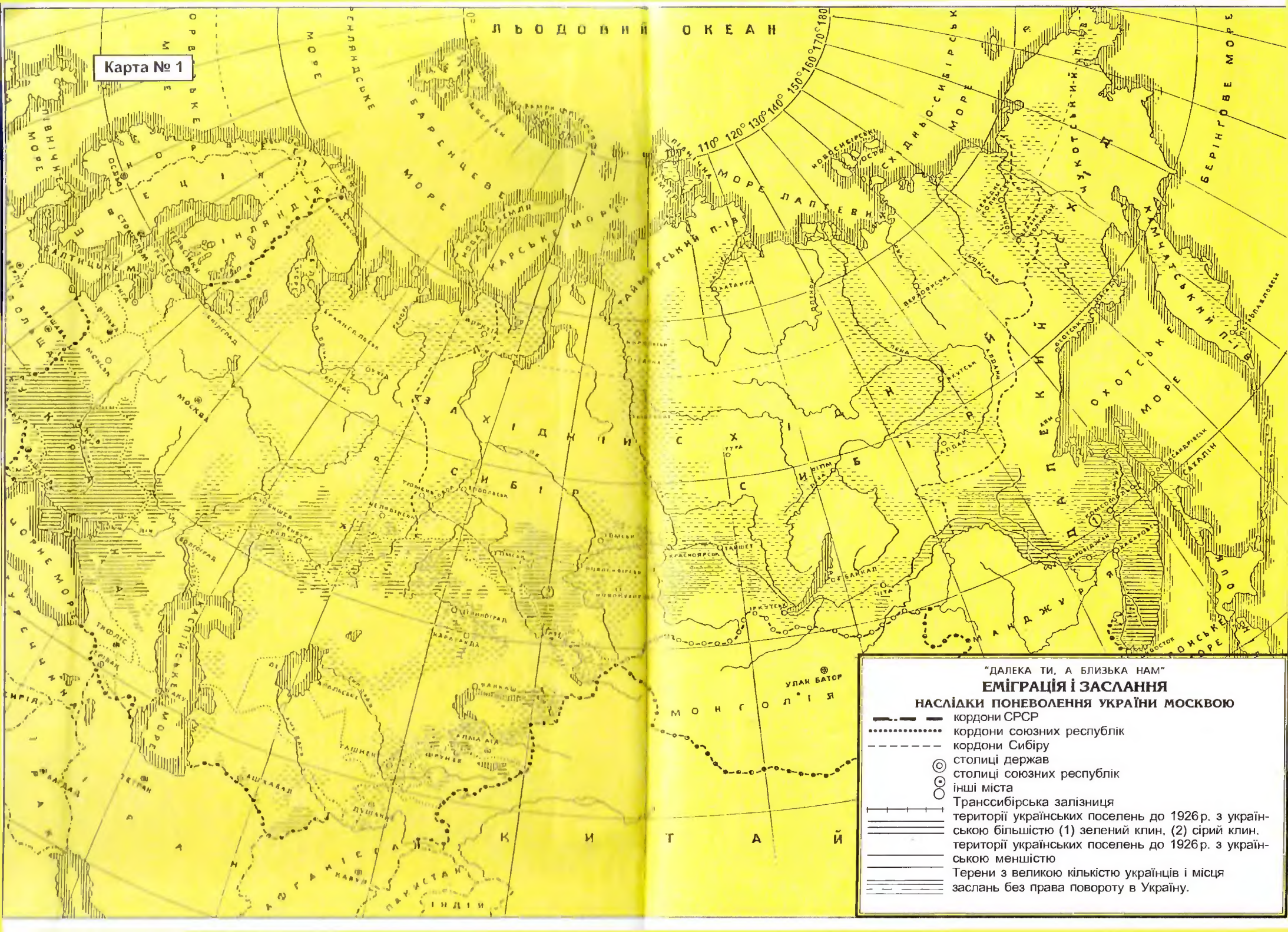
Карта № 1
ЛЬОДОВИЙ ОКЕАН
МОРЕ
БАРЕНЦЕВЕ МОРЕ
ТАЙМИРСЬКИЙ П-ІВ
МОРЕ ЛАПТЕВИХ
МОРЕ СХІДНО-СИБІРСЬКЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЗАХІДНІ СИБІР
СХІДНІ СИБІР
ПІВНІЧНІ СИБІР
ПІВНІЧНІ ПОЛЯРНІ ОСТРОВИ
ІНДІЯ
ПАКИСТАН
АФГАНІСТАН
МОНГОЛІЯ
УЛАН БАТОР
МАНДЖУРІЯ
САХАЛІН
МОСКВА
ЛЕНІНГРАД
ТАШКЕНТ
АЛМА АТА
ІРКУТСЬК
КРАСНОЯРСЬК
ОМСЬК
ТОБОЛЬСЬК
ОРЕНБУРГ
ВОЛГОГРАД
ТИФЛІС
ЕРЕВАН
БАКУ
ВАРШАВА
МІНСЬК
РИГА
ВІЛЬНЮС
ТАЛІН
ОСЛО
СТОКГОЛЬМ
ГЕЛЬСІНКІ
ОСЛО
ЛОНДОН
БЕРЛІН
ПАРИЖ
ТОКІО
ПЕКІН
ТАШКЕНТ
ДУШАНБЕ
АШХАБАД
ТАШКЕНТ
ОМСЬК
ІРКУТСЬК
ЧИТА
ХАБАРОВСЬК
ВЛАДИВОСТОК
ПЕТРОПАВЛОВСЬК
МАГАДАН
ЯКУТСЬК
ТОБОЛЬСЬК
ТОМСЬК
НОВОСИБІРСЬКІ ОСТРОВИ
"ДАЛЕКА ТИ, А БЛИЗЬКА НАМ"
ЕМІГРАЦІЯ І ЗАСЛАННЯ
НАСЛІДКИ ПОНЕВОЛЕННЯ УКРАЇНИ МОСКВОЮ
кордони СРСР
кордони союзних республік
кордони Сибіру
столиці держав
столиці союзних республік
інші міста
Транссибірська залізниця
території українських поселень до 1926 р. з українською більшістю (1) зелений клин, (2) сірий клин.
території українських поселень до 1926 р. з українською меншістю
Терени з великою кількістю українців і місця заслань без права повороту в Україну.

І. В. ДІЯК

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ чи нова РУСИФІКАЦІЯ?

Наукове видання

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих закладів освіти

КИЇВ
2000

ББК 81.2УКР-923
Д50

У роботі автор досліджує та осмислює витоки сучасного важкого становища української мови в нашому суспільстві. На основі принципів об'єктивності й історизму подається докладний аналіз переслідувань української мови протягом століть та політики денаціоналізації нашого народу з боку різних загарбників. Викривається справжня сутність апологетів двомовності в Україні як слухняних виконавців волі чужинців.

Мета цієї роботи – з'ясувати, які саме заходи потрібно вжити для покращення мовної ситуації в Україні та зміцнення української державності.

Видання адресоване усім, хто цікавиться проблемами нашої мови і долею України.

Науковий редактор – доктор філол. н., член-кореспондент НАНУ Дончик В. Г.

Рецензенти – доктор іст. н., професор Сергійчук В. І.
канд. філол. н. Квіт С. М.

Автор висловлює подяку М. М. Сайчуку за редакційне оформлення даної роботи, а також І. А. Чуркіну за спонсорську допомогу в її виданні.

ISBN 966-95742-2-6

© Діяк І. В., 2000

I
ВСТУП

Ну, що б, здавалося, слова –
Слова та голос – більш нічого!
А серце б'ється – ожива
Як їх почує!

Т.Шевченко.

День 2 листопада 1998 р. починався як звичайний робочий день, котрі заповнюють більшість нашого життя. Залишилася в минулому виборча лихоманка, а Верховна Рада України, нарешті, пережила «спікеріаду» й занурилася до роботи. Здавалося, що на якийсь час суспільно-політична активність мала б зменшитися. Однак, як це часто буває на «фронті» життєвих проблем, затишшя на одній ділянці раптом перекрив спалах на іншому. Деякі політичні сили, не полишаючи спроб послабити, а в перспективі і повністю знищити українську державність, вчинили чергову атаку на неї.

Цього разу фракція Комуністичної партії України виступила із заявою «Про порушення прав і свобод громадян України по безперешкодному, вільному розвитку і використанню рідної мови у всіх сферах життя» з метою знову загострити суспільні відносини в державі на мовному підгрунті. Ось окремі із тез, викладених у цій заяві, що дають уяву про її загальну спрямованість:

«С объявлением независимости Украины, а особенно после принятия Конституции Украины, некоторые политические силы в нашем обществе искусственно обостряют языковые конфликты, концентрируя свои усилия прежде всего против русского языка и русской культуры, а также культур национальных групп, проживающих в Украине. И дело не только в языке. Искажается, чернится история братских народов, особенно России, **культивируется русофобия**.»

«По нашему мнению, (необходимо – *авт.*) официальное признание официального статуса русского языка (в Украине – *авт.*), предоставление национальным группам (компактно проживающим) права свободного использования, обучения на родном язы-

ке, что во многом способствовало бы разрешению ряда сложных социально-экономических проблем, смягчению социально-классовой напряженности.»

На підтвердження викладеного у заяві наводилися жахливі факти і цифри, що мали б свідчити про «культивування русофобії», утиски російської мови в Україні. Під час першого її прочитання мав би виникнути праведний гнів щодо українських націоналістів, котрі вчинили замах на права мовних меншин в державі. Однак, за докладнішого аналазу цієї заяви, з'ясовується, що наведені цифри – річ лукава. Особливо, якщо відокремити їх від історії питання та об'єктивної сучасної реальності.

Важливість мовного питання в суспільстві визначається тим, що мова є однією із найважливіших цеглинок у фундаменті нації. Саме у ній відображено і зафіксовано найглибші витоки свідомості народу та його ментальність. Мова – це генератор і найвища форма патріотизму, Божий дар і берегиня культури, історії, традицій, творець культури. Вона репрезентує народ у світі, є ореолом нації й етнічним кордоном. Ось яке місце мові у визначенні поняття «народ» відводила «Українська радянська енциклопедія»:

«Народ – конкретно-історична форма спільності людей, **об'єднаних єдиною мовою** і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, живими рисами культури і характеру».[1]

«**Та чи інша спільнота людей**, – писав всесвітньо відомий філософ Ф.Ніцше, – **може виникнути тільки в результаті свідомого використання мови**».[2]

Дослідження, проведені у серпні 1992 р. відділом етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Рильського АН України, з'ясували, що серед факторів, які найбільше об'єднують людей однієї національності, українці на перше місце поставили **мову**, а вже потім народні звичаї, пісні та історію.[3]

---

[1] Українська радянська енциклопедія. – Т.10. – С.24.

[2] Цит. за: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1997. – С.50.

[3] Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999. – С.208.

Тим часом КПУ у своїй заяві, як і деякі інші кола, про котрі піде мова у цій роботі, вимагають визнання двомовності українського народу, щоб цим захистити росіян від русофобії. Це типові вимоги «російськомовних» носіїв «престижної» мови, котрі намагаються бути більшими росіянами, аніж самі росіяни. Звідки взялося це явище нашого сьогодення? Що ж діється з російською мовою в Україні? І яким насправді є становище мови української? Відповіді на ці запитання присвячена ця книга.

Мусимо констатувати, що офіційні заяви, подібні до заяви комуністів у стінах Верховної Ради України 2 листопада 1998 р., мають конкретну політичну мету. Що ж за мету переслідувала фракція КПУ? В чому полягає сутність несподівано схожої з комуністичною позиції Російської Православної Церкви і відверто шовіністичних російських організацій? Та і чи такою вже несподіваною є ця схожість?

Цим та багатьом іншим питанням української мовної історії і сучасності присвячена ця книга. Адже Україна – наша Батьківщина. Її доля не може бути байдужою для кожного чесного громадянина, кожного патріота.

II
ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

1. Витоки і становлення української культури.

Щоб зрозуміти всі аспекти мовного питання в нашому суспільстві, побачити справжнє сучасне становище української мови в Україні, варто докладно дослідити як тривіковий мовний і культурний досвід перебування України в складі Росії, так і розвиток українства до 1654 р. Тільки порівнюючи здобутки української культури «до» і «після», ми, нарешті, зрозуміємо ті процеси, котрі призвели до сучасного стану речей, а також зможемо осягнути всю велич і трагізм історичного шляху нашої мови.

Немає жодних сумнівів у автохтонності і спадкоємності матеріальної та духовної культури населення України з прадавніх часів. Етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків, починаючи з найдавніших археологічних культур, так званих Трипільської, Чорноліської, Черняхівської та інших, знайдених науковцями на стародавніх східнослов'янських землях – Наддніпрянщині, Поліссі, Волині, Галичині й Прикарпатті. Саме тут внаслідок тривалого етномовного і культурного розвитку наших предків утворився український народ з неповторною співучою мовою. Цей процес мав чимало віхових етапів: прадержава антів, великі об'єднання племен, заснування Києва на перехресті багатьох культур, різноманітні контакти із Візантією, кочовиками, варягами тощо.

Національний розвиток стимулювався безперервною жорстокою боротьбою з кочовим степом за виживання. Зрозуміло, що найважче доводилося прикордонним племенам, але саме вони швидше за інших розвивалися й загартовувалися в цій боротьбі. За легендою, коли кочовики-хазари зажадали від полян – засновників Києва – данину, ті замість данини дали хозарам «від дому по мечу». Степовики правильно розцінили подібну «данину» як символ непокори. «Ми здобули їх шаблями, загостреними з одного боку, – сказав хан за переказом літописця, – а у цих зброя загострена з двох боків; будуть вони потім брати данину з

нас самих!» (Пророцтво збулося, коли через два століття київський князь Святослав вщент погромив Хазарський каганат). Отже, не дивно, що саме поляни стали засновниками могутньої держави й лідером серед племен, з яких утворився майбутній український народ: древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів (волинян), білих хорватів.

Рання історія України-Русі пов'язана з діяльністю династії полянських князів. Про них відомо мало, оскільки згодом літописці намагалися обгрунтувати захоплення влади в Києві варязькою династією Рюриковичів відсутністю державності у предків українців. Однак така точка зору, хоча й стародавня, навряд чи відповідає дійсності. Процес творення української державності давній, як і процес творення самого українського народу. Польський хроніст Ян Длугош (помер у 1480 р.), який, вочевидь, користувався стародавніми літописними джерелами, повідомляє, що «після Кия, Щека і Хорива, успадковуючи по прямій лінії, їх сини й племінники багато літ панували у русичів, доки спадщина не перейшла до двох рідних братів – Аскольда і Дира».[1] А варяги після захоплення влади в Києві у 882 р. швидко асимілювалися й перестали відрізнятися від місцевого населення, інакше просто не утрималися б на князівстві. Так постала династія Рюриковичів, котра аж до середини XIV ст. вела Україну-Русь і загалом всю Київську державу крізь страшні випробування й славетні досягнення. Імена князів – Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького та інших – стали віховими в нашій історії не лише через їх військово-політичну діяльність, а насамперед внаслідок їх просвітництва. Адже культурне становлення будь-якого народу втілюється в піднесенні освіти, літератури, мистецтва, науки, що завжди було неможливим без підтримки влади. Саме досягнення княжої доби становлять фундамент сучасної української культури і мови, саме в тих часах ми ще й сьогодні шукаємо і знаходимо натхнення задля державотворчої діяльності.

* * *

Поступове оформлення і зростання Київської держави, розширення різноманітних зв'язків з іноземними країнами, а особ-

[1] Цит. за: Історія народів Росії. Курс лекцій – К., 1992. – Ч.1. – С.47.

ливо культурно-просвітницька діяльність Кирила та Мефодія і прийняття християнства, спонукали владу звернути пильну увагу на розвиток освіти. Київ починає посилати своїх людей до Візантії на науку й закладає в себе перші школи. Як правило, школи існували при монастирях, хоча освіту там давали не лише церковну, але й світську. В 1086 р. у Києві навіть відкрили школу для дівчат, що зустрічається не вельми часто в історії середньовічної Європи. Взагалі ж, як стверджує польський дослідник Ванчура, у XIII ст. у Києві та поблизу нього було понад 200 шкіл, де навчались понад 1000 учнів. Найкращі з учнів мали можливість підвищувати освіту за кордоном, переважно у Візантії. Зокрема, маємо відомості, що в 1030 р. князь Ярослав Мудрий відрядив продовжувати освіту за кордоном 300 київських учнів.

Освітня система в Україні-Русі мала три типи шкіл:

- Палацова школа – державний навчальний заклад, що утримувався за рахунок князя;
- Монастирська або церковна школа – найбільш поширений на Русі та в середньовічній Європі навчальний заклад. Першу таку заснував Володимир Великий при Десятинній церкві у Києві невдовзі після свого охрещення. Її традиції продовжила школа Ярослава Мудрого при Софії Київській, що за своїм рівнем наближалася до Константинопольського університету. Серед інших найпопулярніших церковних шкіл були заклади при Києво-Печерській лаврі й Троїцькому монастирі. Зокрема, лаврська школа готувала вище духовенство, художників, лікарів, перекладачів, каліграфів тощо. Тільки до 1240 р. зі стін монастиря вийшло понад 50 єпископів.
- Приватна школа – займалася переважно домашнім навчанням дітей купецького і ремісничого прошарків населення.

Усі школи організовувалися за грецьким зразком, а викладали в них здебільшого священики, ченці та дяки, як і в решті європейських країн. Окрім суто богословських дисциплін вивчалися мови, філософія, діалектика, математика тощо. Серед іншого вивчалися привезені грецькими вчителями твори Платона, Аристотеля, Сократа, Епікура, прообрази підручників «Фізіолог» (популярна зоологія), «Шестиднев» (про створення світу), а також «житія» святих, князів.

Можливість освіти своєю рідною мовою призвела до виник-

нення в Україні-Русі власної книжної справи. В цьому сенсі найбільшим культурним центром країни був Софійський собор у Києві. Тут виникла своєрідна академія – гурток високоосвічених книжників і вчених, зайнятих перекладом з грецької та створенням нових літературних творів. При соборі існувала перша книгописна майстерня, звідки перекладені з грецької книжки розходилися по інших монастирях. З Софією Київською пов'язана поява літописання на Україні-Русі та найвищі досягнення українського середньовічного слова: укладення першого літописного зводу 1037-1039 рр., написання й проголошення знаменитого «Слова о законі і благодаті», розробка основ першої систематизованої збірки давньоруських законів «Руська правда», створення «Ізборника Святослава» тощо. Князь Ярослав Мудрий 1037 року заснував при Софії бібліотеку, пошуки котрої й сьогодні не дають спокою багатьом дослідникам старовини.

Книжки, які вийшли зі стін Софії, стали основою для створення нових бібліотек, зокрема у Києво-Печерському монастирі, котрий протягом століть був і залишається значним центром духовно-культурного життя нашого народу. Саме там створювалися такі видатні пам'ятки української історії та слова, як «Повість временних літ» і «Києво-Печерський патерик». З плином часу подібні культурно-просвітницькі вогнища виникнуть в інших місцях, зі своїми бібліотеками, книгописними майстернями, центрами літописання, школами.

Завдяки цьому зростав загальноосвітній рівень суспільної та державної еліти, котра поступово відходила від войовничого варварства, перейнятого у варягів. Князь Володимир Великий забирав дітей представників вищих суспільних станів «на учіння книжне». Саме до цього покоління київських учнів належить митрополит Іларіон – автор згаданого вище філософського трактату «Слово о законі і благодаті» і найосвіченіша людина свого часу на Русі. Про Ярослава Мудрого Київський літопис свідчить записом від 1037 р.: «Ярослав любив книги… і пильнував до них і часто читав їх і вночі й вдень, і зібрав многих переписувачів і перекладав з грецького на слов'янське письмо; і переписали вони багато книг».[1]

---

[1] Цит. за: Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С.43.

Ярослав прищепив повагу до освіти і рідного слова своїм дітям. Донька Ярослава Анна, яка стала королевою Франції, мала високу освіту і брала участь в управлінні країною. Про це свідчать такі записи в деяких державних актах: «у присутності королеви Анни», «за згодою моєї дружини». Анна листувалася з папами римськими Миколою II та Григорієм VII, будувала церкви за взірцем київської Софії, подарувала Євангеліє королівському храму в Реймсі, **написане кирилицею**, на якому багато століть присягали французькі королі, посідаючи трон. Красномовний факт: чоловік Анни король Генріх I, як і більшість монархів середньовічної Європи, був просто неписьменним. В Україні-Русі існувала зовсім інша княжа традиція. Наприклад, князь Всеволод, батько Володимира Мономаха, знав п'ять мов.

З XII ст. Київська Русь як держава поступово занепадала, однак рівень культури залишався високим. Потужного і страшного удару по ній завдала монгольська навала. Досить сказати, що в Києві після походу монголів з 50 тис. мешканців залишилося живими ледве 2 тисячі, з 8 тис. дворів – 200, з 40 кам'яних монументальних споруд – лише 4. На якийсь час центр українського життя перемістився з Придніпров'я на захід, де сформувалося міцне Галицько-Волинське князівство, котре сучасники вважали щитом Європи від монголо-татар.

* * *

Монгольська навала вплинула на історичні долі нашого народу не менше, ніж, наприклад, включення козацької держави до складу Росії. Однак вона не припинила розвитку української культури та мови, хоча тепер цей розвиток набув деяких особливостей. Тим не менше, ще й сьогодні дехто вважає, начебто після монгольського походу центр культурного життя Русі перемістився на північний схід до сучасної Росії. Це твердження не є новим, оскільки протягом існування Російської імперії, СРСР, а також в сучасній Росії (подекуди навіть в Україні) було та залишається чимало дослідників, котрі намагалися обгрунтувати виключні права Росії на спадщину Київської Русі. Варто зупинитися на цьому докладніше.

За царських, а особливо радянських часів набула широкого поширення точка зору про наявність в Київській Русі єдиного

давньоруського народу-творця великої держави. За царату він взагалі був російським, згодом вважався предком росіян. За панування КПРС ця теза дуже добре вписувалася в офіційну політику створення «нової історичної спільноти» радянського народу. Мовляв, оскільки «древнерусская» народність ще за часів існування Київської Русі усвідомлювала свою єдність, яка збереглася назавжди, то в русифікації українців немає нічого протиприродного. Адже наявність єдиної давньоруської народності припускає і наявність єдиної мови, від котрої пішла, звичайно, російська, а українська набула своїх відмінностей лише через полонізацію.

Твердження про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів» не витримує елементарної критики. Усі європейські середньовічні письмові джерела говорили про Русь виключно як про Київську землю, «Lant zu Kiewen» за етнонімом з німецької «Пісні про Нібелунгів». Навіть російські пам'ятки, як-от перший Новгородський літопис, дуже часто говорили про поїздки новгородців «на Русь» в розумінні поїздок до Києва, Чернігова, Переяслава. Так само «їздили на Русь» з Суздаля, Володимира та інших міст майбутньої Росії, приєднаних до Київської держави лише завдяки активній зовнішній політиці її князів.[1] Їх експансія спрямовувалася насамперед на північ і схід (тобто у землі сучасних Білорусії та Росії), де у лісових, тобто порівняно безпечніших місцевостях, проживали менш розвинуті племена.

Приєднання нових територій до Київської держави та придушення постійного сепаратизму супроводжувалося тривалими війнами. Згадаймо хоча б війну 883 р. князя Ігоря з древлянами й спалення княгинею Ольгою їх столиці Іскоростеня. Як вважає професор Сахаров, князь Володимир Великий навіть виробив цілу програму походів на підкорення представників «древнерусской» народності. У 981 р. він придушує сепаратизм і накладає нову данину на в'ятичів, а через три роки здійснює похід на радимичів. Загалом в державі налічувалося до 200 племен, що перебували на різних щаблях розвитку, належали до різних мовних груп. Керувати такою величезною та різнорідною територією було вельми складно. Різні за етнічним складом і розвит-

[1] Див.: Наливайко Д. Этноистория Украины в отображении западных источников раннего нового времени // День. – 1999. – 26 июня.

ком регіони зв'язків між собою практично не мали. Навіть пересування по країні викликало чимало труднощів через відсутність будь-яких шляхів сполучення Лише взимку на санях або іноді влітку ріками на човнах-лодьях київські дружини здійснювали походи по безмежних територіях за даниною і полюддям. Щоб придушити місцевий сепаратизм князь Володимир Великий почав ставити на княжіння в найважливіших містах бояр, дружинників, своїх синів, оскільки місцевій еліті не довіряв. Зокрема, старший син Вишеслав князював у Новгороді, а після його смерті туди відрядили Ярослава. Ізяслав отримав Полоцьк, Святослав – Туров, Гліб – Муром, Всеволод – Володимир тощо. Проте багато територій входили до складу держави лише номінально. К.Маркс не даремно порівнював Київську Русь з імперією Каролінгів. Розпорошена культурно і політично, вона, врешті-решт, розпалася так само, як і всі інші середньовічні європейські імперії. Про яку ж єдину давньоруську народність можна говорити?

Об'єднавчі процеси на Русі були надто слабкими, щоб призвести до утворення якоїсь загальної єдиної народності. Наприклад, наполеглива боротьба київських князів за Полоцьк у X-XI ст. завершилася загалом безрезультатно. Полоцьк вів своє осібне життя, як і місцеві племена дреговичів та радимичів, з яких утворився білоруський народ. Стосовно росіян як виключних творців і спадкоємців Київської Русі, то варто зазначити, що перша згадка слова «Україна» зустрічається в Київському літописі у записі від 1187 р. щодо Переяславщини, а від 1189 р. – і Галичини. Проте Київський літопис дійшов до нас не в оригіналі, а в складі Іпатієвського списку XV ст. (за назвою Іпатієвського монастиря, що знаходився на території сучасної Росії). Тобто, дуже ймовірно, що слово «Україна» існувало як назва наших земель раніше XII ст. І, до речі, існувало воно не в розумінні «окраїна», оскільки ніяких центрів в Росії, по відношенню до яких Україна могла б вважатися окраїною, тоді не існувало. Для порівняння: за офіційною точкою зору назва «Росія» виникла тільки наприкінці XV ст., а поширення набула протягом XVI-XVII ст. Москва ж вперше згадується як маленька застава під 1147 р.

Про походження українців і росіян з однієї спільної народності також не варто говорити. Майбутній український народ утворився з слов'янських племен, які жили переважно в межах

сучасної України: полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів (волинян), білих хорватів. Ще в XIX ст. в цьому не мали сумнівів відомі лінгвісти та історики – В.Ключевський, П.Шафарик, А.Кримський, О.Котляревський. Створення великої держави Київської Русі стало першим значним досягненням українського народу. Турецький мандрівник Ельвія Челебі, який у 1657 р. побував в Україні, згодом писав, що українці – це стародавній народ, а їхня мова всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська. Коли студенти запитали знаменитого російського історика В.Ключевського, якою мовою розмовляло населення Київської Русі, той відповів: «Такою ж, якою розмовляють українці і тепер».[1] За М.Максимовичем, говір руських князів тотожний говорові сучасного малоруського селянина з Київщини, а історик-лінгвіст В.Ягич писав: «У Києві XII-XIV століть говорили по-малоруськи, але з відомими відмінностями від малоруського наріччя Волині і Галичини; ця відмінність наріччя збереглась і до нашого часу».[2]

Академік А.Кримський у статті «Древнекиевский говор» 1906 року прямо писав про близькість старокиївської мови до сучасної йому мови українців північної і середньої Київщини: «Я убежден, что, в виду такого положения дел, какая-нибудь киевсколетописная *котька*, сидящая на *присьпb* и умильно глядящая на *голубьникъ*, пока не будет облита *укропомъ* из *гълька* или вспугнута *хъртьом*, покажется для **бестенденциозного великоруса** не великорусской кошкой, а предком нынешней киевкой *кітки*, сидящей на *присьпі* и глядящей на *голубник* (голубятник). *Гълькъ* окажется современным киевским *глеком* (кувшином) и *укропъ* – не огородным растением (как прежде всего склонен был бы подумать нынешний великорусс), но просто кипятком (что легко может разъяснить любая сельская баба из Киевщины), а киевсколетописный *хърть* будет для бестенденциозного великоруса несомненным предком нынешних киевских *хортів* (охотничих собак), который и в X-XII веке, как и его малорусский потомок – хорт теперь, устраивал ловы (т.е. охоту) на *погану котьку* (по-

[1] Цит. за: Вакулюк П. Історія українців // Українська газета. – 1999. – 25 листопада.

[2] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – С.189.

гану кітьку), словно на *вѣверицу* (*вивірицю*, т.е. белку)».[1] І далі академік Кримський робить висновок: «Сколько нынешних великоруссов из разъединенных провинциальных захолустий, из-за тридевяти земель от Киевщины пришлось бы вместе собрать для того, чтобы они совместными силами сумели объяснить на основании живого великорусского языка если не все, то хоть некоторые из этих летописных слов, свободно объясняемых из нынешней киевской малорусской речи! А подобных слов можно набрать из Киевской летописи целую гору, – и нефилологи-великоруссы, обыкновенная публика, будут чувствовать себя перед этим старокиевким словарем, выражаясь по-летописному *невѣгласами* (невігласами=невеждами). Только по капелькам, одно к одному, эти слова (и то не все) могут быть выисканы в разрозненных великорусских говорах или в старых великорусских рукописях, – да и там часто под сомнением, не заимствованы ли они из южнорусских оригиналов... В конце концов окажутся и в Киевской летописи, и в других списках киевских памятников **исключительно малорусские** слова и обороты, известные только у малоруссов, совершенно чуждые великоруссам».[2]

Щоправда, продовжують точитися розмови про начебто велику близькість сучасної російської мови з церковнослов'янською (староболгарською), на котрій дійшли до нас літературні твори Київської Русі. Проте насправді ця близькість має зовсім інше підгрунтя. Більшість стародавніх руських творів, як, наприклад, «Слово о полку Ігореве», дійшли до нас не в оригіналі, а у російському переписі – як середньовічному (у списках, складених в російських монастирях), так і більш пізньому (під час перевидання у XVIII-XIX ст.) Внаслідок тривалого й детального вивчення російським та радянським дослідникам вдалося з'ясувати, «що, намагаючись по можливості точніше відтворити слова (смислові одиниці тексту), видавці (відомий збирач рукописів граф Мусін-Пушкін із наступниками – *авт.*), в дусі свого часу, **припускалися істотних відхилень в переданні написання, тобто орфографій давньоруського рукопису**. Крім того, видавці іноді

---

[1] Цит. за: Погрібний А. Нахабна брехня в «українській» газеті «Комсомольская правда» // Вечірній Київ. – 1999. – 20 жовтня.
[2] Там само.

не змогли правильно прочитати й відтворити текст, не завжди розуміли значення окремих слів.»[1]

Російський народ, на думку професора А.Шахматова, утворився із суміші слов'янських племен в'ятичів, кривичів, словен з угро-фінами. Так, наприклад, до цього часу точно не відомо походження назви міста Суздаль, вперше згаданого літописцями у 1024 р. Неслов'янське походження мали також Ростов (вперше згаданий як центр племені мері у 873 р.), Муром (головне місто племені муроми)... Державотворчий процес у Новгороді, що відбувався під тиском варягів одночасно з таким же процесом у Києві, був результатом союзу літописних словенів та кривичів з угро-фінськими племенами іжора, карела, чудь, весь, а в XI-XII ст. під новгородський вплив потрапляють землі латгалів, естів, фінів.

Таке походження російського народу знайшло офіційне підтвердження. Ще в 1940 р. радянський дипломат Є.Синіцин на протокольній зустрічі з діячами міністерства зовнішніх справ Фінляндії так говорив про витоки етнічних росіян: «...Ваше приглашение... не случайно. Оно вызвано голосом многовекового доброго соседства наших народов, которое началось с древнейших времен, когда финские племена, известные как чудь, и великорусское племя мирно встретились в юго-восточных степях Приуралья. Историческая наука отмечает, что по характеру финские племена были кроткими и не воинственными, что отмечалось также у русских. Эти свойства наших предков способствовали мирному продвижению и расселению в новых местах... Она подтверждает, что финские и русские названия рек, озер и поселений идут не сплошными территориями, а располагаются вперемешку.

Ученые отмечают, что ваши предки передали русским некоторые свои антропологические черты. Так, скуластость великоросса, преобладание смуглого цвета лица и особенно типичный великорусский нос, покоящийся на широком основании, с большой вероятностью относятся на счет финского влияния.»[2]

Згодом нових рис до російського національного характеру

---

[1] История русской литературы XI-XVII веков. – М., 1985. – С.104.
[2] Синицин Е. Резидент свидетельствует. – М., 1996. – С.89-90.

додали тривалі контакти з монголо-татарами. Цей вплив був таким значним, що російський мовознавець князь Н.Трубецькой у 1920-30-х рр. називав росіян за походженням туранцями (тюрками), яких із слов'янами поєднує тільки мова.

Лише у XII ст. завдяки українській колонізації з Придніпров'я на інородному Верхньому Поволжі з'явилися міста з відомими в Україні назвами: Володимир, Юрьєв, Звенигород, Галич (в сучасній Костромській області). Відзначаючи великий вплив на майбутніх росіян з боку південних слов'ян, той же професор Шахматов стверджував: «Батьківщина нашої великоруської літературної мови – Болгарія. Але утворилася вона у Києві, де відчувала вперше благотворний уплив народного середовища. Остаточно розвилась вона у Москві.»[1] У цьому немає нічого дивного, адже привнесена з Болгарії Кирилом і Мефодієм грамота розходилася по землях безмежної держави з київських монастирів. На місцевому грунті вона утворила суміш з тамтешніми «говорами», котрі з часом вплинули на створення нових мов.

Самоусвідомлення і державотворчий процес в російських землях розпочалися, на думку Ключевського, лише з 12 ст., а взагалі Володимиро-Суздальщина історично розвивалися на два століття пізніше, ніж українські землі. Спровоковані волхвами язичницькі заворушення проти насаджуваного з Києва християнства тривали тут і в XI ст. Ймовірно не були християнами володимиро-суздальські воїни, котрі захопили Київ у 1169 р., оскільки літописець називав їх «поганцями», що за тодішньою традицією означає язичників. Засновник Москви Юрій Долгорукий, коли став київським князем, активно переводив звідти на північний схід урядовців, книжників, будівельників, щедро роздаючи їм землі. Саме так культура Київської Русі й християнство торували собі шлях до цих земель. У 1157 р. незадоволені політикою викачування ресурсів з Києва до Володимиро-Суздальського князівства кияни повстали проти суздальських гарнізонів. Врешті-решт, вони знищили Юрія Долгорукого.

Наступник Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський вже відверто розглядав Київ у якості конкурента за панування на Русі й відрядив дружини 11 князів на чолі зі своїм сином Мстиславом

---

[1] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.191.

на Київ. Михайло Грушевський вважає це першою україно-московською війною (хоча Москва ще не мала ніякої ваги). Місто грабували два дні, вивозячи надбання багатьох століть на північ. Саме тоді Вишгородська ікона Божої Матері потрапила до Володимира-на-Клязьмі й відома тепер всьому світу як Володимирська. Чимало цінностей виявилися назавжди втраченими. Зайняті своїми усобицями українські князі були вражені тим, що сталося. Коли 1173 року суздальці спробували повторити похід на Київ, проти них виступила ціла коаліція: кияни, волиняни, галичани, а також тюркомовні чорні клобуки, котрі кочували на південь від Києва, прикриваючи його від нападів зі степу. Дізнавшись про це, суздальці повернули назад.

Саме з 1169 р. остаточно перестала існувати політична (не етнічна, котрої взагалі не було ніколи!) спільність Київської Русі і територій майбутньої Росії, хоча російські та радянські історики завжди доводили, що цей рубіж встановили монголо-татари. Саме з 1169 р. – за 70 років до навали хана Батия – Володимиро-Суздальська земля розвивалася окремо від України-Русі, зосередившись на стосунках зі Сходом. Першочергова увага надавалася завоюванню волзьких булгар і мордви. Остаточно підтвердила східну орієнтацію російських земель монгольська навала, коли Північно-східна Русь перетворилася на найважливіший улус Золотої Орди і активно брала участь у ординських справах.

Отже, новоутворений російський народ, який згодом проголосив себе старшим братом серед трьох східнослов'янських народів, насправді ніколи не був у спільній «колисці». Адже, поки він народився, Київська Русь уже розпалася. Ізольований від західних впливів, він все більше уподібнювався східним народам з типовою для них традицією деспотичної влади. Орієнтована на Захід Новгородська земля з її сильними вічовими (тобто демократичними) традиціями, на жаль, програла Москві боротьбу за гегемонію в майбутній Росії. Остаточно її добив Іван Грозний, вчинивши у Новгороді різанину і закріпивши деспотичне самодержавство.

Згодом росіяни самі відмовилися від спадщини Новгороду, намагаючись вести історію своєї державності саме від Києва. Факту існування на Придніпров'ї народу з культурою, мовою, побутом, звичаями, більш схожими із західними слов'янами, ніж

предками росіян, намагався дати пояснення у своєму «вченні» засновник цілої історичної школи М.Погодін. За ним виходило, що територію Середнього Придніпров'я та Києва заселяли «великороси». Але під час монгольської навали все населення або вирізали, або воно втекло на північно-східні землі. Їм на зміну із Галичини в Придніпров'я прийшли «малороси». Академік А.Соболевський додавав, що «великороси» заселяли Київщину аж до кінця XV ст., а малоросійський народ із своїм наріччям утворився на Галичині та Волині й заповнив «етнічний вакуум» у Придніпров'ї після виходу звідти «великоросів» на терени сучасної Росії. Саме цим «погодінці» на замовлення російської влади намагалися довести, чому Київ, з котрого офіційно проголошувався початок 1000-річної російської державності, чомусь опинився поза етнічними російськими землями. Саме таким чином Погодін з послідовниками намагалися вкрасти в українців їхню історію.

За радянських часів історична наука відмовилася від погодінської версії, але оскільки замовлення влади не змінилося, почали доводити, нібито перенесення центру Київської Русі з берегів Дніпра на північ – у Володимир-на-Клязьмі – відбулося ще раніше, у XII ст. за Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Політичний підтекст тут очевидний. Ніякі історичні негаразди так і не піддали сумніву визначальну роль Києва в державно-політичному й культурному житті Русі. Етнічна єдність населення Придніпров'я, Сіверщини, Галичини, Волині, інших регіонів України, яка уможливила створення великої держави Київської Русі й базувалася на спільній українській мові, культурі, побуті, звичаях, була настільки сильною, що її не змогли порушити ані феодальні усобиці, ані встановлюване загарбниками розділення народу державними, ідеологічними, релігійними кордонами, ані проведені поневолювачами протягом багатьох століть спроби асиміляції українців.

2. Напередодні об'єднання з Росією.

З XIV ст. розпочався тривалий період бездержавності нашого народу. Однак поступове закріплення на українських землях влади Литви, як не дивно, до деякої міри сприяло виживанню та майбутньому піднесенню України. По-перше, литовці перейня-

ли спадщину Київської Русі й боронили її від монголо-татар. Досить зазначити, що нова держава офіційно іменувалася Великим князівством Литовським, **Руським** та Жмудським. Іноді великі литовські князі на своїх печатках навіть іменували себе також і князями **Малої Русі**. Згодом Москва небезпідставно розглядала литовське князівство, котре включало українські, білоруські, деякі російські землі, як небезпечного конкурента у справі збирання руських земель. А українські історики, починаючи від Антоновича та Грушевського і аж до сучасних дослідників, переважно називають ту державу литовсько-руською, зважаючи на великий руський (тобто український і білоруський) культурний вплив на тогочасних литовців.

По-друге, санкціонована Папою Римським агресія орденів хрестоносців проти Литви на тривалий час запобігла розповсюдженню в князівстві католицтва, тому язичницька Литва активно переймала спадщину Київської Русі. У князівстві продовжувала діяти «Руська правда», а великі литовські князі, як правило, володіли поряд із латиною і німецькою також руською (тобто українською та білоруською) мовою, котра була мовою переважної більшості населення держави і офіційною мовою уряду. Стара українська та білоруська знать, котра походила ще від князівсько-боярських родів, посіла значне становище в Литві. Варто згадати хоча б імена гетьманів Острозького і Сапеги. Власне литовська шляхта, одержавши українські землі у володіння, часто приймала православ'я, слов'янські імена й асимілювалася. Яскравим прикладом може бути волинський князь Любарт-Дмитро, котрий мало не все життя присвятив обороні українських земель від польських і ординських зазіхань. Рід Коріатовичів тоді міцно вкорінився на Поділлі, відтиснувши орду далі на південь. Великий князь Вітовт у 1384 р. для утвердження своєї влади шукав підтримки впливової православної знаті й перехрестився з католицтва у православ'я, одержавши нове ім'я Олександр. Коли згодом, з міркувань династичного шлюбу з польською королевою Ядвігою, він знову покатоличився, православне ім'я собі зберіг.

Час від часу столиця держави взагалі розташовувалася поза межами самої Литви. Зокрема, за Вітовта вона була в білоруському Гродно. Набране в українських землях ополчення, дружи-

ни місцевої знаті завжди складали значну частину литовських військ. Уже згаданий вище польський хроніст Ян Длугош перелічив 21 з 40 хоругв (полків) зі складу армії Вітовта у Грюнвальдській битві 1410 р., і серед них київську, дрогичинську, стародубську. Сучасні історики ще додають луцьку, володимирську, ратненську, новгород-сіверську і декілька загонів з Поділля. Останнє тоді було густо заселене й мало значні сили. Досить зазначити, що під Грюнвальдом Поділля також представляли ще 3 з 7 набраних в українських землях полків польської королівської армії.

По-третє, саме литовським князям Україна завдячує звільненням від монгольського ярма. В битві на Синій Воді, котру за традицією датують 1362 р. (або ж, як пише Супрасльський літопис, за князювання Ольгерда, 1341-1377 рр.), орда зазнала цілковитого розгрому. Це стало результатом єдності литовської влади, української знаті та простого люду. Адже більшість власне литовських дружин у той час відбивали напади хрестоносців на свої землі на далекому північному заході. Військо збиралося для походу в степ у Києві. Великий загін на чолі з Любартом-Дмитром прибув з Волині, а Коріатовичі, які до того платили данину татарам, привели дружини з Поділля. Очолив похід сам князь Ольгерд, при якому перебував добірний литовський загін. Значні сили прийшли на допомогу з Білорусі. Зокрема, на Синій Воді відзначилася хоругва з Новогрудкова.

Ця битва значить для України ще більше, ніж для росіян перемога на Куликовому полі в 1380 р. Адже вона звільнила нас від монголо-татарського ярма. На жаль, вичерпних даних про цю видатну подію не збереглося. До того ж радянська історична наука намагалася взагалі не згадувати про перемогу на Синій Воді, а якщо і згадувала, то в якості прологу до Куликовської, хоча ці дві битви зовсім не пов'язані між собою і мали різні наслідки.

Тим часом майбутня Росія залишалася підвладною монголо-татарам аж до 1480 р., не маючи змоги позбутися цього кошмару. Усунута ординцями від зв'язків з Європою, Росія зосереджувалася на власній домонгольській спадщині та все більше й більше відставала у своєму розвитку.

Порівняння з монголо-татарським ярмом в російських зем-

лях робить оцінку литовського владарювання в Україні більш об'єктивною. Безперечно, панування орди несло нашому народу тільки страждання й занепад. Разом з тим Литва не тільки перейняла чимало із спадщини Київської Русі, але й своїми постійними контактами з Європою надавала українській культурі нових стимулів до подальшого розвитку.

Зокрема, великий литовський князь Вітовт дозволив німецьким колоністам селитися в Україні. Вони принесли з собою Магдебурзьке право, котре з часом дуже поширилося в наших землях. Навіть місто Чорнобиль свого часу мало це право самоврядування і також два щорічних великих ярмарки загальнодержавного значення. Вітовт також сприяв кримським татарам у відокремленні від Золотої Орди, і на перших порах Кримське ханство не вчиняло нападів на Україну. На місці майбутньої Одеси за наказом Вітовта заснували поселення, куди з українських земель направилися 12 тисяч селян і 400 возів.

Загалом склалися сприятливі обставини для розвитку української культури і мови, що призвело до духовного відродження нашого народу після страшних нападів орди. Рушійною силою цього процесу з кінця XV ст. стала просвітницька діяльність українського духовенства, міщан, а також знаті, котра посіла значні посади в князівстві. Звичайно, остання мала у цьому найбільші можливості завдяки великим коштам, маєткам, державним посадам і власним військовим силам. Яскравим прикладом може бути життя та діяльність князя Костянтина Острозького – найвидатнішого українця XV ст.

Він належав до першого десятка магнатів України і мав 91 земельне володіння, власні подвір'я у Вільно, Луцьку, Мінську, право проводити ярмарки без сплати мита в Луцьку та інших містах. У 1497 р. князь К.Острозький став гетьманом, а до 1500 р. здобув усі найвищі посади Великого князівства Литовського. Згодом він став каштеляном віленським, тобто православний шляхтич очолював владу в місцевостях, котрі були головним оплотом католицтва у Литві.

Король Сигізмунд називав князя Костянтина Острозького «руським Сципіоном». Усіх його битв не перелічити, але слід особливо відзначити великі перемоги над татарами, котрі здійснювали згубні набіги на Україну. Так, у 1497 р. в битві на

річці Вебеж він знищив 300 татарських вельмож і полонив двох ханичів, а у 1512 р. завдав поразки 20-тисячній орді.

Князь К.Острозький активно захищав православну церкву в Україні, заснував 6 монастирів, до 10 церков, подарував їм багато книг та ікон. Це особливо важливо, якщо врахувати, що українська освіта тоді перебувала у підпорядкуванні церкви. Школи й шпиталі, як правило, існували при церквах і монастирях, часто на гроші шляхти. Зокрема, Костянтин Острозький, утримуючи своїм коштом у Острозі православного дяка («уставника»), зобов'язав його «школу держати». А шляхтич Ходкевич у своєму Заблудові в 1562 р. навіть призначив місцевим православній церкві й католицькому костьолу спеціальне утримання, щоб вони «на науці дітей держали».

Українська знать та міщани традиційно відправляли дітей вчитися грамоті й молитвам до православних шкіл, оскільки поряд із мовою саме грецька віра в Литві вважалася ознакою руських (українців і білорусів). Діти найбагатших отримували початкову освіту вдома. Тільки після засвоєння рідної мови й молитов, прищеплення православної віри батьки турбувалися про вивчення дітьми латини, без якої було неможливо посісти державну посаду. Але придушення грецької освіти турками, через що не стало в кого запозичити нове в освітянській справі, в поєднанні із відставанням власної школи від потреб життя, з часом призвели до згубних наслідків.

* * *

Поступовий занепад Великого князівства Литовського та його інкорпорація до складу Польського королівства різко змінили становище українства. Західна Європа переживала добу Відродження. Разом з реформаційними рухами поширювалися ідеї гуманізму. До Речі Посполитої потрапили єзуїтські колегії та протестантські школи. Знання, котрі давали в цих школах, були значно вищими, ніж в православних закладах, а також більше відповідали практичним потребам Речі Посполитої. Після закінчення навчання українська молодь виходила гуманітарно освіченою, з науковими знаннями, а часто й з новими релігійними поглядами. Як результат, XVI ст. стало часом сильного покатоличення й полонізації української шляхти. Видатний україн-

ський історик Володимир Антонович наприкінці XIX ст. досліджував стародавні акти і знайшов 700 призвіщ українських шляхетських родів, які перейшли до католицтва і полонізувалися.

Думка про заснування своїх власних учбових закладів, які б паралізували шкідливі впливи латинських і протестантських шкіл на українську молодь, здійснюється в останній чверті XVI ст. Син князя Костянтина Острозького Костянтин Костянтинович заснував кілька шкіл на Волині та академію в 1580 р., котра проіснувала до смерті свого засновника, оскільки подальші нащадки магнатського роду Острозьких полонізувалися.

Острозька академія була першим православним вищим учбовим закладом. Поряд із богослов'ям тут давали світську освіту, вивчали філософію, церковнослов'янську та грецьку мови, робили переклади книг рідною мовою. При академії діяла друкарня. Якщо для деяких наук не вистачало православних викладачів, то академія залучала протестантів. Так, надолужити відсталість допомагав математик, філософ і астролог Ян Лятос з Краківського університету.

Особливий внесок у покращення становища нашої мови зробили українські міщани. Постійний контакт з європейцями прискорював їх культурний розвиток. В нагоді стало надбання містами вже згадуваного вище Магдебурзького права. Висока європейська міська культура, до котрої залучилися українські міщани, призвела до появи нових форм розвитку української мови і культури. За свідченням відомого вченого і культурного діяча І.Огієнка, в 1491 р. на замовлення української общини Кракова німецький друкар Швайцпольт Фіоль надрукував кирилицею Часословець та Осьмигласник, котрі не лише були оформлені за зразком тогочасних західноукраїнських рукописних книг, але й набрані згідно тогочасного українського правопису. Першим друкованим виданням автора-українця слід вважати поетичну книгу «Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича, присвячену папі римському Сиксту IV.

На постаті Юрія Дрогобича варто зупинитися докладніше. Юрій Котермак з родини дрогобицького ремісника за 45 років свого життя пройшов шлях від звичайного бойківського хлопчини до одного з провідних інтелектуалів XV ст. З 15 років він працював писарчуком у Львові у генуезького купця Айнольфа

Тедальді, згодом навчався і викладав в університетах Кракова і Болоньї, став доктором філософії та медицини. У Болоньї він користувався таким авторитетом, що в 1481 р. був обраний ректором Болонського «університету медиків та артистів», де викладалися усі науки, крім права. Згадаємо, що мова йде про один з основних осередків гуманістичної науки в Італії ренесансної доби. До наших днів дійшли його рукописні праці, зокрема, «Оцінка сонячного затемнення 4 липня 1479 року», «Трактат про оцінку наслідків затемнення» тощо. В історії Болонського університету він залишився під ім'ям Джорджо да Леополі, тобто Юрія зі Львова. Теперішній ректор університету Фабіо Роверсі-Монако у своїй вітальній промові зазначив, що слава Болонського університету завдячує яскравій інтелектуальній традиції, представленій багатьма знаменитими іменами. Серед них був і наш співвітчизник Джорджо да Леополі, в історії української науки та літератури більше відомий як Юрій Дрогобич.[1]

Але повернемося до книгодрукування в Україні й згадаємо, що першодрукар Росії Іван Федоров, тікаючи від терору і реакції в московських землях, знайшов собі притулок саме в Україні. Московські попи та опричники вбачали в друкарстві бісівські прояви. Інакше не могло й бути через тривалий період ізоляції Росії, викликаний ординським ярмом. У цьому не вина, а біда Росії. Освічені завдяки європейським культурним впливам українці виявилися далекими від подібного неуцтва. Князь К.Острозький тривалий час допомагав Федорову, забезпечував йому захист. У 1572-1573 рр. українським коштом він заснував у Львові друкарню й видав 1574 року «Апостол», з якого починається постійне книгодрукування в західноукраїнських землях. Проте Федоров, ймовірно, виявився не засновником, а тільки фундатором постійного книгодрукування в Україні.[2] Це підтверджує напис на могильній плиті Федорова у Львові, котрий у перекладі І.Крип'якевича звучить так: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом **занедбане друкарство обновив**, умер у Львові. Друкар книг перед тим не видимих...»[3]

---

[1] Юрій Дрогобич. Український ректор Болонського університету // Панорама. – 1999. – №6. – С.65.

[2] Див.: Тимошик М. Наші предки николи не лякалися книги // Голос України. – 1999. – 10 вересня.

[3] Там само.

Звичайно, процес друкування книжок був у XVI ст. вельми дорогим і технічно складним. Потреби, умови та можливості для його появи складалися поступово і свідчили про високий розвиток суспільства. По Україні друкарство розповсюдилося досить швидко. З 1606 р. починає діяти велика друкарня при Києво-Печерському монастирі. За 15 років тут було видрукувано близько 30 назв книг, головно релігійного змісту. Це перевищувало загальну кількість усіх назв книжок, надрукованих в Україні до того часу. Загалом до 1654 р. в Україні було 24 друкарні, а в Росії лише дві. Життя Федорова ілюструє, що в московських землях його таланти вважали не просто непотрібними, а й навіть небезпечними. У той же час можна вважати глибоко символічним, що доля звела Федорова саме із князем К.Острозьким, а друкарня Федорова розмістилася у Львові, де в скрутний час її викупило Львівське братство.

У XVI ст. Львів користувався правом самоврядування і досяг значного економічного й культурного розвитку. Саме українська православна община Львова найпершою створила власну міську українську організацію – Успенське братство. У 1586 р. братство заснувало школу, щоб через виховання молоді підвищувати релігійний і моральний стан суспільства. Тут незалежно від стану й достатку вчилися граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, молитвам, а в практичних потребах також латині й польській. Від протестантських і католицьких шкіл вона відрізнялася лише увагою до рідної мови й православним спрямуванням. Важливий культурний осередок, братська школа стала зразком для багатьох інших.

У XVII ст. головні осередки освіти і культури поступово переміщуються на схід України – під захист козацтва. Львівська братська школа поступається першістю школі Київського братства. Крім того, завзяття митрополитів Іова Борецького і Петра Могили можна порівнювати за масштабами діяльності з самим Ярославом Мудрим.

Петро Могила був людиною європейської освіченості й розумів, що майбутнє України великою мірою залежить не тільки від осягнення її народом власного історичного досвіду, але й від прилучення його до загальноєвропейських цінностей. Активний захисник православ'я, котрий відбудував чимало зруйнованих

святинь, він разом із тим не замикався лише на спадщині Київської Русі. Оскільки єзуїтські колегії краще підготовлювали своїх учнів до громадського життя і державної служби, Петро Могила організував православну школу за єзуїтським зразком. Це була тогочасна найвища освіта європейського рівня, перетворена в зброю захисту православ'я від католицтва. Восени 1631 р. постала школа при Києво-Печерському монастирі. Латинська мова викладання і предмети єзуїтської програми в православній Лаврській школі викликали невдоволення і підозри. В Україні, як і в московських землях, теж було чимало неуків, котрі не бажали сприймати європейські досягнення. Однак тут новаторів не цькували, як Івана Федорова в Росії, і, врешті-решт, життя підтвердило історичну правоту Петра Могили. У 1632 р. Київська братська і Лаврська школи злилися в колегію – майбутню Києво-Могилянську академію. Вона виховала плеяду видатних вчених-просвітителів і зробила значний внесок у розвиток духовності не лише українського, але й інших східнослов'янських народів. Високий рівень освіти в цьому першому в Східній Європі університеті визнавали навіть вороги – єзуїти і уніати. Уніатський митрополит (згодом католик) Касіян Сакович прямо дорікав уніатам: «Що ваші школи? Вони нічого не варті не тільки в порівнянні з латинськими, а й з школами Петра Могили – Київською та Гойською».[1]

Додамо сюди також і те, що більшість тогочасної української еліти мала змогу і бажання поліпшувати свою освіту в найкращих західноєвропейських університетах. Наприклад, князь Йосиф-Езекіїл Курцевич на початку XVII ст. навчався в університеті італійського міста Падуя. Після повернення в Україну він став архімандритом Запорозького монастиря в Трахтемирові, згодом був єпископом. Юний Іван Мазепа навчався в 50-х рр. XVII ст. в Києво-Могилянській колегії, Краківському університеті. Є документ, згідно з яким він у 1657 р. вивчав артилерійську справу в голландському місті Девентер (у Голландії тоді були найкращі військово-учбові заклади в Європі). Саме тому Мазепа згодом ніс службу при Івані Виговському, який теж мав європейську освіту. Коли в жовтні 1659 р. двадцятирічний Мазепа

[1] Цит. за: Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – С.56.

привіз королю Яну Казимиру листи Виговського, король залишив освіченого козака при своєму дворі. Тим часом в Росії цар Петро І мусив силою відправляти молодих людей навчатися до Європи.

Традиції освіченості, закладені серед українців у ті часи, зберігалися ще тривалий час, не зважаючи на всі трагічні обставини історичної долі України. Останній гетьман України Кирило Розумовський вчився у Західній Європі, з 1750 р. очолював Імператорську Академію наук. У 1750-1764 рр. його стараннями почав оживати Батурин. Тут працювали цегельний, свічковий, кахляний, кінний заводи, суконна та килимова фабрики, декілька млинів, великий шовковичний сад, лікарня й парафіяльна школа. **Був навіть проект відкриття в Батурині університету.** Однак доля не надала Розумовському можливості реалізувати цей проект.

Освітній рух в Україні охоплював не лише шляхту й міщан. Із міст, де діяли православні братства, він йшов до села, не зважаючи на обмежені права селянства. Чужинці, які відвідували в XVII ст. українські землі, у своїх працях звертають увагу на таке явище, як селянські братства. Так, Павло Алепський, який відвідав Україну в 1654 р., свідчить, що в українських селах всі діти вчаться в школах, навіть сироти, котрих утримують в шпиталях, а письменних людей багато не тільки серед чоловіків, а й серед сільського жіноцтва.[1] Селянські братства створювали власні шпиталі та школи, де дітей вчили дяки. В одному лише 1679 р. новгород-сіверська друкарня випустила понад 6 тис. примірників різноманітних підручників для початкових шкіл. Хоча надалі можливості сільської освіти залишалися скромними, проте вони сприяли розвитку яскравих народних талантів. Згадаємо, що Тарас Шевченко хоч і був кріпаком, але одержував початкову освіту, щоб через роки пробудити Україну своїм талантом. Тим часом російські селяни-кріпаки в усі часи писати й читати переважно не вміли.

* * *

Високий розвиток європейської культури, особливо освіти, справили великий вплив на тогочасну українську мову. Вона

---

[1] Там само. – С.53.

навіть до деякої міри повторювала зміни становища національних мов у середньовічній Європі.

Оскільки офіційною мовою спілкування вважалася латина, то національні мови в Європі зазнавали переслідувань. Ще у 2-й пол. XV ст. в Німеччині виганяли німецьку мову із шкіл. 1485 року архієпископ Майнцу заборонив усі видання німецькою. В Італії великий Данте мусив обстоювати своє право писати рідною мовою в теоретичному «Трактаті про італійську мову», написаному латиною. Те саме відбувалося й у Франції, де гідності та переваги французької доводилися в 1548 р. у маніфесті Дюбелле і Ронсара «Захист і вславлення французької мови».

Переоцінка ставлення до національних мов була пов'язана з появою книгодрукування, особливо книг для світської освіти й на продаж (книжки рідною мовою швидше продавалися), а вдосконалення процесу друкування зменшувало їх ціну. Саме тому розвиткові книгодрукування в Україні приділено такої уваги в цьому дослідженні. На жаль, у релігійній літературі, котра складала більшість друкованих книг, переважно користувалися штучними мовами, незрозумілими більшості населення: латиною (в Європі), церковнослов'янською і навіть грецькою (в Східній Європі). Про переклад біблійних книг з цих мов народною розмовною мовою добре сказав І.Огієнко: «Ідея Святого Письма живою мовою була в передових людей XV-XVI віків настільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір. В цім проявився той звичайний культурний поступ, який бачимо в історії всіх церков».[1]

Реалізація цього великого задуму часто відігравала вирішальну роль у ствердженні національної мови. Наприклад, великомасштабне видання перекладеної Лютером з латини Біблії поступово перетворило франконський діалект, котрим писав Лютер, на основу майбутньої німецької літературної мови, а німці з різних держав почали відчувати себе єдиним народом. За 20 років існування лютерового перекладу Біблії його видавали 23 рази, і кожна 2-3 родина в Німеччині мала його вдома. Це потягло за собою сплеск німецькомовного друкування та інтересу до власної мови й історії. У 30-ті рр. XVI ст. з'явилися перші німецькі

[1] Цит. за: Шуба О. Релігія в етно-національному розвитку України. – К., 1999. – С.145.

граматики, а трохи згодом і перші праці з історії та описової географії Німеччини.

За подібною схемою відбувалося бурхливе зростання національної свідомості і в Україні. З початку XVI ст. робляться перші спроби використання української мови для наближення Святого Письма до розуміння простого народу. Серед перших і найважливіших кроків було Пересопницьке Євангеліє, створене у Пересопницькому монастирі на Волині ченцем Саноцьким протягом 1556-1561 рр. Про його значення сучасні мовознавці говорять так: «Пересопницьке Євангеліє – це писемна пам'ятка, в якій всебічно і цілком виразно відображаються основні фонетичні, граматичні і лексичні риси живої української мови XVI століття, які стверджують уже на цей час її буття як самостійної мови серед інших слов'янських».[1] Крім того, Євангеліє прикрашене українським рослинним орнаментом, що робить його унікальним фоліантом. Свого часу ним володів Іван Мазепа, його читали Тарас Шевченко й Іван Франко, сьогодні на ньому присягають президенти України.

У 1581 р. Острозька академія видала першу повну українську Біблію. Як і в Німеччині, це потягло за собою створення в Україні в XVI-XVII ст. інших унікальних пам'яток тогочасної української мови, зокрема, граматик Л.Зизанія, М.Смотрицького, І.Ужевича. Піднесення освіти, інтерес до власної історії, активна відбудова П.Могилою колись зруйнованих святинь Київської Русі, про що вже була мова вище, – все це сприяло консолідації національних сил, котре спричинило могутній вибух Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького й відтворення української державності.

Проте українська мова не одразу вторувала собі шлях в усіх сферах суспільного життя нашого народу. Аристократія переважно полонізувалася, а у середовищі церковних інтелектуалів писати мовою «простого народу» вважалося ознакою низького стилю. Церковнослов'янська з відчутним впливом староболгарської залишалася для них такою ж незаперечною, як у католиків латина. У творах світських авторів, навпаки, спостерігалася тенденція користуватися народною (тобто українською)

[1] Білодід О., Бражник І. Клятва на Пересопницькому Євангелії // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С.71.

мовою й зачіпати конкретні суспільні проблеми. Найяскравіше це втілилося в козацьких літописах та різних історичних компіляціях і хроніках, традиція котрих продовжувалася з Київської Русі: літописи Грабянки, Лизогуба, Лукомського, Самовидця, Львівський, а також Густинський, Супрасльський, Сафоновича, Кохановського тощо. На жаль, всі ці твори хоча і відбивали пульс українського життя, але не викликали належної зацікавленості з боку тодішніх видавництв.

* * *

Порівняно з Україною рівень освіти й культури у «старшого брата» в Росії був значно нижчим. Загалом на Росії дуже відбилися довгі століття повної ізоляції через монголо-татарське ярмо. Відсутність зв'язків із Західною Європою, котра могла дати поштовх подальшому розвитку культури, в поєднанні із знищенням Візантії турками і занепадом грецької освіти призвели до консервації в Росії володимиро-суздальської спадщини. Паростки нового нещадно придушувалися опричниками й церковниками (згадаймо хоча б долю Івана Федорова). Вони, за словами Миколи Костомарова, «вважали себе єдиними правдивими православними в усьому світі й не довіряли навіть грецьким книгам і грецькому духовенству, від якого стародавня Русь прийняла християнство».[1] Російський академік О.Пипін у 1996 р. прямо зазначав, що в Московському царстві тоді панував «церковний фанатизм, ворожість до науки, впертий застій, моральне здичавіння й затятість».[2]

В той же час Україна в складі Литви та Речі Посполитої була залучена до сфери європейського культурного впливу і розвивалася значно швидше, ніж звикле до самоізоляційного застою Московське царство. Потреба протистояти наступу католицької реакції й протестантизму примушувала українців шукати нові форми культурного розвитку, оскільки після падіння Візантії запозичати у греків виявилося уже нічого. Ставкою в боротьбі культур і мов була полонізація українського народу та відмова від православ'я. В XVI ст. католики й протестанти в Україні час-

---

[1] Цит. за: Гудзик К. Початок – кияни в Москві // День. – 1999. – 30 липня.
[2] Цит. за: Шпиталь І. Малоросійське неохуторянство // Вечірній Київ. – 1999. – 27 лютого.

то брали гору в цій боротьбі. Свідченням тому є швидка полонізація українських магнатських родів. Протистояти подібному впливу за відсутності власної освіти європейського рівня було важко. Стараннями князя Костянтина Острозького, Петра Могили, інших подвижників та братств удалося зламати згубний стан справ.

Необхідність постійної боротьби проти високоосвіченого, підступного й небезпечного супротивника разом з можливістю переймати найкращі європейські здобутки вивели українську культуру на високий рівень. Завдяки цьому став можливим процес національного державотворення та вибух Визвольної війни у XVII ст.

Високий рівень української культури порівняно з Росією тоді не піддавався сумніву. Професор Платонов вказує в своїй «Русской истории»: «В Москві мало знали грецьку мову і грецьку науку, а самих греків звикли підозрювати в тому, що вони втратили чистоту віри через Флорентійську унію й турецьке ярмо».[1] Проте відставання Московського царства ставало все більш разючим і почало загрожувати самому його існуванню, бо позначалося на всіх сферах життя. У той час, як в Україні XVII ст. селяни вміли читати й писати, в Московському царстві, за свідоцтвом Котошихіна, навіть серед вищої верстви – боярства – траплялися люди цілком неписьменні, хоч вони й засідали в Боярській думі, в найвищій установі, котра вирішувала державні справи.[2] За словами того ж академіка О.Пипіна, «в Москві нарешті зрозуміли, що для книжної справи потрібні вчені люди; у себе вдома таких людей не було, їх почали запрошувати з Києва».[3] Вже з кінця 40-х рр. XVII ст. на прохання російського уряду (а саме, царського улюбленця Ф.Ртищева) до Москви поїхали київські ченці Єпіфаній Славинецький, Арсен Сатановський, Дамаскін Птицький, котрі працювали там над перекладом і виправленням текстів Біблії, а також інших церковних книг.

У 1649 р. київські ченці відкрили в Москві першу школу. Єпіфаній Славинецький започаткував також бібліотеку. З його ініціативи до східних середземноморських країн відрядили Арсенія Суханова з місією розшуку старовинних рукописів. Суха-

---

[1] Цит. за: Гудзик К. Вказана стаття.
[2] Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – С.53.
[3] Цит. за: Шпиталь І. Вказана стаття.

нов привіз понад 700 манускриптів для згаданої бібліотеки. Перший в московських землях вищий учбовий заклад – Греко-латинську школу в 1664 р. заснував випускник Києво-Могилянської колегії білорус Симеон Полоцький. У 1682 р. київський професор Стефан Яворський реорганізував її у Слов'яно-греко-латинську академію, а в XVIII ст. вихідці з України заснували більше 20 семінарій по Росії.

Загалом же великий вплив українських діячів на піднесення, європеїзацію російської культури свідчить про велетенський духовний та культурний потенціал України тих часів. Тому розмови про те, що об'єднання з Росією було єдино можливим шляхом порятунку українського народу від полонізації безпідставні. М.Драгоманов у своїй статті «Втрачена епоха» доводив, що українці під російським правлінням більше втратили, ніж набули. Так чи інакше, але українська культура встояла в боротьбі з полонізацією й піднеслася ще вище, ніж в домонгольську добу. Імпульс, отриманий нею в ті часи, дозволив пережити подальші випробування.

3. У братніх обіймах. (Українська мова в Російській імперії).

Народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покоренным.

Імператриця Катерина II.

Російському історику В.Ключевському належить такий вислів: «Історія Росії є історією країни, що колонізується». Під гаслом «збирання» стародавніх руських земель Росія з XV ст. провадила експансію на далеких та ближніх сусідів. За період 1462-1914 рр. її територія збільшилася майже в 1000 разів – з 24 тис. кв. км. до 23,8 млн. кв. км, тобто зростала із швидкістю 80 кв. км. на день.[1]

Ця експансія найчастіше відбувалася під виглядом «визволення народів», «об'єднання», «приєднання» і «добровільного возз'єднання». Ф.Енгельс так писав про це: «Всяке загарбання

[1] Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992. – С.159.

території, всяке пригноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвітництва, лібералізму, визволення народів».[1]

Зрозуміло, що жодне з цих «возз'єднань» не було «добровільним» ні за суттю, ні за формою, а слугувало витонченою політикою звичайних загарбань. Щодо України ця політика проводилася в кілька етапів:

1. 1654-1783 рр. – поступовий наступ на права України й перетворення її з союзницької держави на звичайну провінцію імперії;
2. початок XVIII – початок XX ст. – активне проведення російським урядом політики русифікації українського народу;
3. середина XVIII – початок XX ст. – асиміляційна політика царату, спроба штучної зміни етнічної структури населення України.

Усі ці процеси взаємопов'язані, доповнювали один одного й наклали значний відбиток на історичні долі нашого народу та його мови. Тому варто дослідити їх докладніше.

Перетворення України на російську провінцію.

Ймовірно, немає в російській історії питання, висвітленого більш тенденційно і брехливо, ніж питання входження України до складу Росії. Дивна відсутність тексту україно-російського договору створювала велике поле для різних фальсифікацій, як, наприклад, рішення КПРС 1954 року про те, що Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців і росіян до возз'єднання і що саме це возз'єднання було основною метою розпочатої у 1648 р. визвольної війни. Відповідно діяльність Богдана Хмельницького підносилася за розуміння того, що «порятунок українського народу можливий лише в єдності з великим російським народом».

Насправді український народ в усі часи вбачав заслуги Богдана Хмельницького у створенні козацької держави, боротьбу за яку він очолював, а не у «возз'єднанні» з Росією. Возз'єднання частин може мати місце, якщо раніше вони були єдиним цілим.

---

[1] К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – Т.22. – С.23.

А про яке «возз'єднання» може йтися, якщо Росія утворилася значно пізніше, ніж розпалася Київська Русь?

Фактично лише Москва розглядала Переяславську раду й «березневі статті» 1654 р. як привід до поступового поглинання України. Сама ж Україна розглядала цей договір як типовий військовий союз проти Польщі, продиктований поточним моментом, бо життя показало, що покладатися на союз із Кримом не варто. У багатьох документах виразно йде мова про Україну після договору 1654 р. як про незалежну державу, а не як холопів московського царя, яким було все без виключення населення Росії. Отже, не дивно, що Україна залишила собі всі атрибути держави, вела самостійну дипломатію, укладала нові договори й союзи з іншими країнами. Російський стольник Хлопов ще у 1663 р. писав про події в Україні як про події **«в Малороссийском государстве»**, а в далекому Пекіні року 1770 на нагробку українського ченця викарбувано: «родом з **Королевства Малороссийского**, полка Ниженского».[1]

На виконання договору навесні 1654 р. Московське царство розпочало спільні з Україною бойові дії проти Польщі. Майже одразу ж розпочалися і порушення умов договору з боку Москви. Поява у Києві та інших українських містах московських гарнізонів, втручання царських чиновників у фінансові справи українців викликали занепокоєння козаків. Справжня ворожнеча виникла між союзниками в Білорусії. Всупереч договору, за яким всі захоплені території мали належати тому, чиї війська їх захопили, Москва намагалася привести захоплену козаками Гомельщину до присяги царю, хоча саме білоруське населення надавало перевагу козацькому устрою і присягало гетьману (так постали Могилівський і Білоруський полки).

Останнім ударом по зносинах держави Хмельницького з Московським царством виявилося досягнення у Вільнюсі в 1656 р. сепаратного миру між росіянами і поляками. Договір 1654 р. передбачав, що Україна та Росія вестимуть спільну війну проти Польщі й не вживатимуть жодного однобічного дипломатичного заходу щодо цієї війни без погодження із союзником. А у Вільнюсі спеціально послану українську делегацію навіть не допустили до переговорів.

---

[1] Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – С.27.

Побоюючись, що московити принесуть в жертву українські інтереси, гетьман і козацькі полковники відкрито звинуватили царя в зраді й порушенні Переяславської угоди. Безперспективність союзу з Москвою зрозумів ще сам Хмельницький, коли після білоруських подій уклав воєнну конвенцію з Швецією. У роздратованому листі до царя гетьман порівнював поведінку Москви з поведінкою союзників України шведів: «Шведи – люди честі: пообіцявши дружбу і союз, вони дотримуються слова. Проте цар, уклавши перемир'я з поляками і маючи намір повернути нас в їхні руки, вчинив з нами безсердечно».[1]

У Москві зрозуміли, що шлях до повного підпорядкування України буде складним і тривалим, але від обраної політики не відступалися. Її основними моментами було:

а) поступове розширення російської влади (і відповідно обмеження українського суверенітету) укладенням нового договору з кожним новим гетьманом;

б) роздмухування чвар у козацькій старшині і таємна підтримка серед них опозиції до будь-якого сильного гетьмана незалежно від його стосунків з Москвою;

в) поступове насадження в Україні московських військ, чиновників, законів і перебрання ними реальної влади від старшини.

Смерть Богдана Хмельницького застала українську козацьку старшину у важкий момент. У її розумінні визвольна війна мала лише вигнати з України польську шляхту і магнатів, замінивши їх на свою українську знать. Але маси простого люду під час війни покозачилися й вимагали закріплення їх нового соціального статусу вільних воїнів і землеробів. Це призвело до тривалої боротьби за булаву між різними кандидатами, що розпорошувало українські сили.

Уже перше питання – про гетьманського наступника – вирішувалося складно, бо з ідеї династії гетьманів Хмельницьких нічого не виходило. Нові гетьмани авторитету Богдана Хмельницького не мали, й проти них одразу виникала опозиція незадоволених. Москва намагалася використати складне становище гетьманів для втілення своїх задумів: введення воєвод до українських міст і передання їм функцій управління й збору податків,

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.126.

підпорядкування Київської митрополії московському патріарху тощо.

Гетьман Іван Виговський виступив рішуче проти спроб Москви обмежити самостійність гетьманської держави й зосередився на пошуках противаги московському впливу в Україні. Збройним шляхом він придушив промосковську партію полковника Мартина Пушкаря й поновив зв'язки з Польщею. Москва відчула загрозу своїм зазіханням на Україну, негайно виступила, однак у битві під Конотопом зазнала поразки. Російський історик Сергій Соловйов так описував її наслідки: «Цвіт московської кавалерії загинув за один день, і московський цар більше ніколи не зможе зібрати таку чудову армію, цар Олексій Михайлович з'явився перед народом у жалобному вбранні і Москву охопила паніка... Ходили поголоски, що цар збирався перебратися до Ярославля за Волгою і що Виговський наступає прямо на Москву».[1]

Здавалося б, що тепер намаганням Москви щодо підпорядкування України можна покласти край, але розбрат в українській верхівці зробив свою справу. Кілька промосковських полковників звинуватили Виговського в тому, що «він продає Україну полякам», і повстали. Москва негайно скористалася моментом і перехопила ініціативу. Розбитий під Конотопом князь Олексій Трубецькой повернувся в Україну з новим військом, а Іван Виговський, не маючи змоги продовжувати війну, втік до Польщі.

Однак факт війни з Україною практично скасовував україно-російську угоду 1654 р. Адже і сама Москва визнавала законність обрання Виговського гетьманом. Трубецькой настояв на зустрічі з переобраним на гетьманство 18-річним сином Богдана Хмельницького Юрієм у таборі свого війська, де переконав його підписати новий Переяславський договір. Робився вигляд, що Юрій лише поновлює дію договору, укладеного Московським царством з його батьком. Але насправді Юрій повірив підробленому тексту договору 1654 р. М.Грушевський в 9 томі своєї фундаментальної «Історії України-Руси» писав; що «замість автентичних статтей, московські дяки підсунули українській стороні довільну переробку-фальсифікат». Трагедія подальшої історії козацької України в тому, що цей фальсифікований доку-

[1] Там само. – С.133.

мент став **єдиним** офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького», і його підтримували згодом всі гетьмани.

Переяславська угода 1659 р. містила такі пункти, з котрими Богдан Хмельницький ніколи не погодився б. Вони знаменували собою великий крок Москви уперед в її намаганнях міцніше вхопитися за Україну. Зокрема, тепер російські гарнізони розташовувалися не тільки у Києві, але й в інших великих містах України, козакам заборонялося вести війни і вступати у зовнішні зносини без дозволу царя. Не дозволялося їм також без схвалення Москви обирати гетьманів, генеральну старшину і полковників. Також козацьке військо мало за наказом царя виступати в походи.

Подібний стан речей не міг не призвести до вибуху козацького невдоволення. Адже ще 5 років тому за Богдана Хмельницького перед ними тремтіли всі сусіди, а тепер уже починалося відверте нав'язування їм чужої волі ззовні. У 1660 р. Юрій Хмельницький перейшов на бік поляків і розірвав договори з Москвою. Російська армія зазнала поразки на Волині й залишила Правобережну Україну. Цим відбувся фактичний розподіл України на польську і російську сфери впливу. Постали також два гетьмани – правобережний і лівобережний, – котрі, однак, були не більше як маріонетками чужоземних володарів. Оскільки Росія не могла проковтнути одразу всю Україну, вона пішла на укладення в січні 1667 р. з Польщею договору про розділ українських земель по Дніпру. Цим вона знову грубо порушила договір 1654 р., за яким зобов'язувалася боронити Україну від поляків. Росія мала передати Польщі навіть Київ, але обурення козаків і скрутне становище самих поляків дозволили уникнути передання міста.

Короткочасно об'єднані в складі Речі Посполитої та держави Богдана Хмельницького українські землі після «Вічного миру» 1667 р. виявилися розділеними аж до 1919 р., коли 22 січня було проголошено Акт злуки Західної та Наддніпрянської України. Історія засудила всі договори, якими Петербург і Москва проводили розділи Польщі в XVIII-XX ст. Проте варто не забувати, як Москва і Варшава вчиняли розділи України в XVII ст., також у 1920 р., бо коротка пам'ять призводить до повторення трагедій.

Через безперервні соціальні конфлікти й чвари між політич-

ними групами Україна поступово втрачала свій державний суверенітет. Московське царство вже розглядало Україну як свою територію, хоча і з місцевою специфікою. Від колишньої державності залишалася принаймні автономія. Лише за гетьманування Петра Дорошенка з'явився навіть не шанс, а тільки натяк на можливість опанування становища українською старшиною. Зростання влади гетьмана одразу викликало занепокоєння Москви, і вона застосувала перевірену тактику підтримки суперників гетьмана. Врешті-решт, Дорошенко склав клейноди черговому московському ставленику Самойловичу. Решту життя він провів у Росії у «почесному **засланні**».

Приблизно у цей же час у світогляді української старшини почали відбуватися зміни. Втративши віру у відновлення держави Богдана Хмельницького, вони все більше зосереджувалися на влаштуванні власних справ. Яскравим прикладом цього може бути діяльність гетьмана Лівобережжя Івана Брюховецького, котрий першим з гетьманів висловив бажання «постати перед ясними монаршими очима» у Москві. Там він уклав з Росією нову угоду, за якою великі українські міста вже повністю переходили під російське управління, збір податків в Україні переходив до російських урядників, давалася згода на призначення Москвою українського митрополита, а кожний наступний гетьман мав обиратися в присутності царських посланців і затверджуватися в Москві. За це Брюховецький отримав боярський титул і дружину з боярського роду. Одержав шубу з соболів у нагороду від царя й генеральний обозний Петро Забіла, котрий очолював промосковську старшину в Батуринському перевороті 1672 р., коли за непоступливість Москві було скинуто з гетьманства Дем'яна Многогрішного.

Поступки Москві й поведінка її урядників викликали обурення в Україні. Ігумени київських монастирів навіть заявили воєводі Шереметьєву, що вони, якщо Москва пришле митрополита, «замкнуться в своїх монастирях», мовляв, «краще смерть прийняти, ніж бути в Києві московському митрополитові».[1] Гетьман Лівобережжя Дем'ян Многогрішний прямо казав, що московські війська, введені в Україну начебто для оборони, завда-

---

[1] Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.42.

ють тільки шкоди. Однак через відсутність єдності в суспільстві далі протестів справа не пішла.

Москва впевнено крокувала до своєї мети – повного підкорення України, – змінюючи гетьманів залежно від потреб. Кожний новий гетьман підписував з нею договір, котрий все більше обмежував українські права. Мало того, вони самі прохали про це, а московський цар лише робив вигляд, що задовольняє прохання старшини. Проте, не зважаючи на найбільшу слухняність, майже всі гетьмани закінчували однаково – засланням до Сибіру.

Не був виключенням з цього правила й Іван Мазепа, котрий тривалий час вважався близьким соратником Петра І. Досить згадати, що за активну військову допомогу молодому цареві в здобутті Азова Мазепа одержав перший російський орден Андрія Первозваного за №2, тоді як сам Петро І одержав цей орден лише за №6.

Для України межа XVII-XVIII ст. виявилися похованням останніх здобутків козацької державності й повним знищенням усіх статей договору 1654 р. Заборонялися самостійна дипломатія, економічні відносини з Кримом, розгляд царських нормативних актів щодо України... Заборонялося «голосов испущать», що «Малороссийский край гетманского регимету», а тільки казати, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм.[1] Москва обіцяла допомогу Україні на випадок нападу поляків, однак не в бездоріжжя. Зате в Батурині для контролю над гетьманом розмістився цілій полк московських стрільців. Тим часом козацькі полки воювали в Прибалтиці й будували Санкт-Петербург, втрачаючи в боях, від хвороб, непосильної праці по 50-70% свого складу. Петро І примусив українців торгувати з європейськими країнами лише через Росію, щоб прив'язати Україну ще й економічно. Як зауважив Іван Франко, прорубання вікна до Європи на Неві було пов'язано із закриттям тих вікон, через які лилося світло культури з Європи в Україну. Результати україно-московського союзу 1654 р. Герцен оцінював так: «Хмельницкий не из любви к Москве, а из нелюбви к Польше отдался царю... Москва, или, лучше, Петербург **обманули Украину и заставили ее ненавидеть москалей»**.[2]

---

[1] Там само. – С.54.

[2] Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С.80.

Посилення російського диктату викликало незадоволення в Україні й виступ гетьмана Мазепи в Північній війні на боці Швеції. Видатний митець слова Микола Гоголь зазначав у своїх «Роздумах Мазепи», написаних водночас із повістю «Тарас Бульба» в 1834-1835 рр.:

«Такая власть, такая гигантская сила и могущество (царя Петра I – *авт.*) навели уныние на **самобытное государство, бывшее только под покровительством России**. Народ, собственно, принадлежавший Петру издавна (тобто росіяни – *авт.*), униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя с ропотом…

Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своей жизнью? Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с народом русского самодержца…

Все это занимало «преступного» гетмана. Отложиться? Провозгласить независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя?..

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идет войною на шведов…»[1]

Геніальний російський поет Олександр Пушкін чітко виклав позицію Мазепи в поемі «Полтава»:

Без милой вольности и славы,
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украйне быть уже пора…

Однак поразка шведів наперед визначила долю українських сподівань. Спершу Петро I серією демагогічних маніфестів звинуватив Мазепу у намаганнях видати Україну полякам, православну церкву уніатам, а себе виставив їх захисником. Потім за наказом Петра Меншикову «Батурин… другим на приклад сжечь весь» російські війська вщент зруйнували й вирізали гетьмансь-

[1] Гоголь Н. Полное собрание сочинений. – М., 1952. – Т.9. – С.83-84.

ку столицю.[1] За перехід на бік Мазепи Запорізької Січі російське військо під командуванням полковників П.Яковлева і Г.Галагана зруйнувало Січ і вбило всіх козаків, котрі там були. Меншиков, головний ініціатор зруйнування Січі, доповідав Петру І, що «живьем взято старшини и казаков с 300 человек», яких він наказав «по достойности казнить». Кошовий отаман Степаненко писав гетьманові Скоропадському, як це робилося: «Голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано і інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробов многих не тилко товариства, но і чернецов одкуповано, голови оним утинано, шкури луплено і вішано».[2] Терор охопив усі міста й містечка підвладної цареві України. В Лебедині, на Слобожанщині, при царській квартирі діяла слідча комісія, яка з жорстокими тортурами допитувала людей. Врешті-решт, Мазепа за спробу звільнити Україну від московського поневолення був підданий анафемі російською православною церквою.

Надалі спроб антиросійських виступів в Україні вже не було. Але остаточне поглинання Росією Гетьманщини розтягнулося ще на тривалий час. Царат потребував козацької підтримки у багаточисельних війнах з Туреччиною і ретельно уникав антагоністичних сутичок з «малоросами». Порівняно сприятливим для української автономії було правління імператриці Єлізавети, яка взяла морганатичний шлюб з вихідцем із козаків Олексієм Розумовським. На цей час припала «золота осінь» Гетьманщини. Однак загалом російська влада намагалася обмежити українське самоврядування.

Так продовжувалося, поки Росія не затвердилася у Північному Причорномор'ї. Ще в 1735 р. царат для контролю над Січчю розташував навпроти неї Новосіченський ретраншемент з російським гарнізоном так само, як колись поляки розбудували фортецю Кодак. Але царат на цьому не зупинився, будуючи на козацьких землях нові слободи й гарнізони. 1770 року Пилип Львівський писав з цього приводу останньому запорізькому отаману Калнишевському: «Вічная пам'ять нашим степам. Проспали.»[3] Після переможної російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

---

[1] Див.: Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.69.
[2] Там само. – С.73.
[3] Там само. – С.135.

розвиток подій різко прискорився. Німкеня Катерина II негативно ставилася до будь-яких регіонів з особливим статусом і намагалася урівняти всі провінції в їхньому безправ'ї перед її абсолютною владою.

Козаки завзято воювали, і вище командування відзначало їх заслуги. Калнишевський отримав золоту медаль, майже тисяча козаків – срібні. В своєму рескрипті Катерина II обіцяла козакам «усугубить милости». 4 червня 1775 р., коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія генерал-поручика Текелі («10 пехотных полков, 8 кавалерийских, 8 донских и 37 гусарских эскадронов») оточила Запорізьку Січ. При потребі генералу Прозоровському доручалося «произвести диверсию» проти запорожців з боку Слобідської України.[1] Запорізьку Січ зрівняли із землею. Отамана Калнишевського й старшину, не зважаючи на їх проросійський курс і минулі заслуги, заарештували та заслали до Сибіру й Соловків. Зокрема, останнього запорізького отамана Калнишевського з 1776 по 1803 рр. (до смерті) утримували в Соловецькому монастирі, де його замурували в казематі й подавали їжу через вузький отвір.

Напередодні остаточного закріпачення України Катерина II не ризикувала залишити Січ – символ волі українського народу, його прагнення до свободи. Тим більше, що у 1768 р. запорожці відіграли провідну роль у антифеодальному повстанні гайдамаків на Правобережжі, а після поразки повстання Омеляна Пугачова сховали на Січі деяких його послідовників. У «Маніфесті про зруйнування Січі» Катерини II сказано, що на Запоріжжя втекли від панів 50 тис. селян. У цьому вбачалася як небезпека кріпосницькій політиці, так і можливість створення запорожцями незалежної території.

У 1781 р. під приводом адміністративної реформи в імперії було скасовано старий полковий устрій в Україні. Потім перестало існувати славетне козацьке військо, полки котрого переформували на регулярні уланські або гусарські. Нарешті, у 1783 р. відбулося юридичне закріпачення селян. Російська і радянська пропаганда стверджували, що поширення російської влади в Україні полегшувало становище українського народу, але на-

[1] Кудрявцев Л. «Наш завзятий Головатий не вмре, не загине...» // Независимость. – 1999. – 9 июня.

справді ситуація була протилежною. Герцен так висловився про сутність російської політики щодо України: «Добровольно присоединившись к Великороссии, Малороссия выговорила себе значительные права. Царь Алексей поклялся их соблюдать. Петр I, под предлогом измены Мазепы, оставил одну лишь тень от этих привилегий, Елисавета и Екатерина ввели там крепостное право. Несчастная страна протестовала, но могла ли она устоять перед этой роковой лавиной, катившейся с севера до Черного моря и **покрывавшей все, что носило русское имя, одинаковым ледяным саваном рабства**?»[1]

Русифікація як офіційна політика царату щодо України.

Яким же чином могло статися так, що стародавня українська культура і мова, котрі в литовсько-руську добу значно збагатилися завдяки контактам з передовими ідеями Західної Європи часів Відродження та реформації, витримали жорстку боротьбу на виживання з полонізацією й покатоличенням, раптом у подальшому опинилися на порозі реального зникнення? Адже на відміну від Речі Посполитої Росія ніби-то була державою народу, близького до українців етнічно, культурно, релігійно. В чому ж річ?

Як вже зазначалося вище, в XVII ст. московити були порівняно темними й малоосвіченими, через що вдалися до послуг вчених людей з України. Всіх діячів, котрих Україна дала Росії, неможливо перелічити. Досить згадати, що на формування російської літературної мови великий вплив справила «Слависька граматика» Мелетія Смотрицького, а біля витоків новітньої російської літератури стояв ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович – права рука Петра I в церковних справах. Російський синод у деякі часи складався з українців на три чверті.

Перший театр у Москві заснував українець С.Чижинський, перший набір студентів Московського університету в 1755 р. активно робили в Україні. Через брак викладачів на перших порах викладачами в Москві призначали навіть студентів Києво-Могилянської академії. Великий попит на українців був у Колегії Закордонних Справ, де завжди потребували знавців лати-

[1] Цит. за: Дзюба І. Вказана праця. – С.81.

ни, грецької, польської, німецької, турецької мов. Українці в якості перекладачів збагатили також російську науку й культуру. Зокрема, Г. Полетика переклав російською твори Аристотеля, Епіктета, Ксенофонта; С. Гамалія – твори Сен-Мартена, Я. Бема, Юнга; О. Лобисевич – «Слово президента де-Монтеск'є» з французької тощо. Україна дала Росії економістів і науковців А. Рубановського, О. Самборського, М. Ліванова, Є. Десницького, Г. Бужинського, Т. Прокоповича, багатьох письменників, малярів, композиторів. Українцями були славетний педагог К. Ушинський, академіки Російської (згодом Всесоюзної) академії наук А. Ясинський, П. Юркевич, Д. Петрушевський, І. Грабар, основоположник геохімії В. Вернадський... До слави російської культури зараховані українські митці Врубель, Савченко-Бєльський, Репін та інші. Російський дослідник С. Бессонов у 1871 р. зазначав:

«Прибульці (малороси) зайняли тут (у Великоросії) найвидніші і найвпливовіші місця, від ієрархів до управлінь консисторій, ними влаштованих, від вихователів царської родини до настоятелів монастирських, до ректорів, префектів і учителів ними таки заснованих шкіл, до кабінетних і типографських учених, діловодів, дяків, секретарів. Усе майже підпадало під їх безперечний вплив: богословське учення, виправлення священного й богослужебного тексту, друк, церковна адміністрація, храмовий і домашній спів, ноти.»[1]

На жаль, коли вони включалися в російську імперську культуру, збагачували її видатними творами, одночасно русифіковувалися, і часто потрібні спеціальні генеалогічні дослідження, щоб встановити їх українське походження. Яскравим прикладом може бути феномен того ж Гоголя, котрий чимале місце у своїй творчості присвятив Україні, але разом із тим писав, що «...сам не знаю, какая у меня душа, **хохлацкая** или русская», а також висловлював жаль, що Тарас Шевченко «пишет на малороссийском наречии». До того ж, якщо у XVII ст. від'їзд українських діячів до Росії був добровільним і нечисленним, то у XVIII-XX ст. він став однією з найнебезпечніших форм колоніального визиску України імперією.

---

[1] Цит. за: Шаров І. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С.55.

Поки таланти викачувалися до центру, власна українська освіта, слово, література поступово відставали у своєму розвитку, полегшуючи царському урядові справу русифікації України. Зокрема, від'їзд освітян до центру призвів до того, що рівень викладання в Києво-Могилянській академії занепав, і вона поступово перетворилася з високоавторитетного і широкопрофільного освітнього центру на провінційний духовний навчальний заклад. Петиції гетьмана О. Розумовського й старшини до Катерини II про відкриття у Києві замість академії світського університету, створення ще одного університету в Батурині, а також світських гімназій були імператрицею рішуче відхилені. Відсутність сучасної вищої школи в Україні примусила старшину, про потяг котрої до освіти вже йшлося раніше, направляти своїх дітей навчатися до Росії, звертаючись до великоруських шкіл. Це дуже сприяло їх русифікації, оскільки діти легше втягувалися до течії імперської російської культури. Найталановитіші та енергійні з них, як правило, так і залишалися в центрі, надаючи перевагу державній службі.

Саме за тих часів бере свій початок процес «відтоку розумів» з України до Росії, котрий не припинявся й за часів СРСР. Небезпека цього явища для України стане більш зрозумілою після таких слів академіка Вернадського: «...Таланты никогда не возобновляются непрерывно. И даже если бы оказалось, что процесс их создания в нашем народе еще длится, всегда одни личности механически не могут быть заменены другими. Надо использовать в данный момент то, что дала сейчас нам жизнь – великий дар прошлых поколений.»[1] Свого часу М.Драгоманов у статті «Втрачена епоха» наголошував: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка від'їжджає з України, кожна копійка, що витрачена не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротньою.»[2] Актуальність цих слів безсумнівна і сьогодні.

---

[1] Цит. за: Удовик С. Неизвестный Вернадский // День. – 1999. – 30 октября.
[2] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.254.

* * *

Цілеспрямована державна політика викорінення української мови у Російській імперії XVIII століття пов'язана в першу чергу з іменами Петра І і Катерини II. «Великий реформатор» започаткував цю політику, коли видав перші офіційні розпорядження про обмеження мови. Зокрема, 1720 роком датований указ про заборону книгодрукування українською мовою і про вилучення текстів, написаних по-українськи, з церковних книг. В указі особливо наголошувалося, щоб «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, а и оныя церковныя старыя книги с такими же церковными книгами справливать, прежде печати, с теми высокороссийскими печатьми, **дабы никакой розни** (тобто відмінностей від російської мови – *авт.*) **и особого наречия не было»**.[1]

Цей курс продовжили наступники Петра І. Наприклад, Петро III у 1729 р. наказав усі державні постанови і розпорядження, котрі торкалися України, переписати з української на російську. Однак головна увага царських урядів у 1-й пол. XVIII ст. зосереджувалася на придушенні українського самоврядування. Акти проти мови видавалися тільки в контексті цієї політики.

Комплексну атаку на українство вчинила Катерина II. Її діяльність вінчала собою процес повного поневолення української козацької держави, котра тим не менше за час свого існування в складних умовах продемонструвала високу життєздатність. Зруйнування в 1775 р. Запорізької Січі – живого вогнища свободи й джерела можливої нової визвольної війни українців – стало найболючішим ударом, котрий остаточно зламав опір російському наступові на Україну. Мало того, на думку «золотої Катерини» нові покоління українців мали забути про своє славетне минуле й навіть не думати про можливість іншого життя, як у кріпацтві російського царату: «**Сии провинции надлежат легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели** и перестали бы глядеть, как волки к лесу (тобто не думали про свою суверенну державу – *авт.*)... Когда в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетьманов исчезло...»[2]

---

[1] Цит. за: Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.301.
[2] Цит. за: Козирський В., Шендеровський В. Мовний Чорнобиль // Голос України. – 1996. – 12 червня.

Намагаючись стерти запорожців з народної пам'яті, Катерина II навіть оголосила, що «вживання слова «запорозький козак» розглядатиметься нами як образа нашої царської величності».[1]

Для полегшення процесу русифікації цариця зробила все, щоб зруйнувати українську освіту. Петиції про створення сучасних українських університетів, як уже зазначалося вище, вона відхилила, а існуючу в Києві академію русифікувала. У 1753 р. її спеціальним указом в Києво-Могилянській академії повністю заборонили викладання українською мовою.

Подібної сили ударом, але не по минулому чи сучасному тодішньої України, а по її майбутньому стала заборона Катериною II українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях. У Слобідській Україні за переписом 1732 р. у чотирьох з п'яти слобідських полків (перепису п'ятого, Острогозького, полку не збереглося) нараховувалося 125 шкіл: 20 у Харківському, 25 у Охтирському, 33 у Ізюмскому, 47 у Сумському.[2] За переписом 1740 р. в семи з десяти лівобережних полків існувало 866 початкових шкіл з трирічною програмою освіти на 1094 села. Школи розташовувалися як у козацьких слободах, так і в монастирських чи панських селах. У полкових містах і сотенних містечках могло бути і по декілька шкіл. Зокрема, у Харкові і Охтирці було по 4, в Ізюмі та Сумах по 5 шкіл. Мешканці села Межирічів утримували на церковних дворах цілих 7(!) шкільних хат.[3] Гетьман Олексій Розумовський намагався охопити освітою всіх козацьких синів, а Катерина спробувала підмінити в них мову викладання російською. Адже політична самосвідомість може існувати лише там, де є народна освіта національною мовою, а такі речі в плани імператриці не входили.

З середини XVIII ст. великоруська канцелярська мова опанувала все діловодство в Україні. Стара книжна українська мова через цензурні утиски поступово відмерла. Серед останніх її представників можна вважати «мандрівного філософа», «українського Сократа» Григорія Сковороду, котрий писав свої твори українською книжною мовою з сумішшю церковнослов'янських, українських та великоруських елементів. Близькість мов та за-

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.161.
[2] Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С.192.
[3] Там само. – С.193.

борони цензури поступово привели українських письменників до користування виключно російською. Українська мова залишалася тільки в побуті й народній творчості, а освічені у російських вузах представники старшини дивилися на неї як на провінціалізм без майбутнього. Катерина II гідно продовжила політику Петра I і, здавалося, була близькою до її трагічного для України фіналу. «Я повернула те, що було відірване», – викарбували у 1793 р. на медалі, присвяченій російській імператриці. Тарас Шевченко так оцінив досягнення цих двох найбільших російських монархів XVIII ст.:

Тепер же я знаю:
*Це той **Первий**, що розпинав*
Нашу Україну,
*А **Вторая** доконала*
Вдову-сиротину,
Кати! Кати! Людоїди!

Українці мали забути свою історію, культуру, мову, врешті-решт, самих себе, і стати зручними для управління. Чінгіз Айтматов дав влучну назву цьому явищу – манкурти. Саме в таке майбутнє будуть заганяти наш народ російські монархи аж до самого фіналу династії Романових. Становище погіршувалося швидко і, здавалося, безповоротно. Навіть О.Павловський, з-під пера котрого у 1818 р. вийшла граматика живої народної мови, був певен, що українській мові не довго вже судилося жити і що його граматика може стати останнім свідченням про неї. Принаймні він мотивував свою працю суто антикварними мотивами, називаючи українську мову «ані живою, ані мертвою», «наріччям, яке зникає». Російський критик В.Бєлінський написав таке: «...Ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші, подібні їм наріччя».[1]

Але саме в цей скрутний час, коли пророцтв про її швидке вимирання – розпачливих або зловтішних – не бракувало, наша мова, як і неодноразово раніше, знову дістала нове життя. Цього разу під пером Котляревського, Квітки, Гребінки та інших. Оскільки стара українська книжна мова через цензурні утиски

[1] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.29.

поступово вийшла з ужитку, той, хто бажав надати своєму творові місцевий, український характер, мусив звертатися до народної мови. Пануючі у суспільстві псевдокласичні течії, супутниками котрих були літературні переробки класичних сюжетів на простонародний лад, сприяли цьому. Яскравими прикладами цієї течії в українській літературі стали знамениті переробки Котляревським «Енеїди», Лобисевичем «Буколіка» давньоримського поета Вергілія.

Творчість видатних митців слова формувала нову літературну українську мову на народно-розмовній основі. Справжнім вибухом народного таланту й Божої благодаті стали життя і творчість Тараса Шевченка. Вихід «Кобзаря» був подією унікального значення, позаяк у ньому українська мова сягнула літературної довершеності. До речі, подібну за значенням роль у формуванні сучасної літературної мови на народно-розмовній основі творчість великих поетів відігравала і в інших європейських народів. Наприклад, Данте і Петрарка в італійській мові.

Тарас Шевченко спростував твердження таких російських літературних критиків, як В.Бєлінський, котрі вважали українську мову мертвою, а «говор» українських селян не здатним передавати витончені думки і почуття. Відповідаючи на принизливі для української мови випади Бєлінського, поет писав:

Теплий кожух, тільки шкода –
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

* * *

Відродження національного життя в XIX ст. – після тривалого наступу Росії на права та козацький устрій українського народу – відбувалося у відповідності з новими умовами та реаліями суспільного буття. Мова слугувала могутнім фактором національного українського руху, викликаючи занепокоєння царату, оскільки кінцевим етапом цього руху завжди була українська державність. Уряд перейшов до політики пригноблення всіх можливих форм національно-культурного життя народу, вбачаючи в ньому реальне підгрунтя відродження в майбутньому політичної самосвідомості України. На нараді в Міністерстві

внутрішніх справ Росії в 1876 р. напередодні прийняття сумнозвісного Емського указу прямо наголошувалося: «Допустить создание особой простонародной литературы на украинском наречии значило бы положить прочное основание к развитию убеждения в возможности осуществить в будущем, хотя может быть и весьма отдаленном, отчуждение Украины от России».[1] Відповідно до цієї думки придушення української мови і русифікація українців слугували б «прочным основанием» до неможливості в майбутньому «отчуждения Украины от России».

Царський режим, дотримуючись заповідей Катерини II про небезпеку Росії, якщо українці не забудуть хто вони такі й звідки походять, розпочав новий наступ на паростки українства. 1847 року зазнало розгрому Кирило-Мефодієвське товариство. Заборонили найкращі твори Шевченка, Куліша, Костомарова. Довідавшись про царський вирок для Шевченка, Бєлінський сказав, що присудив би йому не менше. Поняття «гуманності», яке Бєлінський запровадив до російської мови, на українців, певно, не розповсюджувалося.

На боці уряду виступило й чимало інших представників російської еліти. Якщо раніше М.Карамзін у своєму коментарі до української граматики зауважував, що вона «писана **варварською** мовою, ні Російською, ні Польською», то тепер про українську мову взагалі говорили, як про вигадку «австрійських агентів». Для обгрунтування царських заборон у середині XIX ст. з'явилася вже згадувана «погодинська теорія». Хоча академік Погодін був відомий з «надмірної пристрасті до фантастичних побудов», як характеризував його тогочасний «Словарь Брокгауза и Ефрона»,[2] проте його фальсифікаторська теорія знайшла публіцистичну підтримку в статтях М.Каткова і філологічну – в працях академіка А.Соболєвського. Позаяк українська мова у Придніпров'ї подавалася «прийшлою», то вона не мала історичного права на існування в цій частині України.

Згодом Погодін та подібні йому «господа»-дослідники забрали в українців не лише історію Київської Русі, але й відмовили їм у самому праві бути народом. Виявляється, українці – це

---

[1] Цит. за: Козирський В., Шендеровський В. Вказана стаття.
[2] Див.: Энциклопедический словарь – СПб., 1898. – Т.24 – С.32.

етнічні росіяни, котрі були монгольською і литовсько-польською силою відірвані від свого народу й після тривалого спілкування з поляками набули деяких місцевих особливостей. Таким чином, українська мова є засміченим полонізмами діалектом російської і має бути відчищеною. Тобто українці мають розмовляти своєю «історичною» російською мовою. Це вже навіть не шовінізм, а звичайне дикунство, але саме воно слугувало науковим обгрунтуванням русифікації.

Головний удар по мові спрямовувався через освіту – саме там, де українська інтелігенція вбачала найкращий шлях до морального і культурного піднесення народу. У 1832 р. на Правобережжі, щоб перетворити його на «істинно російську землю», позакривали всі польські школи (українських майже не було) і реорганізували на імперських засадах із переведенням на російську мову навчання. У Києві створили російський університет імені Святого Володимира, завдання якого міністр освіти С.Уваров характеризував так: «Університет Св. Володимира – моє творіння. **Але я першим ліквідую його, якщо він не виконуватиме своєї мети... поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Русі.»**[1] 1862 року закрили безкоштовні недільні українські школи для дорослих, організовані інтелігенцією. Царські чиновники доводили, що недільні школи є змовою з метою пропаганди українського сепаратизму, а в діях їхніх творців – українофілів – вбачали підривну діяльність. У 1864 р. статутом про початкову школу запроваджувалася вимога проводити навчання виключно російською мовою. **«Кінцевою метою освіти всіх інородців, що живуть в межах нашої батьківщини, незаперечно повинно бути обрусіння**...», – пояснював міністр освіти Росії Д.Толстой у 1870 р.[2]

Окрім освіти важливими інструментами русифікації українців за царського режиму були православна церква і армія. Докладніше про це піде мова трохи згодом, але варто зазначити, що обидві ці інституції протягом всього існування російської влади вважалися чи не найголовнішою опорою царату. Тому не дивно, що вони опинилися у авангарді царської національної політики.

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.191.
[2] Цит. за: Білодід І. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. – К., 1969. – С.15.

* * *

Апогеєм русифікаторської політики царату стали нормативні акти, відомі в історії як Валуєвський циркуляр і Емський указ. Вони офіційно визначали ставлення Російської держави до будь-якого українського національного руху.

Таємний обіжник (циркуляр) міністра внутрішніх справ П.Валуєва від 18 липня 1863 р. (дивися додаток №1) був докладною цензурною інструкцією для державних органів влади. Ним заборонялося надавати цензурний дозвіл на друкування духовних та популярних україномовних освітніх книг, закривалася газета «Чернігівський листок». Також заборонявся український театр. Адміністративних репресій зазнали відомі українські діячі, серед яких О.Кониський, П.Чубинський, П.Єфименко, В.Лобода, С.Ніс. Сам міністр Валуєв не приховував свого ставлення до української мови, коли заявляв, що «ніякої окремої малоросійської мови не було і бути не може».[1]

Особливо цікавим у циркулярі Валуєва є те, що він у своїх заборонах, начебто, спирався на побажання самих українців: «...Можливості вживання в школах цього наріччя (тобто української мови – *авт.*) не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі».[2] Інші точки зору українців просто не друкували, а ввезення і поширення в Російській імперії непідконтрольної цензурі української преси, як, наприклад, львівської газети «Мета», заборонили.

Твердження, буцімто самі поневолені народи відмовляються від своїх мов на користь російської, було улюбленою пропагандистською тезою царського режиму та російських шовіністів і великодержавників різного гатунку. Впритул до цього постає питання про роль русифікованих інородців у придушенні національно-культурного життя своїх народів. В.Ленін прямо зазначав, «що обрусілі інородці завжди пересолюють щодо істинно руського настрою».[3]

Емський указ 1876 р. доволі часто згадується в літературі ще як «закон Юзефовича». Запеклий ворог українського національ-

---

[1] Там само.
[2] Національні процеси в Україні. – Т.1 – С.260.
[3] В.І.Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом. – К., 1976. – С.123.

ного руху помічник попечителя Київського учбового округу М.Юзефович належав до провокаційних чинників, що породили цей указ. Зокрема, доповідна записка нашого «землячка» царському уряду, подана наприкінці 1874 р., містила доволі простору аргументацію, нібито українофільство є австро-польською інтригою. Юзефович вбачав в ньому «замаскований соціалізм» і **«приховане зазіхання на державну єдність Росії»**. Також він дав спотворену оцінку історії «Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства» й праць Чубинського, Антоновича, а також «Киевского Телеграфа».

Юзефовича викликали до Петербурга для участі в спеціальній нараді щодо українського руху, яка відбулася в Міністерстві внутрішніх справ (дивися додаток №2). Там він додав наклепів проти товариства «Просвіта», газети «Правда» та М.Драгоманова.

Пасквіль Юзефовича, посилений матеріалами Головного управління у справах друку, становив підвалини цензурного акта 1876 р. Назву Емський він отримав за німецьким містом Емс, де його підписав Олександр II, коли лікувався тамтешніми водами. Декілька пунктів імператорського указу, сформульованих нарадою, мали припинити українофільську пропаганду, поширення україномовної друкованої літератури та ввезення її з-за кордону (дивися додаток №.3).

Перший пункт містив заборону перевезення книжок з-за кордону без дозволу Головного управління в справах друку.

Другий пункт забороняв друкувати українською мовою оригінальні твори й переклади. Виняток – історичні пам'ятки і твори письменників, які мали друкуватися російським правописом. Цензурна перевірка всіх цих творів перепокладалася з місцевих комітетів на Головне управління в справах друку.

Третій пункт ставив під заборону сценічні вистави та видання нот українською мовою.

Одночасно із запровадженням Емського указу закрили Київський відділ географічного товариства, почали переслідувати М.Драгоманова й вчителів-українофілів, усунено декількох професорів з Київського університету. Зокрема, Драгоманова звільнили з посади доцента університету за статтю «О педагогическом значении малорусского языка...» Указ зобов'язував «прийняти як загальне правило», щоб в Україні призначали вчи-

телями етнічних росіян, а українців посилали до Петербурзького, Казанського та Оренбурзького учбових округів. У 1876 р. тільки з Київського округу вислали 8 педагогів.[1] Небезпека Емського указу полягала не лише в тексті його пунктів, але вона посилювалася тим, що цензурна практика завжди виходила за межі літери указу. Як наслідок – 1877 року в Російській імперії не видано жодної української книжки. З російськомовних текстів викреслювали навіть окремі українські слова. Українську пісню і романс, аби вони прозвучали зі сцени, доводилося перекладати французькою, а на ювілеї І.Котляревського в Полтаві було заборонено промови українською мовою.

На початку 1881 р. з обгрунтованими запереченнями проти Емського указу виступили навіть генерал-губернатори київський (М.Чертков) і харківський (князь Дондуков-Корсаков). Вони вказували на те, що подібні крайнощі не придушать українського слова, а лише спричинять роздратування серед українського суспільства. Їхні міркування підтримав начальник Головного управління в справах друку князь Вяземський.

Пропозиції Черткова поставити українське слово в однакові умови з російським хоча і залишилися без уваги, проте зовсім їх не розглядати уряд уже не міг. Була проведена нова особлива нарада, котра внесла доповнення до другого пункту Емського указу – дозвіл друкувати українські словники. Також Олександр III дозволив друкувати окремі сценічні твори українською мовою, але російським правописом. Формування цілком українського театру, як і раніше, заборонялося. На місцеву владу покладався обов'язок контролювати публічне виконання українських пісень, дозволених цензурою. Зокрема, циркуляр 1881 р. вимагав спеціального дозволу губернатора чи генерал-губернатора на проведення кожної окремої вистави. У випадку одержання такого дозволу, трупа мала того ж вечора поставити аналогічну «великоруську» виставу.

Хоча Емський указ був до певної міри визначальною віхою боротьби Російської імперії з українством, історичною крапкою він не став. Царат діяв послідовно. Того ж 1881 р. було накладено заборону на викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. 1884 р. влада оста-

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.40.

точно заборонила українські театральні вистави по всіх губерніях Малоросії, а в 1888 Олександр III видав указ про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами. Під заборону вже потрапляли не лише саме слово «Україна», але й «Малоросія». Вважалося, що ніяких відмінностей між різними гілками східних слов'ян немає – є один єдиний російський народ. А шоб це всім було зрозуміло, в 1892 р. заборонили перекладати будь-які твори з російської на українську. Переклад українською мовою лише одного речення з Євангелія мав наслідком для М.Лободовського позбавлення права вчителювати. Отже, існувала тільки єдина російська мова.

Подібну думку втокмачували з дитячих років, для чого в 1895 р. Головне управління у справах друку заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання, «хоча б за суттю змісту вони уявлялися би благонадійними».[1]

Результатом цілеспрямованої кампанії русифікації стало безпрецедентне зростання неписьменності, що охопила 80% українців. Після багатьох десятиліть перебування в складі «єдиновірної», «слов'янської» Росії українські селяни з переважно письменних стали подібними до «братніх» російських кріпаків – темними й безголосими. 2 червня 1913 р. на засіданні IV Думи Г.Петровський виступив з наступною промовою: «Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 року архідиякона Павла Алепського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні, і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки, вміють читати. Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини – Полтавської і Чернігівської губерній на 1904 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 746 душ.

В1804 р. видано було указ про заборону вчитися українською мовою. Результати національного гніту позначаються далі. Перепис 1897 р. показав, що найбільш малописьменний народ у Росії – українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р. і тоді виходило на 100 душ населення 13 письменних.»[2] Українські комуністи-боротьбисти в 1920 р. у пояснювальній записці до проекту свого декрету про сприяння розвиткові культури україн-

---

[1] Там само. – С.26.
[2] Цит. за: Дзюба І. Вказана праця. – С.82.

ського народу, зазначали (цитується мовою оригіналу): «Віковий процес систематичного та пляномірного «обрусительства» привів до того, що колись майже поголовно грамотний (тобто письменний – *авт.*) український нарід до 1898 року мав грамотної людності лише 13,5%; міста з центрів кристалізації культурних здобутків перемінились в джерела насильного насаджування іншої культури».[1]

Маючи самобутню історію, що сягає в глибину століть, маючи багатющий фольклор, оригінальну художню літературу, покоління українців ризикували поступово втратити все. Для початку царатом спотворювалося уявлення про власну духовність. Надалі уряд послідовно придушував українське слово, котре і без того вже перебувало на колоніальному становищі й не могло розвиватися на всю силу генетично закладених у ньому можливостей. За цих умов стає краще зрозумілою вся велич письменницького та громадянського подвигу Панаса Мирного, Лесі Українки, Івана Франка, Івана Нечуя-Левицького, Миколи Лисенка, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського – всього покоління фундаторів новітньої української духовності.

* * *

Перша російська революція дещо послабила національно-культурний гніт, проте не щодо українського слова. Депутати Думи ухвалили дозвіл навчатися інородцям у школах рідними мовами: польською, татарською, латиською і навіть – «заради сміху» – єврейською. «Але українцям, – писав М.Грушевський, – і на сміх не схотіли позволити».[2] Навпаки, лише один куратор П.Зілов у 1905-1912 рр. закрив 12 приватних гімназій, звільнив 32 директорів та 972 вчителів, а 822 вчителів «перевів» до інших шкіл (дивися додаток №4). Коли в 1905 р. 1400 студентів Київського університету подали петицію з вимогою відкрити в університеті 4 кафедри з українською мовою викладання, ректор відповів, що університет є «загальнодержавна інституція», тому в його стінах може бути тільки російська мова.[3] Директори гімназій прямо зобов'язувалися надавати кураторам учбових

---

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.1. – К., 1997. – С.552.
[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.43.
[3] Там само. – С.44.

округів таємну «референцію» про політичну та мовну благонадійність кожного абітурієнта. У гімназії в Миргороді був напис: «Въ стенахъ гимназіи строго воспрещается воспитанникамъ говорить на малорусскомъ наречіи».[1]

Після придушення в Росії першої революції знову посилився наступ реакції проти «революційних ексцесів». Українські клуби розпустили, україномовна преса, що в такій різноманітності з'явилися в 1905 р., практично зникла, а розмови про українізацію освіти тепер викликали з боку властей відверте глузування. Тільки 1904 року Російська академія наук, нарешті, офіційно визнала українську мову мовою(!), однак, за свідченням П.Стебницького, вже з наступного року цензура активно розпочала виключати з неї такі слова, як «козак», «москаль», «Україна», «український», «Січ», «Запоріжжя». 1908 року указом Сенату Російської імперії україномовну культуру оголосили шкідливою, бо вона «може викликати наслідки, що загрожують спокою та безпеці». Голова уряду Столипін, якими б прогресивними не були б його економічні погляди, щодо українського питання залишався імперіалістом. У 1910 р. за його наказом закрили всі українські культурні товариства, видавництва, заборонили читання лекцій українською мовою. Окремим циркуляром заборонялося створення будь-яких товариств з «інородців», враховуючи і українців. Врешті-решт, Столипін добалакався до того, що **оголосив боротьбу з українством державним завданням, котре стоїть перед Росією від XVII століття**.

Характерно, що точку зору офіційної влади підтримувала значна частина російської інтелігенції. Відомий «прогресист» і ліберал П.Струве, наприклад, пропагував ідею України без українців: «Я... полагаю, что будучи по традиции украинофильским, русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в **идейную борьбу с украинством**, как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории – общерусскую культуру».[2] Не надто відрізнялася від позицій чорносотенців і точка зору партії кадетів («російської ліберальної опозиції»). Її центральний комітет під час зустрічей з українськими

[1] Там само. – С.41.
[2] Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С.103.

представниками у Києві й Петербурзі однозначно відкинув навіть вимогу звичайної автономії України, хоч ця вимога, за їх власним визнанням, «не зазіхала ні на єдність Росії, ні на монархічний принцип».[1]

Щодо існування української освіти той же П.Струве вважав, що «створення середньої і вищої школи з малоросійською мовою викладання було б штучною і нічим не виправданою розтратою психічних сил населення».[2] Йому вторив чорносотенець професор І.Сікорський, котрий поширював наступну думку: українська і російська мови нібито різняться лише фонетично, збігаються за духом, а тому є одним і тим самим. Оскільки існування паралельних мов є розкіш, то в українській мові немає потреби, досить самої російської. К.Каутський не визнавав можливості розвитку суспільних функцій у мов пригноблених царатом народів, оскільки вони були приречені на асиміляцію. У Києві 1908 року постав «Клуб русских националистов», котрий ставив собі за мету «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні». А VII дворянський з'їзд 1911 року в Москві постановив, що «...урядова школа не може мати інородницького характеру, в ній повинна без будь-яких поступок панувати державна мова». І далі: «Навчання повинно відбуватися російською мовою. Нам, дворянам, належить сказати, що школа повинна бути російською і **Росія для росіян**».[3]

26 січня 1911 р. цензура наклала арешт на «Кобзар», котрий під редакцією історика-фольклориста В.Доманицького видавався з 1907 р. майже без купюр. А в 1914 р. царат заборонив відзначати і 100-літній ювілей Тараса Шевченка. Також Микола II видав указ про заборону української преси. Як зазначала російська реакційна газета «Киевлянинъ», **«український рух є для Росії більш небезпечним, ніж усі інші національні рухи, взяті разом»**.[4] Навіть Ленін визнавав становище, в якому опинився український народ, нестерпним: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть

---

[1] Цит. за: Горовський Ф. Шляхом розквіту і зближення. – К., 1974. – С.67.
[2] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.43.
[3] Цит. за: Национальные школы РСФСР за 40 лет. – М., 1958. – С.14.
[4] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.27.

до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою».[1]

Незважаючи на такі несприятливі умови початок XX століття виявився дуже плідним для українського життя. Появу численних талантів на межі віків підготувало культурне середовище Галичини, куди після Емського указу поступово перемістився весь літературний рух, спрямований на збереження національно-культурної та мовної ідентичності народу. Професор Я.Головацький у 1848 р. очолив нововідкриту кафедру української мови та літератури у Львівському університеті, а в 1849 став ректором університету. Саме йому належить вислів, котрий тоді возвеличив українську мову і отримав велику популярність: «Бандке называет его прекраснейшим из славянских, Мицкевич – из русских языков, Бодянский превозносит его поэтичность и музыкальность и ставит наравне с греческим и итальянским, Коубек и Мацеевский считают его лучшим чешского, Раковецкий сожалеет, что он не сделался господствующим во всей России, а знаменитый великорусский писатель Даль-Луганский признает ему первенство пред великорусским народным и книжным языком».[2] У Львові 1893 року було реорганізовано засноване двадцятьма роками раніше Наукове товариство ім. Т.Шевченка, котре розпочало видавати свої «Записки...» (у 1892-1917 вийшло понад 120 томів), а крім того «Етнографічний збірник» (за той же період 35 томів), «Матеріали до української етнології» (14 томів), збірники історико-філософської секції (15 томів), філологічної (15 томів) тощо. Практично це товариство відігравало роль національної академії наук. Виходило чимало українських часописів: «Правда», «Зоря», «Народ», «Житіє і слово», «Літературно-науковий вісник». Безумовно українська національна революція 1917-1920 рр. стала можливою лише завдяки цій діяльності. Видатний російський філософ М.Бердяєв зазначав, що росіяни і не помітили, як поряд з ними постала ціла українська нація, котру вони досі навіть відмовлялися вважати окремим народом. Мало того, Російська імперія всіляко намагалася обмежити і придушити український рух, використавши для цього початок 1-ї світової війни. Царський міністр закордонних справ

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.32. - С.333.
[2] Цит. за: Грушевський М. Вказана праця. – С.327.

С.Сазонов з неприхованим задоволенням казав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху».[1] Зокрема, варто було Михайлу Грушевському повернутися з Європи до Києва у листопаді 1914 р., як його одразу заарештували й вислали до Симбірську, згодом до Казані, і лише завдяки ходатайству Російської академії наук йому дозволили переїхати в Москву (не в Україну) та знову зайнятися науковою діяльністю.

Восени 1914 р. російські війська перейшли в наступ на південно-західному фронті й захопили Галичину та Буковину. 3 вересня (21 серпня ст. ст.) вони здобули Львів. Російські козаки одразу спалили бібліотеку Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Верховний головнокомандуючий російською армією великий князь Микола Миколайович видав маніфест, в якому висловив радість, що «російський народ об'єднався» і що «завершено діло Івана Калити» (тобто збирання руських земель Москвою). Відповідно до цього новопризначений генерал-губернатор Галичини граф О.Бобринський так накреслив програму своїх дій: «Галиция и Лемковщина – искони коренная часть единой великой Руси; на сих землях местное население всегда было русским, потому все устройство должно быть основано на русских началах. **Я буду вводить здесь русский язык,** закон и устройство».[2] Тепер Західній Україні доводилося в стислі строки пройти весь шлях русифікації та придушення українства, котрим Наддніпрянська Україна йшла майже 250 років. Чорносотенця Бобринського навіть більшовик Ленін називав «душителем» України.

Одразу в зайнятій російськими військами Галичині й на Буковині було заборонено друкування книг, газет і журналів українською мовою, розгромлено товариство «Просвіта», розпочалися гоніння на Українську Церкву. Для вчителів організували курси російської мови, оскільки на неї планували перевести всі українські школи. А поки що їх просто закрили.

У боротьбі з українцями, або, як називав їх Бобринський, «мазепинцями», адміністрація спиралася на москвофілів та «великополяків». Кредо москвофілів ще у 1866 р. було викладено у львівській газеті «Слово»: галицькі русини є одним народом з

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.299.
[2] Цит. за: Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.445.

великоросами, котрий живе від Карпат до Камчатки; українська мова є «говором» російської з відмінностями вимови (навіть видали керівництво під назвою «В один час выучиться малорусину по-великорусски»); оскільки української мови немає, то працювати над українською літературою не варто – є готова російська, котру треба засвоїти. «Москвофіли» навіть вітали Валуєвський циркуляр 1863 року, заперечуючи право українського народу на національне самовизначення. А лідер «вшехпольської» партії професор С.Грабський прямо вітав прихід російських військ – «на землю русску».[1]

З самого початку окупації Галичини розпочалися масштабні арешти. Тільки через київські в'язниці було перевезено вглиб Росії понад 12 тис. осіб, серед них багато греко-католицьких священиків. 19 вересня 1914 р. арештовано митрополита А.Шептицького й вивезено до монастирської в'язниці в Суздалі, де він пробув до революції 1917 р. Вивезено ректора Львівської семінарії отця Й.Боцяна та ряд видатних осіб з греко-католицького духовенства. Ставлення росіян до галицьких українців відомий тодішній політик Павло Мілюков розцінив у своєму виступі в Думі як «європейський скандал». У 1915 р. під час відступу російської армії з Галичини почалося масове виселення українців та євреїв, яких уряд вважав за шпигунів і просто «неблагонадійних осіб», до Сибіру. На Холмщині, Волині, Поділлі війська палили виселені села.

Складається враження, що під час 1-ї світової війни українство залишалося для Росії небезпечнішим рухом, ніж німецький! На відміну від репресій щодо українства російська адміністрація на Галичині не зачіпала німецьких шкіл, установ і закладів. Невже саме так росіяни розуміли слов'янську солідарність? Та ще й доводили, начебто полонізованих росіян в окремий український етнос видумали німці. Лише короткочасність перебування Західної України в складі Росії стала на перешкоді реалізації програми Бобринського і Трєпова – губернатора Галичини в 1916 р. після відомого Брусилівського прориву.

Тільки з поваленням царського режиму пробудилися надії на вільний розвиток народів імперії, на побудову суспільства соціальної та національної справедливості. Ф.Енгельс у листі від 4

[1] Там само.

січня 1888 р. писав: «Повалити царизм, знищити цей кошмар, що тяжіє над усією Європою, – ось, на мій погляд, перша умова визволення національностей у центрі і на сході Європи. Якщо царизм буде роздавлений..., **Малоросія вільно вибере свою політичну позицію**».[1]

Свого часу В.Бєлінський стверджував, що саме «возз'єднання» з Росією відкрило Україні двері до цивілізації, освіти, науки і культури. Насправді ж ці двері виявилися шляхом до рабства. Весь час перебування України у складі Росії виявився одним великим випробуванням української культури та мови на життєздатність. Однак придушення культури і тотальна русифікація були не єдиним способом царату перетворити український народ на безрідне губернське населення. Надійне закріплення російської влади в Україні потребувало перетворення її (а також інших неросійських земель) разом із власне Росією на єдиний геополітичний простір. Саме тому царат намагався змінити етнічний склад населення, і тим самим надати русифікації вигляду природного процесу.

Асиміляція українства в Російській імперії.

Як відомо, населення Російської імперії складалося з 146 народів, із яких власне росіян було 43%, тобто менше половини. Утримувати настільки різнорідну й велетенську державу під постійним контролем однією лише військовою силою було неможливо. Небезпека існуванню імперії вбачалася в самому факті існування в її межах окремих народів зі своїми мовами, історією, традиціями. Тому царський уряд гарячково шукав шляхи перетворення України на рядову денаціоналізовану провінцію.

Перші кроки політики асиміляції українців відносяться до межі XVII-XVIII ст., коли 1687 року при обранні на гетьманство Івана Мазепи були укладені так звані «Коломацькі статті». У них містився пункт, яким Москва зобов'язувала гетьмана і старшину дбати про зміцнення зв'язків між двома народами (важливо, що тут Москва чітко визнавала існування **двох** окремих народів), зокрема – сприяти мішаним шлюбам.

---

[1] К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – Т.37. – С.4-5.

Спроба Мазепи відтворити незалежну українську державність хоча і виявилася невдалою, однак продемонструвала Москві, наскільки хиткою є її влада над Україною. Для надійного її утримання Росія потребувала міцно вкоренитися в Україні. Саме тому царат перейшов до цілеспрямованої політики асиміляції українців, котра відбувалася одночасно з русифікацією і мала різні прояви.

Першим її «теоретиком» можна вважати Федора Салтикова – представника інтелектуальної еліти з оточення Петра І. У своїх «Изъявлениях прибыточных государству» він присвятив Україні цілу главу під назвою «О содержании Украины Черкасской», де визнав факт наявності в минулому небезпечної для Росії самостійності України. Далі Салтиков констатував, що в українців «старые несостоятельства их мыслимые воли остались» і що небезпека рецидивів сепаратистських настроїв буде існувати, «если у них такая вольность останется».[1] Окрім обмеження гетьманської влади Салтиков запропонував вжити заходів для розмивання українського народу. Зокрема, планувалося влаштовувати шлюби між російськими дворянами й доньками козацької старшини. У нижчих станах в якості женихів мали виступати солдати російських військ. Якби вдалося реалізувати цей план, мріяв Салтиков, «украинский народ в доброе и постоятельное состояние приведется **и воплотится в российский народ**». Царський «інтелектуал» запевняв, що подібна політика щодо України цілком виправдана, оскільки «по сему образцу Ирландия и Веская сторона в Англии приведена под владение англичан и ныне також де проходит и Шотландия».[2]

Салтиковські настанови згодом доповнювали нові «теоретики», і асиміляція набирала обертів. Тривалі заборони, приниження національної мови і культури мали зробити з українців безрідних байстрюків. Після цього вони внаслідок пропаганди, залучення на державну службу, мішаних шлюбів перетворювалися на політичних росіян, не зважаючи на їхнє справжнє етнічне походження. З'являлися такі собі «малороси», «люди двох націй» однієї (української) за походженням, іншої (російської) за са-

[1] Келеберда А., Текило А. Как нас в русских переделали // Вечерние вести. – 1999. – 19 ноября.
[2] Там само.

мовідчуттям. Найяскравішим продуктом політики асиміляції може бути людина з близького оточення імператора, нащадок козацького роду Віктор Кочубей, котрому належать такі слова: **«Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший**... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (тобто України. – *авт.*) з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують.»[1]

Подібне стосувалося насамперед української еліти, котра єдина могла очолити боротьбу народних мас за незалежність України. Вже до кінця XVIII ст. українська старшина активно русифікувалася і стала часткою російського дворянства подібно до того, як на межі XVI-XVII ст. наші стародавні княжі та боярські роди масово полонізувалися і ставали часткою шляхти Речі Посполитої.

Особливо прискорився цей процес після видання Катериною II у 1785 р. «Хартії дворянських вольностей», за якою українська старшина зрівнялася у правах з російськими дворянами. З одного боку тепер у неї з'являлася можливість отримувати найвищі посади в імперії, аж до канцлерів та міністрів. Але з іншого боку в такий спосіб царат міцніше прив'язував Україну до влади своєї корони. Прагнення до кар'єри і станового благополуччя, на думку Катерини II, переборювало «умоначертания прежних времен». Адже чимало українців замість захисту інтересів та вольностей самої України витрачали свої сили, розум, енергію та життя на подальше «збирання» Росією різних земель. Таких прикладів можна наводити багато: князь О.Безбородько (канцлер Російської імперії), граф П.Завадовський (міністр освіти), Д.Трощинський (міністр фінансів), В.Капніст, В.Кочубей, Г.Полетика, а ще Милорадовичі, Вронченки, Миклашевські, Скоропадські...

Згодом, вже за радянських часів, українці, дбаючи про свою кар'єру, ставали не просто «людьми двох націй», а змінювали в паспортах національність. Деякі змінювали й прізвища, наближаючи їх до російських. Царату не довелося дожити до такого бажаного фіналу своєї асиміляційної політики, але в нього вия-

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.189.

вилися гідні продовжувачі справи. На жаль, ця хвороба ще й сьогодні дає рецидиви, особливо серед українців у Росії. Але і в самій Україні дехто з представників нашого народу відчуває ностальгію за перебуванням в складі «великої та сильної» російської (також і радянської) імперії. Гордість за це прищеплювалася поряд із приниженням статусу українців і стала одним з виявів асиміляційної політики російських урядів.

* * *

Щоб процес русифікації відбувався легше, царат активно намагався «розбавити» українців етнічними росіянами. Виходили з того, що чим більше їх буде постійно мешкати в Україні, тим міцнішим буде контроль російської влади над цими землями. До того ж в середовищі росіян і представників інших народів знаходила підтримку русифікаторська національна політика російського уряду в Україні.

Тут ми підходимо до дуже гострого питання про наявність в Україні значної групи етнічних росіян (біля 11 млн. згідно офіційної статистики). Така велика їх кількість використовується в якості аргументу в суперечках про надання російській мові державного статусу в Україні. До уваги не береться, що поряд є велика країна з цією державною мовою, а для більшої ваги створюються теорії про віковічну присутність російської мови в Україні.

Безумовно, вона з'явилася в наших землях разом із її носіями, тобто росіянами. Але сталося це не в сиву давнину і не стихійно. Ще в 1820 р. маркіз Габріель де Кастельно так писав про українців: «Численна ця нація простягається, починаючи від кордонів Орловщини до меж Угорщини і займає, **майже без жодної мішанини**, Херсонщину, Харківщину, частину Курщини й Воронізчини, всю Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Поділля, Волинь, частину Мінщини, більшу частину Галичини – **і все це населення без жодної різниці в звичаях і норовах**».[1]

Чи могло бути інакше, якщо, наприклад, у Харкові 1665 року за підрахунками І.Багалія мешкало 2282 українців чоловічої статі і 133 росіянина, 1668 року – 1491 і 75, 1670 – 2101 і 415 відповідно.[2] У Києві ще 1742 року на 20 тис. мешканців було тільки 129

[1] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.49.
[2] Багалій Д. Вказана праця. – С.211.

росіян – «великороссийских торговых людей».[1] Загалом же протягом XVIII-XIX ст. найчисленнішу категорію росіян в Україні становили солдати розташованих тут військ. Це справило навіть деякі зміни в українській мові: слово «москаль», котрим спершу називали виключно солдат, з плином часу перетворилося на побутову назву всіх етнічних росіян. Потік до України російських поселенців – дворян, відставних солдат, селян та інших – хоча і був постійним, проте не вельми масштабним. Зокрема, з часів Петра I тут стали виникати поселення старовірів, котрі тікали від переслідувань у Росії.

Звичайно, російська влада намагалася змінити стан справ. Українців намагалися «розбавити» представниками інших народів, більш сприятливих до русифікації. 1751 і 1753 рр. внаслідок переїзду сербів з імперії Габсбургів на запорізьких землях утворилися так звані Нова Сербія і Слов'яносербія. Уряд асигнував на їх облаштування значні кошти – 109 053 рублі, а додатково ще по 124 957 рублів щорічно. Колишня німецька принцеса Катерина II прагнула заселити багаті стародавні козацькі землі вихідцями із Прусії. Зокрема, саме так з'явилися на півдні України німецькі колонії: Люстдорф, Нойбург, Маріеншталь, Кляйн-Лібенталь (неподалік Одеси). Також Катерина II запрошувала болгар, молдаван, греків... Тим часом 14 тис. козаків імператриця переселила з України на Тамань і далі на Кубань.

До речі, південні землі зовсім не були пустелею. Саме тут в численних слободах козаки селили втікачів, кількість котрих все збільшувалася (нагадаємо, 50 тис. у 1775 р.). Однак самостійна українська колонізація степу царицю не влаштовувала. Вона щедро роздавала колоністам-мігрантам обіцянки та пільги, які не могли й наснитися українським чи російським кріпакам: 60 десятин землі на душу, звільнення від податків на 30 років, спадкове право купувати кріпаків тощо. Українці мусили безплатно давати вози для перевезення майна нових хазяїв.

Приблизно через п'ятнадцять років О.Суворов (тоді ще генерал) силою виселив на півдні України 32 тис. душ чоловічої статі на виконання планів Бакуніна. Взагалі бакунінські задуми йшли значно далі: викинути татар, заселити українцями кримські сте-

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.48.

ни, а на обжиті ними місця переселити росіян, а татар вигнати. Проте для Російської імперії велич цих планів виявилася недосяжною. Тому ще в 1800 р. українці загалом в Україні становили 90% населення, а на Лівобережжі їх чисельність сягала 95%.

Протягом XIX ст. частка українців зменшилася до 80% завдяки активізації економічного розвитку імперії. Відбувався поступовий перерозподіл ресурсів з сільського господарства до промисловості. До України потягнулися російські та єврейські підприємці, наймані працівники тощо. Звичайно вони селилися в містах, які зростали пропорційно зростанню промисловості. Як зазначає О.Субтельний, у 1832 р. близько 45% власників заводів і 50% купців в Україні були неукраїнцями. З плином часу ситуація погіршувалася. Наприкінці століття українці складали тільки 25% шахтарів, 30% металургів, близько половини працівників цукроварень, 25% вчителів, 16% юристів, 10% письменників і художників в Україні.[1] Уряд стимулював процес переїзду росіян до України. За законами від 21 листопада 1869 р. та 13 червня 1886 р. «в десяти Південно-Західних губерніях особам російського походження, виключаючи, однак, місцевих уродженців, **надаються доплати**...»[2]

Як наслідок, на зламі століть українці складали лише третину міського населення України. Стало правилом, що чим більшим було місто, тим меншим був відсоток українців серед його мешканців. Зокрема, у 1897 р. в Одесі українців було всього 5,6%. У Києві в 1874 р. українську мову вважали рідною 60% мешканців, у 1897 – 22%, а в 1917 – тільки 16%.[3] Російський характер міст України посилювали євреї, котрі найчастіше розмовляли російською мовою. На 1863 р. їх тут нараховувалося до 50 тис. – більшість з тих, хто жив у Російській імперії.

На відміну від міста українське село асиміляційна політика і всеохоплююча русифікація царату охопила значно менше. Селянство, яке на зламі XIX-XX ст. складало 90% населення, переважно не сприйняло насадження російської мови, і на весь трагічний XX вік разом із інтелігенцією стало рушійною силою українського руху. Саме в тих часах слід шукати початки дисонансу

---

[1] Субтельний О. Вказана праця. – С.242.
[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.49.
[3] Субтельний О. Вказана праця. – С.242.

між міським, переважно російськомовним, населенням і сільським, переважно україномовним, що маємо і нині.

Поки росіяни та русифіковані євреї, німці, серби, молдавани масово їхали до України, українські селяни навпаки масово з неї виїжджали. До цього спричинила так звана столипінська аграрна реформа. Оскільки поміщицьке землеволодіння влада активно захищала, наше селянство, відчуваючи гострий брак землі, аби вижити, було змушене їхати освоювати нові території на окраїнах імперії. Між 1896 і 1906 рр., після спорудження Транссибірської залізниці, на Схід переселилося близько 1,6 млн. українців. Після 1906 р. цей рух помітно збільшився:[1]

Роки	Рух переселенців і ходоків обох статей (у тис. душ)	З того числа повернулося обох статей (у тис. душ)	Оселилося переселенців чоловічої статі (у тис. душ)
1900	219,3	33,8	39,6
1905	44	3,8	27
1906	216,7	6,1	44,8
1907	577	27,2	207,9
1908	758,8	37,9	245,2
1909	707,5	82,3	245,3
1910	353	114,9	232,5
1911	326,1	117	181,5
1912	259,6	57,3	156,5
1913	327,9	42,9	?
1914	241,8	27,6	?

У 1914 р. на Далекому Сході проживало близько 2 млн. українців. Цілий край, названий «Зеленим клином», ще й сьогодні нагадує про себе нетиповими для Східної Азії назвами населених пунктів: Українка, Чернігівка, Ромни, Новокиєвський Увал... (Дивися карту №1).

Тим часом росіян переселилося на Схід в пошуках земель вдвоє менше, ніж українців. Російські селяни надавали перевагу міграції до міст, де ставали пролетарями та їхали працювати на підприємства Україні. Загалом же; як стверджує В.Покшишевсь-

[1] Таблицю взято з: Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.427-428.

кий у своїй праці «География населения СССР», за XIX ст. і до 1917 р. міграційний потік росіян у степові губернії України і на Північний Кавказ склав більше 8 млн. чоловік. Це було ще одним каменем у фундамент нової структури етнічного складу населення України, «розмивання» українського народу.

Політика російського царату щодо українства вкладалася у красномовну мрію Пушкіна про часи, коли «все славянские реки сольются в русском море». Однак не кожен міг роздивитися те, що ховалося за цими вельми благородними лаштунками. В.Ленін, аналізуючи справжній стан речей в імперії, висловився так: «...Переслідування рідної мови всіх націй становить неначе особливе завдання уряду. Переслідуються особливо слов'янські нації: білоруси, українці і поляки... Чорносотенці і їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується надзвичайно велике гноблення слов'янських народностей.»

Багаторічне перебування в складі Російської імперії виявилося важким випробуванням для України. На порядку денному постійно поставали питання про національне виживання українського народу. Важко сказати, чи випадало щось подібне на долі інших європейських народів, але Україна витримала цей іспит. На жаль, як виявилося, лише для того, щоб загартуватися перед новими випробовуваннями.

4.Українська національна революція 1917-1920 рр.

Діалект! А ми його надишем
Міццю духа і вогнем любові
І несмертним слід його залишим
Самостійно між культурні мови.

І.Франко.

Лютнева революція 1917 р., завдяки якій було повалено царат, поклала край цілеспрямованій політиці знищення української мови. Пробудилися надії на розвиток в Росії демократичних порядків, де б населення не зазнавало національних та соціальних утисків. Росія перестала бути імперією, проте майбутнє хоча і здавалося райдужним, однак залишалося невизначеним.

Протягом 1917 р. і пізніше переважна частина української демократичної інтелігенції небезпідставно пов'язувала свої сподівання на національне відродження України з діяльністю Центральної Ради. Адже після проголошення Української Республіки 20 листопада 1917 р. всі її уряди (включаючи і гетьмана Скоропадського), попри зміни в партійному складі та у загальнополітичній орієнтації, дбали про розвиток національної культури.

Щоб зрозуміти, який імпульс для свого розвитку отримала тоді наша мова, проаналізуємо становище в усіх сферах, пов'язаних з українським словом.

Освітяни стикалися із значними труднощами у своїй праці переважно у русифікованих містах, де українізація викликала опозиційні настрої. У квітні 1917 р. відбувається Перший Всеукраїнський учительський з'їзд, одна з ухвал якого вимагала дезросійщення освіти й того, «щоб **всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народної освіти, були увільнені од місць і замінені другими»**. Через кілька місяців Другий Всеукраїнський учительський з'їзд наголосив, що українська національеа школа є «не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога».[1] Завдяки організації вивчення української мови в учительських семінаріях початкові школи легко переходили на українську за умови забезпечення відповідними вчителями. Складніша була справа з українізацією середніх шкіл, де батьківські комітети і педагоги поставилися вороже до можливих змін. Тому міністерство освіти, щоб уникати конфліктів, вважало за доцільніше засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати старі російські. Уже в березні 1917 р. в Києві відкрили Українську гімназію ім. Т.Шевченка та 2-гу Кирило-Мефодіївську гімназію, згодом додалася ще одна. За гетьманату їх було прийнято на державний кошт. Протягом літа 1918 р. по містах і навіть деяких селах відкрили 54 українських гімназії, а наприкінці гетьманської доби їх було в Україні вже близько 150. У гімназіях, котрі залишилися з російською мовою навчання, як обов'язкові учбові предмети ввели українську мову, історію та географію України, історію української літератури.[2]

---

[1] Цит. за: Погрібний А. Якби ми вчились так, як треба... – К., 1998. – С.18.
[2] Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.500.

Фактично наново було розбудовано українську вищу школу. Зокрема, у Києві з'явилися Українська педагогічна академія, Український народний університет (17 вересня 1918 р. перетворений на Київський державний український університет). 22 жовтня 1918 р. другий університет відкрили в Кам'янці-Подільському, передбачалося створення ще декількох в інших містах. «Просвіта» та земство у Полтаві заснували Історико-філологічний факультет.

За Центральної Ради була розпочата, а за гетьмана доведена до логічного завершення справа створення низки різноманітних національних інституцій. Засновано Національну бібліотеку, яка зростала з надзвичайною швидкістю. Наприкінці гетьманату в ній уже було понад 1 000 000 книжок, в тому числі стародруків. За кількістю і якістю свого фонду Національна бібліотека України могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

Заснували Українську державну академію мистецтв, Державну археологічну комісію, Український історичний музей, Український державний архів, в якому мали зосередити документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду.

Поміж науковими закладами перше місце належало Українській Академії наук, заснованій у Києві 14 листопада 1918 р. Оскільки М.Грушевський відмовився стати президентом академії, її очолив В.Вернадський, а серед фундаторів були М.Василенко, С.Єфремов, А.Кримський, В.Науменко... Академія мала історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний відділи. Протягом багатьох років академія залишатиметься осередком, що концентрував найкращі наукові сили України. Більшовики згодом намагатимуться довести, що саме вони заснували УАН 1919 року, а не гетьман Скоропадський у 1918.

Особливо разючими були успіхи української преси і книгодрукування. У березні-квітні 1917 р. з'явилися щоденні газети «Нова Рада» (за ред. В.Винниченка), «Народна Воля» (далі «Боротьба»; за ред. М.Шрага) тощо. З культурологічних і літературно-мистецьких видань слід відзначити квартальник історії, культури й мистецтва «Наше минуле» (Київ, 1918-1919 рр.), «Літературно-критичний альманах» (1918), «Шлях» (1917-1918). Загалом в Україні діяло 106 друкованих видань у 1917, 212 – у 1918. Протягом 1917 р. виникло 78 видавництв; 1918 – їх нараховува-

лося вже 104. Серед них: «Час», «Вік», «Дзвін», «Сяйво», «Криниця», «Вернигора», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сіяч» (Черкаси) та ін. Одним з найпродуктивніших було видавництво «Дністер» у Кам'янці-Подільському, де в 1919-1920 рр. розташовувалися урядові установи УНР. Динаміка випуску українських книжок за назвами в умовах війни досить промовиста: 1917 р. – 747, 1918 – 1084, 1919 – 665.[1] До речі, у 1913 р. українською мовою було видано лише 228 назв книжок.[2] За часів гетьманату розгорнулося масштабне друкування українських підручників, на що уряд асигнував значні кошти. За висловом Д.Дорошенка 1918 рік, тобто гетьманська доба, «надовго може бути незрівняним, недосяжним по скількості виданнів і накладів».[3]

Роки української революції та визвольних змагань стали часом піднесення театрального життя. Уже в 1918 р. у Києві діяло три українські театри: Державний театр драми та опери, Державний народний театр і «Молодий театр». У Народному, котрий 1919 року злився з драматичним, виступали М.Заньковецька й П.Саксаганський, а «Молодий театр» очолював Лесь Курбас, котрий, разом із класикою, сміливо інтерпретував на сцені твори української літератури («Чорну пантеру» В.Винниченка, етюди О.Олеся, «У пущі» Лесі Українки). У 1920 р. у Вінниці під опікою Української Галицької армії було створено Театр ім. І.Франка.

1917-1920 – роки відновлення української державності – стали також періодом рішучих заходів щодо організації українського музичного життя. За гетьманської доби засновано Республіканську капелу під орудою О.Кошиця. 2 січня 1919 р. Головний отаман Директорії Симон Петлюра запросив до себе Кошиця й наказав відрядити капелу в гастрольну подорож по Європі з метою привернення уваги світової громадськості до України. Колектив Кошиця намагався піснею донести до європейців думку, що світ буде бідніший стільки, скільки не буде на його карті держави Україна.

Що це вдалося, свідчить уже перша рецензія на генеральну пробу, яку капела провела 10 травня 1919 р. у Празі в присут-

---

[1] Історія української літератури XX століття. – К., 1998. – С.19.
[2] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.171.
[3] Цит. за: Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.501.

ності музичних критиків і професорів консерваторії, серед яких були найвидатніші композитори і диригенти. Згодом серед відозв про виступи української капели в Празі будуть надруковані і такі:

«Я думаю, що ми мало про них знали і тяжко кривдили їх, коли несвідомо з'єднували їх проти їхньої волі в одне ціле з народом московським. Наше бажання бачити лише Великоросію є надто слабким аргументом проти природи українського народу»;

«Публіка стояла шпалерами по боках вулиць. Було надзвичайно урочисто. Потім чехи казали, що вони не зустрічали так самого Масарика.»[1]

Пригадаємо, що за царату українська пісня в самій Україні мала бути перекладеною на російську чи французьку, щоб пролунати зі сцени. Надалі капела силою національного мистецтва «штурмуватиме» Австрію, Швейцарію, Францію, Голландію, Англію, Бельгію, Німеччину, Польщу, Іспанію... Уже не існуватиме УНР, а капела «підкорить Європу» і вирушить до Америки. Щоб підкреслити значення цієї акції варто зазначити, що сучасна Україна так і не спромоглася організувати подібну музичну подорож, і тому сьогодні Європа часто згадує нас лише в контексті Чорнобильської катастрофи чи виступів футбольного клубу «Динамо» (Київ).

Республіканська капела О.Кошиця була найвідомішою, проте не єдиною, що постала в ті роки в Україні. Помітне місце в тогочасному українському музичному житті відігравали капела «Думка» під проводом К.Стеценка, утворений гетьманом державний симфонічний оркестр під керівництвом О.Горілого, Музично-театральний інститут ім. М.Лисенка в Києві, українські оперні трупи в Києві та Харкові тощо.

Варто зазначити, що всі ці досягнення після двох з половиною сотень років утисків царської Росії відбувалися на тлі кривавої війни. Генерал Денікін та його оточення з Добровольчої армії твердо стояли на валуєвській платформі : «України не було, нема і не буде». Боротьба з українством стала головною метою Денікіна, Драгомирова, Бредова, Лукомського та інших білих генералів. Це з найбільшою яскравістю виявилося в Києві: на

[1] Цит. за: Ткач М. У пошуках вектора істини // Голос України. – 1999. – 17 квітня.

другий день по вступі «добровольці» почали здирати україномовні вивіски, в тому числі з Української Академії наук. Далі – всі українські школи, університет, академію, установи переробили в російські. Назву «Україна» заборонили, замість неї ввели «Юг Росії», «Малоросія».

Дещо подібним виявилося і більшовицьке ставлення до українства. Більшовики у свої перше (лютий–березень 1918 р.) та друге (лютий-серпень 1919 р.) завоювання Києва виявили нерозуміння національних почуттів та потреб українського народу і навіть вороже ставлення до них.

За цих умов головною силою в створенні інфраструктури національної культури виступила сама українська громадськість. Для її більшості влада УНР була своєю, а більшовицька радянська – чужою. Проте поразка УНР в конфлікті з Радянською Росією призвела до узурпації більшовиками демократичних завоювань національно-визвольного руху і краху українського національного відродження.

5. Рівноправність мов по-більшовицьки.

Я вірив комуні –
Цього не таю –
Та прозрів я від болю
За мову свою.

Д.Павличко.

Поза всякими сумнівами, лідер більшовиків В.Ленін належить до геніїв XX ст., проте злих геніїв. Не було в історії інших діячів, котрі б так грунтовно розробили проблеми боротьби за владу та реалізували їх на практиці. Будь-які справи цей апологет революції розглядав лише в цьому контексті.

Однак партія російських більшовиків РСДРП(б) у перші часи свого існування порівняно з деякими іншими політичними організаціями (наприклад, лівими есерами) назагал не вважалася радикальною. Висловлювання її лідера свідчили про його начебто демократичні вподобання. У роки боротьби проти царату він виглядав союзником українського руху в боротьбі за національні права нашого народу, коли різко критикував «шайку Романо-

вих, Бобринських, Пуришкевичів» за їхню політику придушення України під виглядом «защиты отечества» великоросів. «Не може бути вільним народ, котрий пригнічує чужі народи»,[1] – цитував Ленін Енгельса й додавав, що швидкий економічний розвиток Великоросії вимагає звільнення країни від насильства великоросів над іншими народами.

Ленін прекрасно розумів глибинну сутність мовного питання. Мову і територію він називав «вічними» в понятті *батьківщина*, підкреслюючи цим їх значення серед найважливіших ознак нації, батьківщини. А оскільки «державна» російська мова була серед засобів насильницької русифікації пригноблених царатом народів Росії, то боротьбу українського народу проти царату Ленін прямо визначав як рух «...до свободи і **до рідної мови**...»[2]

Національне відродження після повалення царату, як і боялися російські «майже-Бісмарки», призвело до відновлення державницьких прагнень українського народу. Ленін на шляху до влади і тут також намагався виглядати найбільшим демократом, беззастережно підтримавши устремління українців. У своїх червневих 1917 року статтях «Україна» та «Україна і поразка правлячих партій Росії» він, зокрема, наголошував: «Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за **вільний** союз українців і великоросів, за **добровільне** з'єднання в одну державу двох народів».[3] «Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, ...стоїть зараз за право відокремлення українців, **не нав'язуючи** їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм».[4] Згодом «Декларація прав народів Росії» Раднаркому (РНК) Радянської Росії закріплювала право народів на вільне самовизначення аж до відокремлення.

Однак на практиці все це залишилося словами, котрі були викликані тактичними міркуваннями більшовиків. З точки зору

---

[1] К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – Т.18. – С.488.
[2] Ленін В.І. Твори. – Т.23. – С.113.
[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.25. – С.71.
[4] Там само.

ленінської теорії національні рухи оцінювалися як перехідне явище буржуазного характеру: «Генеральні штаби в теперішній війні (І-й світовій – *авт.*) ретельно намагаються використати всякий національний і революційний рух у таборі їх супротивника... Ми були б дуже поганими революціонерами, якби у великій визвольній війні пролетаріату за соціалізм не зуміли б **використати** всякого народного руху проти окремих лих імперіалізму в інтересах загострення і розширення кризи».[1] При цьому більшовики виходили з проголошеної в «Комуністичному маніфесті» Маркса ідеї про те, що «робітники не мають батьківщини». Захоплення і утримання влади – ось що вважалося головним лейтмотивом їхньої діяльності, і для цього були в нагоді будь-які засоби.

З приходом до омріяної влади більшовики відкинули старі гасла. Розмови про права українського народу на самовизначення припинилися, бо тепер в РСДРП(б) запанував інший підхід. Однієї Росії більшовикам було мало, робився замах на весь світ. «**Ми хочемо якмога більшої держави**, – писав Ленін, – **якмога тіснішого союзу, якмога більшого числа націй, що живуть у сусідстві з великорусами... Ми хочемо революційно-пролетарської єдності, з'єднання, а не розділення**».[2]

Більшовицькі бажання великої держави зрозумілі, адже світова революція тягнула за собою світову війну з буржуазією, і тут доводилося думати про наявність для цього достатніх ресурсів. Зокрема, Ленін у панічній телеграмі до Києва повідомляв Раковського та Йоффе: «Абсолютно невідворотна загибель всієї революції без швидкої перемоги в Донбасі».[3] Л.Троцький у своїх інструкціях комуністичним агітаторам казав просто: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами.»[4] Свердлов 3 березня 1919 р. у Харкові однозначно заявив: «Ви знаєте, що

---

[1] Цит. за: Білас І. Передумови червоного терору // Військо України. – 1993. – №12. – С.71.
[2] Ленін В.І. Твори. – Т.26. – С.146.
[3] Ленин В. Военная переписка. – М., 1956. – С.137.
[4] Цит. за: Українська революція і державність. – К.,1998. – С.204.

порятунок всієї революції – не тільки російської, але й міжнародної знаходиться в руках України?»[1]

Така позиція більшовиків стане зрозумілою, якщо врахувати економічне значення України для Росії. Воно і в ті роки було мало не визначальним. Так, у розпалі імперіалістичної війни (1915-1916 рр.) з України на заводи Росії надходило 96,7% прокату, 68% сортового металу, 99% двотаврових балок і швелерів, 53% солі, 81% олова, 90% срібла... Влітку 1918 р. господарники Росії говорили про велику скруту, пов'язану з втратою разом з Україною 92% всього виробництва цукру, 65% – чавуну, 77% – вугілля, не говорячи вже про хліб.[2]

Виходячи з цього, більшовики перейшли до відкритого наступу проти України. 3 грудня 1917 р. російський РНК ухвалив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Цей ультиматум виявив лицемірство і агресивність російських більшовиків щодо України. На його початку стверджувалося таке: «...Ми, Рада Народних Комісарів, **визнаємо** Українську Народну Республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою на федеративних чи тому подібних відносинах між ними. Все, що стосується національних прав й національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, у той же час, без обмежень і безумовно».[3] Але після чотирьох незаконних щодо незалежної держави вимог наприкінці ультиматуму знаходилася справжня його суть: «У випадку неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом терміну – сорока восьми годин, Рада Народних Комісарів буде вважати (Центральну – *авт.*) Раду в стані **відкритої війни** проти Радянської влади в Росії та на Україні».[4]

Після цього РНК приступила до перших конкретних дій. Зазнав розгрому революційний штаб українських військових частин м. Петрограда, котрий категорично вимагав від РНК визнати право України на самовизначення аж до відокремлення. 8 ке-

---

[1] Цит. за: Романчук О. Ультиматум. – К.,1990. – С.9.
[2] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996. – С.245.
[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 35. – С.137.
[4] Там само. – С.139.

рівників штабу заарештували, а з україномовних книжок червоногвардійці розклали вогнище. Портрету Тараса Шевченка роботи Трутовського повиколювали очі. У Мінську, Рославлі під Смоленськом, Петрограді, Москві, Ризі страчували українських військовиків за вірність Центральній Раді й спробу повернутися до України.[1]

Згодом те саме чекало українство і в самій Україні, коли туди вдерлася бандгвардія полковника Муравйова. Ці «північні дружини» з Москви, Іваново-Вознесенська, Воронежа і петроградських матросів співали, просуваючись на Київ:

Эх, яблочко, сбоку красное,
Что Украине конец –
Дело ясное…

Вони вчинили страшний погром, намагаючись терором задавити в українських головах саму думку про опір Радянській (тобто закамуфльованій російській) владі, до ідеології котрої поступово органічно увійшов великодержавний російський шовінізм. Муравйов прямо говорив у своєму наказі: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її встановлюємо, за будь-яку ціну підтримуємо її силою цих багнетів».[2]

У той час самої української мови було достатньо для знищення людини. «Досить згадати розстріли червоногвардійцями в Києві, Полтаві й інших містах людей за їх українську мову, за знайдений папірець нею написаний…» – це із статті Василя Блакитного у газеті «Вісті ВУЦВК» від 3 червня 1921 р. Більшовик В.Затонський згадував: «Можливо, ба навіть напевно, постраждали неповинні – у такому ділі всяке буває... Я сам мало не загинув: серед білого дня мене один із наших патрулів зупинив. Я йому показав посвідку члена Українського Уряду, написану **мовою українською,** з печаткою Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Мені кажуть:

---

[1] Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К., 1998. – С.21.

[2] Цит. за: Тараненко М., Шевчук В. Історія української державності. – К., 1999. – С.317.

– Га, спіймався голубе!

Та й тут же таки, мабуть би, розстріляли, – тоді ж це просто на вулиці робилося, – коли б, на щастя, у другій кишені не було другого мандата – члена Раднаркому РРФСР за підписом Ілліча... Як пригадую, влетіло й М.О.Скрипникові... Знову-таки якийсь випадок урятував нам Миколу Олексійовича».[1]

Приховуючи агресію, РНК, ВЦВК, ЦК РСДРП(б) Росії у зверненні від 8 грудня 1917 р. (тобто одразу після ультиматуму) відверто блюзнірствували: «Брати українці, вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це – брехня! Ми ні на хвилину не думаємо замахуватися на права України. Революційний пролетаріат один лише зацікавлений у тому, шоб **за всіма націями було забезпечене право на самовизначення аж до відокремлення.**»[2] Але через деякий час, коли в Україні вже буде вдосталь більшовицьких військ, Москва відкине прикриття і покаже справжнє обличчя. Раднарком Росії 24 грудня 1918 р. просто відкликав визнання УНР: «...Україна не визнається більше Радянським Урядом Російської Республіки самостійною державою».[3]

* * *

Події 1918 р. продемонстрували більшовикам неможливість утримання України однією лише військовою силою. Більшовики не одержали в Україні підтримки, оскільки з самого початку вважалися тут чужими. Затонський констатував реальність так: «Наше становище тут (тобто в Україні – *авт.*) погіршується тим, що **ми представляємо собою партію великоросів**».[4] Один з майбутніх членів ЦК КП(б)У Г.Пятаков зазначив: «**Працювати** (в Україні – *авт.*) **під назвою російських більшовиків дуже важко, і це відштовхує від нас маси**».[5]

Тому більшовики в черговий раз змінили тактику. Ставка тепер робилася на створення різноманітних структур з українсь-

---

[1] Цит. за: Романчук О. Вказана праця. – С.52.

[2] Цит. за: Тараненко М., Шевчук В. Історія української державності. – К., 1999. – С.317.

[3] Цит. за: Белебеха І. Україна і комунізм у злочинних особах: Хто ми? Хто нами керував?
Що ми за нація? // Українська газета. – 1999. – № 7.

[4] Діяк І. Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія? – К., 2000. – С.9.

[5] Там само.

ким виглядом, але підпорядкованих Москві. З тих же міркувань ЦК РКП(б) перестав заперечувати ідею створення партії більшовиків України, в котрій вбачали надійний інструмент забезпечення свого керування Україною. У липні 1918 р. в Москві відбувся І з'їзд КП(б)У, де ця парторганізація, нарешті, утворилася в якості складової частини РКП(б). У постанові ЦК КПУ «Про 60-річчя встановлення Радянської влади в Україні» прямо вказувалося: «Комуністична партія України утворилась на основі ленінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів як одна з організацій єдиної РКП(б), її бойовий загін».[1]

В одностайно ухваленій І з'їздом КП(б)У резолюції «Україна і Росія» була викладена мета її створення: «І з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є, порвавши рішуче з помилками минулого, боротися за **революційне об'єднання України з Росією на началах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки** на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни.»[2] Через деякий час ІІ з'їзд КП(б)У підтвердив **«об'єднання України з Росією»** своїм головним завданням.

Окрім партійних структур постали й державні радянські. У листі до головнокомандуючого Червоною Армією РСФРР Вацетіса, датованому 29 листопада 1918 р., Ленін так пояснював причини появи Українського Радянського Уряду: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються **обласні тимчасові радянські уряди**, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. **Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»**.[3]

Однак проголосити ці органи українськими не означало, що український народ автоматично сприйме їх за такі. Укомплектовані переважно етнічними росіянами та євреями, вони і надалі

---

[1] Радянська Україна. – 1977. – 27 листопада.

[2] Буценко Ф. У дні Першого з'їзду більшовиків України. // Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. – К.,1958. – С.42-43.

[3] Цит. за: Українська революція і державність. – С.175.

були чужими для українців. Наприкінці березня 1918 р. австро-угорські представники так оцінювали більшовицький рух в Україні: «Партія більшовиків України рекрутується не із уродженців України. Паралельна Рада у Харкові сформована з команди інституту Смольного. Українці в основному – соціалісти, зате росіяни і євреї здебільшого більшовики, **їхня мета – об'єднання з Росією**».[1] Варто зазначити, що на І з'їзді КП(б)У в Москві серед 65 делегатів від 4264 членів партії українцями були лише 3,2%.[2] І це на 30 млн. населення України! Через це Москва намагалася надати своїм кадрам хоча б сценічного українського вигляду. Наприклад, Ленін особисто заборонив Антонову-Овсієнку називатися Антоновим.

Зрозумівши обстановку, Ленін задля перемоги у війні знову-таки з міркувань тактики стосовно національного питання в Україні підкреслював необхідність «особливо енергійно боротися проти залишків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у «російських» комуністів... саме в національному питанні, **як порівняно маловажливому..,** йти на поступки».[3] Офіційне ставлення більшовицької влади до української культури викладалося у резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури...Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою.»[4] Однак змінивши ЦК РКП(б)

---

[1] Цит.-за: Держалюк М. Вказана праця. – С.94.
[2] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.104.
[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.30. – С.243.
[4] В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1970. – С.359-360.

на ЦК КП(б)У, Москву на Київ, російське прізвище на українське радянські функціонери не перетворювалися на українців, бо не знали української мови. А це одразу впадало у вічі, тому Ленін наказував Сталіну в телеграмі від 22 лютого 1920 р. до Харкова: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно – щодо мови всі поступки і максимум рівноправності.»[1]

Все це були показні тактичні кроки для залучення до лав КП(б)У українських «лівих» задля збільшення чисельності Компартії України й внесення розколу до лав українських державників, де також переважали «ліві» різного гатунку. Словоблуддя більшовиків завжди слугувало лише для камуфлювання їхніх справжніх намірів.

Тим часом практичне ставлення більшовиків до української мови втілювалося у зовсім інших словах. Уже згадуваний вище один із керівників КП(б)У Г.Пятаков ще у 1917 р. відверто заявляв, буцімто **«й думки не може бути про якусь там Україну, тому що все це – вигадки націоналістів»**.[2] Пятаков вважав гасло самовизначення націй реакційним, а існування національних держав – минулим етапом. Відряджений з Москви головою українського радянського уряду за рішенням ЦК РКП(б), прийнятим на засіданні 16 січня 1919 р., колишній болгарський емігрант Х.Раковський **проголосив лозунг диктатури російської культури в Україні**. За словами голови московського партійного керівництва Л.Каменєва, сказаними ним на II з'їзді КП(б)У, в Україні, Фінляндії, Польщі **«гасло самовизначення націй перетворилося у зброю контрреволюції»**. Як зізнавався М.Скрипник, «для більшості членів нашої партії (тобто КП(б)У – *авт.*) Україна **не існувала як національна одиниця»**.[3] Навіть Ленін, який колись проголосив право українців на самовизначення включно до відокремлення, уже на VIII з'їзді РКП(б) заявив, що **національні почуття, можливо, й існували раніше в Україні, але тепер вони**

---

[1] Цит. за: Білодід І. Вказана праця. – С.34.

[2] Цит. за: Романчук О. Вказана праця. – С.10.

[3] Тут кується живий зв'язок між Сходом і Заходом // Голос України. – 1999. – 10 квітня.

викорчувані німцями, і навіть уголос висловив **сумнів у тому, що українська мова справді є мовою мас**.

Незадовго до цього Ленін мав зовсім протилежну точку зору: «Той не марксист, той навіть не демократ, хто не визнає і не відстоює рівноправності націй і мов, не бореться з усяким національним гнітом або нерівноправністю... Так само і великоруський марксист скотиться в болото націоналізму, не тільки буржуазного, але й чорносотенного, якщо він забуде хоч на хвилину вимогу повної рівноправності українців або їх право на утворення самостійної держави.»[1] Чим, як не проявами російського великодержавного шовінізму, прихованими під марксистськими ідеями, можна пояснити наведену вище позицію більшовиків?

* * *

Ухил до великодержавного шовінізму серед партійних та радянських керівників особливо проявився наприкінці громадянської війни. Синдром ображеної «великодержавної гідності» – за втрачені території України, Білорусії, Кавказу, Середньої Азії, Прибалтики, як колись за Польщу та Фінляндію – став властивий російським комуністам разом з широкими верствами населення Росії. Тоді значного поширення набула імперська психологія відродження «єдиної та неподільної» на більшовицькому підгрунті. І чим віддаленішою ставала перспектива світової революції, тим відчутніше виявляла себе тенденція до закріплення результатів революції хоча б у кордонах колишньої Російської імперії. Лідер Союзу російського народу, чорносотенець, монархіст В.Шульгін, який приймав у Миколи II зречення від престолу, ще у 1920 р. писав: «Прапор єдиної Росії фактично піднесли більшовики... Інтернаціонал виявився знаряддям розширення території... для влади, яка возсідає в Москві... Соціалізм змиться, але кордони залишаться... **Російська мова во славу Інтернаціоналу знову посіла шосту частину суходолу**... Байдуже хто.., Ульянов чи Романов, робитиме справу Іоанна Калити... щодо збирання докупи російських земель».[2]

---

[1] В.І.Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом. – С.48-49.

[2] Цит. за: Білас І. Минуле – не сон, а страшна дійсність // Голос України. – 1996. – 18 квітня.

У 1920-1921 рр. КП(б)У зазнала великої чистки. З неї викинули практично весь український елемент, звинувачений в «націонал-ухильництві». Їм на заміну із РСФРР їхали нові більшовики для зміцнення партійно-державного апарату. Підсумком такої кадрової політики РКП(б) стало те, що на 1 квітня 1922 р. серед членів КП(б)У українців було 11920 (23,3%), зате росіян – 27490 (53,6%), євреїв – 6981 (13,6%), поляків – 1241 (2,4%). На одного члена компартії України, котрий постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською.[1] Українські комуністи (боротьбисти), спираючись на свої традиційні зв'язки з масами, передусім селянством, небезпідставно називали тоді КП(б)У **«окупаційною партією гастролерів»**. Крім того, партійні організації армії та ЧК, що за чисельністю становили 30-40% від кількості комуністів в Україні, у 20-ті рр. взагалі не підлягали партійному обліку в КП(б)У.[2]

М.Бухарін і Г.Зінов'єв недаремно іменували КП(б)У «російсько-єврейською партією». До 1953 р., коли на посаду першого секретаря ЦК Компартії України допустили О.Кириченка, серед десятка партійних керівників не було жодного етнічного українця.

Аналогічне становище склалося в державних органах. Наприклад, у 1923 р. із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного і районного масштабів українською мовою володіли лише 797.[3] У колегіях наркоматів республіки налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців. Основна частина службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, 37% – з росіян і тільки 14% з українців.[4] Серед студентів вузів УСРР в 1922 р. 41% становили євреї, 30% росіяни і лише 23% українці.[5]

Шовіністи розглядали утворення СРСР як відновлення «Великої Росії» у більшовицьких межах. Будь-які спроби покращити становище української мови в УСРР наштовхувалися на опір влади. Причому ініціатива належала середній ланці партійно-

---

[1] Лизанчук В. Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо // Народна газета. – 1999. – №10.

[2] Держалюк М. Вказана праця. – С.130.

[3] Діброва С., Панчук М. Вогонь і попіл // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.76.

[4] Лизанчук В. Вказана стаття.

[5] Держалюк М. Вказана праця. – С.94.

радянського керівництва, а також колишнім царським чиновникам, залученим до роботи в якості фахівців. Спроби відстоювання прав української мови в Україні могли закінчитися підозрами в політичній неблагонадійності. Зокрема, голові уряду УСРР Х.Раковському належать такі слова: «Українські меншовики й есери жадають признання української мови в державних установах. **Визнання української мови як урядової могло б означати панування української буржуазії та куркульства.**»[1] Один з українців-делегатів дванадцятого партійного з'їзду розповідав про «високопоставлених товаришів з України», які свідчили, що «об'їздили всю Україну, розмовляли з селянами і в них склалося враження, що **українська мова там не потрібна**».[2]

Така реакційна позиція перегукувалася з лиховісними Валуєвським циркуляром і Емським указом. Секретар ЦК КП(б)У Д.Лебедь навіть виступив з «теорією» боротьби в Україні двох культур – міської (російської) та селянської (української), в якій перемогти повинна перша. На жовтневому 1922 року пленумі ЦК КП(б)У Скрипник і Фрунзе піддали критиці положення Лебедя про витіснення в процесі історичного розвитку української культури російською, кваліфікуючи такий погляд як ухил до великодержавного шовінізму. Згодом Скрипник писав, що ці хибні погляди про «переборення української культури селянства та асимілювання її вищою російською культурою міста» в 1921 р. проповідував Зинов'єв.[3] Насправді, Зинов'єв виступив з ідеєю обмеження вживання української мови лише сільською місцевістю значно раніше, ще на V з'їзді КП(б)У 17-20 жовтня 1920 р., оскільки, мовляв, все одно кінцевою буде перемога «більш висококультурної російської мови». Зокрема, він змальовував завдання більшовиків у сфері культури в Україні наступним чином: «Зробити так, щоб ніхто не міг підозрювати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Врешті-решт, через скількість років переможе та мова, котра має більше коріння, котра є життєвіша, культурніша».[4]

---

[1] Цит. за: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.133.
[2] Білас І. Передумови червоного терору. – С.86.
[3] Див.: Бабій Б. Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С.122.
[4] Цит. за: Марусик Т. І знову про мову // Вечірній Київ. – 2000. – 12 лютого.

XII з'їзд РКП(б) у своїй резолюції з національного питання дав різку оцінку «теорії» Зинов'єва-Лебедя: «...Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності.»[1]

* * *

Побачивши ріст великоруського централізму і кадрового шовінізму в процесі створення СРСР, Ленін усвідомив небезпеку для Радянської влади. Він добре розумів, що саме ставлення до національних мов і місцевих кадрів становить національну політику держави, а діяльність Зинов'єва, Лебедя, Дзержинського, Орджонікідзе, Сталіна та інших провокувала нові народні заворушення й ставила під сумнів владу РКП(б) в національних республіках, оскільки будила в них найгірші спогади про нерівність минулих царських часів: «Ні до чого так не чутливі «скривджені» націонали, як до порушення цієї рівності, хоча б навіть з необачності, хоча б навіть у формі жарту, до порушення цієї рівності своїми товаришами пролетарями».[2]

Зокрема, мовне становище Ленін констатував так: «У нас є, наприклад, в Комісаріаті освіти чи коло нього комуністи, які кажуть: єдина школа, тому не смійте вчити іншою мовою, крім російської! По-моєму, такий комуніст – це великоруський шовініст. Він сидить у багатьох з нас і з цим треба боротися.»[3] У записах «До питання про національності, або про «автономізацію», зроблених 30-31 грудня 1922 р., Ленін знову гостро засудив факти великодержавного шовінізму в галузі розвитку мов, що були проявами політики русифікації і вважав за потрібне «...запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно».[4]

---

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1954. – Ч.1. – С.667.
[2] В.І.Ленін, КПРС про боротьбу з націоналізмом. – С.125.
[3] В.І.Ленін. Повне зібрання творів. – Т. 38. – С.178.
[4] Там само. – Т.36. – С.552.

Подібним було ставлення Леніна і до питання кадрової політики: «Т.Каменєв! Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть...Треба абсолютно домогтись, щоб у союзному ЦВК голосували по черзі росіянин, українець, грузин і т.д.»[1]

Проте боротьба з проявами шовінізму далі ленінських висловлювань не пішла. Починаючи з демократичних гасел безумовного визнання національних прав і самовизначення народів, більшовики до початку 20-х рр. практично повернулися до старої імперської політики придушення українства. Відновилися мовні утиски, а денаціоналізоване майбутнє проголошувалося партійними бонзами як неминуче.

Щоправда, задля закріплення Радянської влади на національних окраїнах нової імперії партія проголосила політику «коренізації», і це разом із боротьбою на олімпі в самій партії після смерті Леніна призвело до значних змін у національній політиці в кращий бік. Раптово тиск на українську мову значно послаб.

6. Українізація.

За офіційними радянськими твердженнями, рівність націй у країні Рад була здобута Жовтневою революцією, однак формальність цього з'ясовував ще Ленін, коли у 20-х рр. неодноразово і категорично вказував на необхідність наполегливої боротьби з російським великодержавним шовінізмом. Початок роботи з забезпечення фактичної рівності націй оголосив X з'їзд РКП(б) у 1921 р. Він накреслив такі найближчі завдання з допомоги «невеликорусским народам»:

«а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов;

б) развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населения;

в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке;

---

[1] Там само. – Т.45. – С.203.

г) поставить и развить широкую сеть курсов и школ, как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке...»[1]

Однак реалізація цієї програми була неможливою, оскільки «наявність численних кадрів старих партійних працівників росіян за походженням як у центральних установах партії, так і в організаціях компартій національних республік, не обізнаних з нравами, звичаями і мовою трудових мас цих республік і тому не завжди чуйних до їх запитів, породила в нашій партії ухил у бік недооцінки національних особливостей і національної мови в партійній роботі, погордливо-зневажливе ставлення до цих особливостей, ухил до великоруського шовінізму.»[2]

XII з'їзд РКП(б) кваліфікував російський шовінізм як «отражение былого привилегированного положения великороссов». Щоб не допустити відриву партії від пролетарських мас національних республік та втратити владу в них, РКП(б) проголосила політику «коренізації», тобто формування місцевих комуністичних кадрів.

Необхідність цього процесу в Україні пояснювалася вельми просто. За даними перепису за мовною ознакою членів КП(б)У 1922 року своєю розмовною мовою російську назвали 79,4% членів КП(б)У, а українську – лише 11,3%. На VIII Всеукраїнській партконференції 13 березня 1924 р. в КП(б)У українців разом з кандидатами було 45%. [3]

У більшості держустанов, громадських організацій, установ політосвіти, вищих і середніх учбових закладів УСРР українською мовою не користувалися. Хоча в 1922 р. українці становили 80% населення УСРР, але більшість літератури, преси друкувалися російською мовою.[4] Зокрема, з усіх опублікованих в Україні в 1922 р. книжок лише 27% були україномовними, а українських газет і часописів було тільки 10.[5] Хоча абсолютна більшість селян України були українцями, на I з'їзді комітетів незаможних

---

[1] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1954. – Т.1. – С.559.

[2] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Ч.1. – С.670.

[3] Держалюк М. Вказана праця. – С.94.

[4] Бабій Б. Вказана праця. – С.123.

[5] Субтельний О. Вказана праця. – С.339.

селян (комнезамів) українською мовою говорили лише 22,7% делегатів, на II з'їзді – 24,7%.[1]

Політика «коренізації» ініціювалася з Москви і спочатку нагадувала просто кампанію укорінення радянських владних структур. Почалися масові набори до партії місцевих кадрів. З 1922 по 1937 рр. загальна кількість українців-членів КП(б)У зросла у 5,4 рази.[2] У нагоді стала внутрішньопартійна боротьба за владу, яка розгорнулася ще за життя Леніна між Сталіним і Троцьким разом із Бухаріним, Риковим, Зинов'євим... У цій боротьбі Сталін потребував підтримки найбільшої «обласної організації» РКП(б) – КП(б)У. Апаратна і суспільна підтримка з боку України посилювала позиції Сталіна в «колективному керівництві» ВКП(б) і СРСР. Тому він навіть стимулював українізацію, розраховуючи на нові національні партійні кадри в боротьбі з кадрами старими. Проте завдяки старанням українських комуністів та інтелігенції вона перетворилася на широку політичну концепцію під назвою «українізація», яка включала в себе:

1) виховання трудящих України в революційно-класовому дусі, з відчуттям власної національної свідомості і гідності та інтернаціональним ставленням до інших народів;
2) виховання російського населення в Україні в дусі поваги й уважного ставлення до українського національного життя;
3) українізація партійного, радянського, господарського, всього суспільного життя;
4) українізація великих міст і промислових центрів;
5) опанування пролетаріатом української мови та культури;
6) українізація культурно-освітньої справи;
7) наповнення української радянської державності в складі СРСР реальним змістом;
8) забезпечення національно-культурних потреб українців в інших республіках СРСР.

Перші реальні кроки в напряму майбутньої українізації було зроблено у 1923 р., коли з'явилися декрети Раднаркому і ВУЦВК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» і «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови». Однак реально проблема мови у партії постала після масових наборів до неї місцевих

[1] Бабій Б. Вказана праця. – С.123.
[2] Горовський Ф. Вказана праця. – С.60.

кадрів, котрі почалися в 1924 р. Партія повинна була дбати про видання української преси і книг, якщо хотіла спілкуватися з трудящими їхньою мовою. Передумови цього визріли у 1925 р., коли, по-перше, витворився український елемент в партії, а по-друге, з'явилася нова українська інтелігенція в містах. Як наголошує відомий культуролог Ю.Шерех (Шевельов) у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941)», саме з цього моменту і починається низка наполегливих та послідовних заходів по українізації життя в УРСР. Підтверджує цю тезу думка секретаря ЦК КП(б)У з ідеології М.Попова, який свого часу зазначав, що «широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь за літа 1925 року».

Фундаментом політики українізації став декрет ВУЦВК і Раднаркому України від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату». Нагадаємо, що більшість чиновників складали росіяни та євреї, і їх опір впровадженню української мови влада ламала адміністративними заходами. Від урядовців у наказовому порядку вимагали цілковитого переведення діловодства на українську мову не пізніше 1 січня 1926 р. У деяких регіонах цей процес проводився навіть раніше і у більш жорсткі терміни (дивися додаток №5). Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури, а для тих, хто не знав мови, організовували спеціальні курси. Спочатку їх проводили після роботи безплатно, але після 1927р. особи, які не спромоглися вивчити мову, мусили платити за таке навчання. Щоб попередити прихований опір українізації з боку урядовців, постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 6 липня 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» вводилися конкретні санкції до порушників: «За ламання правил цього положення **винні підлягають кримінальній відповідальності**. Співробітників, що не вживали належних заходів щодо вивчення української мови або мови відповідної місцевої національної більшості, а також тих з них, що виявляють негативне відношення до українізації, керівники відповідних установ й організацій адміністративно звільняють, не надаючи вихідної допомоги й без попереджень.»[1] Сьо-

[1] Цит. за: Марусик Т. Що змінити легше – мову чи уряд? // Вечірній Київ. – 1996. – 16 травня.

годнішніх чиновників, ймовірно, такі документи шокували б. Адже вони вже десять років неспроможні виконати вимоги Закону про мови 1989 року, завжди пояснюючи це мільйоном різних причин.

На відміну від адміністративної «коренізації» в інших республіках українізація призвела до великого культурного піднесення і розширення сфери вживання української мови в Україні. Вона базувалася на ухвалених червневим 1926 року пленумом ЦК КП(б)У «Тезах про підсумки українізації», котрі протягом п'яти років будуть політичними директивами в Україні. На їх виконання українізація, зокрема, преси у травні 1930 р. становила 89%.[1] Досить сказати, що тоді в УРСР лише три газети виходили російською мовою: в Одесі, Сталіно (тобто Донецьку – *авт.*) і Маріуполі. Центральний орган ЦК КП(б)У – газета «Комуніст» – почала виходити українською з 16 червня 1926 р. Її тираж 1930 року сягнув 122 тис. примірників. А газета для селян «Радянське село» виходила 600-тисячним тиражем. Серед книжкової продукції у 1932 р. українськими були 65% назв книг і 77% загального тиражу.

У 1927 р. за енергійної участі М.Скрипника у Харкові працювала конференція щодо впорядкування українського правопису. Щоправда, до її роботи втручалося Політбюро ЦК КП(б)У, котре спромоглося визнати **«політично недоцільним введення в український правопис нових термінів** «дж», «дз», а також недоцільним уникнення апострофа», начебто в політбюро сиділи більші лінгвісти, ніж на конференції мовознавців. Проте 4 вересня 1928 р. новий правопис української мови, названий «скрипниківським», було затверджено постановою РНК УРСР, і він проіснував до 1933 р., коли М.Скрипник застрелився.

Найбільшого успіху українізація досягла в освіті. Якщо 1922 року українських початкових шкіл було 6105, то 1925 року – 10774, 1930 – 14430. Українських семирічних шкіл тоді було 1732 (російських 267), а загалом 77% школярів навчалися українською мовою.[2] Нагадаємо, що українці становили тоді 80,1% населення УРСР, тому українізація середньої освіти вперше за всю

---

[1] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.131.

[2] Тактичний підмет і стратегічний присудок // Голос України. – 1999. – 26 червня.

історію нашого народу майже відповідала існуючій потребі. На майбутнє школи планувалося українізувати на 95%, проте вища освіта залишалася українізованою тільки на 30% – в основному це були педагогічні та сільськогосподарські вузи.

За царських часів існування українських театральних труп заборонялося. У кращому випадку їм доводилося грати російські переклади українських п'єс на «пристосованих сценах». 1931 року в Україні працювало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів. При цьому грали українською мовою як твори українських авторів, так і світову класику.

Провідна роль в процесі українізації належала наркомату освіти, котрий очолював О.Шумський, а з 1927 р. М.Скрипник. Завдяки старанням останнього вдалося створити близько 500 українських шкіл та два вузи на території Російської Федерації – з тих часів поки що недосяжне явище.

Через нечисленність нової української інтелігенції, пов'язаної з партією, підтримка українізації могла прийти лише з боку інтелігенції старої, котра повернулася в Україну з еміграції. Українським комуністам вдалося залучити до процесу українізації, зокрема, М.Грушевського, М.Вороного, В.Самійленка... Щоб полегшити процес українізації Скрипник ставив питання про прийняття до партії професора Лозинського, Леся Курбаса та інших згодом репресованих діячів. Також він намагався добитися у Політбюро дозволу на в'їзд із Західної України 1500 вчителів, оскільки наркомат освіти відчував нестачу кадрів.

Варто зазначити, що при цьому національні права інших народів в Україні 20-х – поч. 30-х рр. не зазнавали утисків. З 1924 року діяв Центральний комітет національних меншостей при ВУЦВК та Рада національних меншостей при Наркоматі освіти. У 1929 р. при Етнографічній комісії Академії наук УРСР створили кабінет національних меншин. На території України діяли німецькі, єврейські, болгарські та інші національні сільради. Ще 1935 року існували 627 німецьких шкіл, 468 єврейських, 238 польських, 186 молдавських, 54 болгарських, 23 грецьких, 10 чеських, 6 татарських (це поза Кримом, котрий перебував тоді в складі РРСФР), 6 вірменських, а також білоруські, латиські, киргизькі, туркменські, узбецькі й ассирійські. Багатьма з цих мов

видавалася література, діяли педагогічні училища, наприклад, у Маріуполі для греків Донеччини.[1] (Дивися додаток №6).

Політика українізації сприяла і змінам в етнічній структурі міського населення. Протягом століть однією з найбільших проблем української історії було протистояння між українським селом і неукраїнським містом. XV з'їзд партії проголосив курс на індустріалізацію країни, і це призвело до значного напливу селян у промислові центри. Якщо за Столипіна важке становище на селі спонукало селян їхати з України на Схід, а до українських промислових міст масово прибували російські робітники, то кампанія індустріалізації викликала нестачу робочої сили в межах всього СРСР. Тисячі російських робітників більше не йшли на Південь у пошуках праці, відтак новозбудовані підприємства України спиралися на місцеву робочу силу. Якщо у 1926 р. лише 6% українців належали до робітників, то в 1939 р. уже майже 30%.

Протягом 1926-1930 рр. завдяки напливу українських селян чисельність міських мешканців Радянської України подвоїлася. У 1920 р. українці складали 32% міських жителів і здебільшого в невеликих містах. У 1939 р. вже понад 58% міського населення були українцями:[2]

Частка українців у промислових центрах у 1923-1933 рр.

	%% у 1923 р.	**%% у 1933 р.**
Харків	38	50
Запоріжжя	28	56
Дніпропетровськ	16	48

Традиційне панування російської культури в промислових центрах Донбасу й Лівобережжя з їхніми великими російськими і єврейськими общинами серйозно похитнулося. Однак згортання українізації призупинить цей процес.

* * *

Слід зазначити, що політика українізації весь час стикалася з шаленим опором. 1927 року ЦК КП(б)У навіть звернувся до

[1] Дзюба І. Бо то не просто мова, звуки. – К., 1990. – С.99.
[2] Таблицю взято з: Субтельний О. Вказана праця. – С.355.

Виконкому Комінтерну в справі російського націоналістичного збочення в партії, яке перешкоджало українізації:

«Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання в Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

1)у приниженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

2)у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталої, «селянської» у противагу руській, «пролетарській»;

3)**у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України**;

4)у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається тільки на словах;

5)**у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові «галіційську» мову й т. ін. І в культивуванні цих поглядів всередені партії**;

6)у намаганні не проводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

7)у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час проведення українізації і в спробах виставити їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (росіян, євреїв).»[1]

На практиці це мало різні прояви. Зокрема, у 1931 р. група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів наголошувала в листі до Президії XII Всеукраїнського з'їзду Рад (цитується мовою оригіналу): «Мы узнали, что такой важный орган диктатуры пролетариата нашей республики, как ГПУ, подавляющее большинство его аппарата и личного состава войск сформированы из элемента ни социально, ни национально не связанных с украинской советской действительностью. Это в большинстве выходцы из семей еврейских торговцев и деклассированного русского, случайного для Украины элемента, про-

[1] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.129-130.

лезшего туда различными путями и способами. Настоящих рабочих и крестьян-бедняков там нет, а это не может не отражаться на работе органа, стоящего на страже диктатуры пролетариата на Украине, а также не влиять на политику в государственном масштабе УССР. **Почему там не обращают внимания на украинизацию, даже не считают её за настоящую политику партии и правительства...»**[1]

«Мене дуже дивує той факт, що люди, ставлячи перед собою одну і ту ж мету, не тільки стверджують відмінність наріч – намагаються зробити наріччя мовою», – обурювався М.Горький у листі до директора Державного видавництва України О.А.Слісаренка з приводу спроби видання роману «Мать» в українському перекладі (дивися додаток №7). Горький не лише заборонив перекладати свій твір українською, але й висловив жаль, що за царату протестував проти переслідувань української мови. «Ненадовго ж тебе вистачило! – прокоментував тоді видатний український мовознавець С.Єфремов того листа. – Легко було висловлювати співчуття, коли воно тебе ні до чого не зобов'язувало».[2]

Коли так оцінювали нашу мову «світочі» братнього народу, то чого можна було очікувати від, за висловом Леніна, «тієї істинно російської людини, великороса-шовініста, негідника і гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ?» На XII Всесоюзному з'їзді ВЛКСМ у 1928 р. «улюбленець партії» М.Бухарін обережно визнавав: «На Україні ми спостерігаємо інколи, як російські елементи, особливо зі старого чиновницького апарату, ні за що не бажають навчатися української мови. Вони досі дивляться на Україну, як на «Малоросію», яка повинна постачати вареники й «малоросійське сало», витинати козачки і т.д. на користь «справжніх росіян», «Росії» і т.д. Ця панська, антипролетарська, великодержавна ідеологія просотується і до низів.»[3] Зауважимо, що Бухарін надто обережний у своїх висловлюваннях на відміну від Леніна, котрий говорив прямо: «...пошкребти

---

[1] Президиуму XII Всеукраинского съезда Советов // Чорна книга України. – К., 1998. – С.22.

[2] Цит. за: Аборигенізація з анекдотами і без // Голос України. – 1999. – 26 червня.

[3] Цит. за: Бурмака В. Харків, Харків, де твоє обличчя? // Голос України. – 1999. – 16 липня.

котрогось комуніста і знайдеш великоруського шовініста».[1] Відомий український економіст М.Волобуєв-Артемов тоді дійшов до таких висновків: «Стикаючись і дискутуючи з працівниками російської Головполітосвіти у практичних питаннях, хворобливо сприймаючи спроби трактувати українську культуру і український Наркомат освіти як провінційні, я поступово дійшов висновку **про неможливість успішного розвитку українського культурного будівництва у співпраці з росіянами»**.[2]

Позитивне або принаймні нейтральне ставлення центру до українізації продовжувалося рівно стільки, скільки на партійному олімпі в Москві тривала боротьба за владу. Однак коли Сталін домігся одноосібної влади, його політика щодо України кардинально змінилася. Причина була проста: УРСР за матеріальними і людськими ресурсами практично дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Особисті інтереси Сталіна тепер збігалися з інтересами партійно-державного центру, і для нього на перший план вийшла потенційна загроза українського сепаратизму. У Москві не забули старих застережень царських часів про те, що будь-який український рух рано чи пізно закінчується питанням про державну незалежність України. Засудження на різних рівнях російського великодержавного шовінізму якось разом зникли, а натомість постали розмови про «український буржуазний націоналізм». Спостерігаючи за українізацією з еміграції, Симон Петлюра дійшов наступної думки: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку більшовиків, коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть».[3]

Саме так і розвивалися події в процесі закріплення Сталіна при владі. Початком поступового наступу на українізацію можна вважати 26 квітня 1926 р., коли Сталін у своєму листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» дав чітку санкцію на боротьбу проти «національного ухилу». Удар спершу звернувся на колишніх членів партії «боротьбистів», які у 20-х рр.

---

[1] В.І. Ленін. Повне зібрання творів. – Т. 38. – С.177.

[2] Цит. за: Шаповал Ю. Я помилявся, взявши на себе провину... // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – С.105.

[3] Цит. за: Тактичний підмет і стратегічний присудок // Голос України. – 1999. – 26 червня.

увійшли до КП(б)У. Саме «боротьбистська» партія дала тодішній системі значні культурницькі сили, перетворені згодом владою на «шумскізм», «хвильовизм», «волобуєвщину»... Не можна не погодитися з словами згаданого вже Ю.Шереха (Шевельова), що при вивченні подій у хронологічному порядку складається враження, що за кожен здобуток українізації доводилося платити втратою української сили.

* * *

Аналізуючи результати політики українізації з висоти сьогодення, можна констатувати: завдяки старанням українських комуністів та інтелігенції українізація вийшла за межі формально-адміністративної політики «коренізації», як розуміли її у Москві. Якби цей курс був повністю здійсненим, то досягнення України в економіці, науці, мистецтві були б просто вражаючими. Тим не менше українська мова тоді вперше за попередні 400 років історії на більш-менш тривалий час посіла провідне місце у себе вдома, в Україні. Попри суворий ідеологічний нагляд зберігався певний світоглядний і естетичний плюралізм у сфері літератури та мистецтва, і вони переживали бурхливе піднесення, що дає підстави називати цей час **добою культурного відродження України**.

Саме українізації ми повинні завдячувати тим, що наша мова і культура знайшли в собі сили пережити нову хвилю русифікації, котра за своїми масштабами набагато перевершувала всі попередні.

7. Шлях до «нової історичної спільноти».

Великий русский язык – язык свободы и равенства, дружбы и созидания, излучающий свет будущего, язык многонационального советского народа – воплотил в себе добрую надежду и высокую правду нашего века – всепобеждающую правду идей социализма и коммунизма.

Секретар правління Союзу письменників РРФСР Д.Кугультинов.

Ці слова Кугультинова є яскравою ілюстрацією того, як за радянських часів російська мова перетворилася на обов'язковий атрибут політичної благонадійності громадян. Чому так могло статися?

Згортання «українізації» одночасно стало початком доти небаченої в історії атаки на українську культуру. Її метою було вже не просто надійне підпорядкування України Москві, а повне знищення етнічної самоідентифікації українців, щоб не допустити можливості українського відродження (тобто українського сепаратизму, з погляду Москви) в майбутньому. Нова імперія СРСР ставила перед собою глобальні завдання, і тому будь-які прояви національного самовизначення мали бути виключені в принципі. Україна повинна була перетворитися на географічне поняття, а українці як народ мали залишитися тільки на сторінках енциклопедії.

Грандіозна імперія будувалася на фундаменті з кісток мільйонів людей, а розчином слугувала кров. Враховуючи досвід Російської імперії, котру роздирали протиріччя між регіонами, населеними народами, різними не лише культурно, але й цивілізаційно, радянське керівництво намагалося нівелювати всі народи СРСР до одного рівня. Уся та частина населення, котра вижила після терору, штучного голоду, депортацій, мала слугувати матеріалом для здійснення головної цілі компартії – створення нового особливого типу людини. Партія реанімувала стару імперську політику русифікації, бо російська культура закладалася до фундаменту «радянського народу». Усе інше – меншоварте, націоналістичне чи контрреволюційне. СРСР мав стати країною стерильних комуністів.

На цьому шляху до творчості нової людини комуністи мали подолати мовно-культурну відмінність між народами СРСР, перемішати їх. Робилося це універсальними методами, перевіреними ще царатом: русифікація неросіян, фізичне знищення тих, хто міг стати цьому на заваді, асиміляція. Всі ці взаємодоповнювані процеси мали в результаті призвести до зникнення національних особливостей народів СРСР і до створення на їх базі єдиного денаціоналізованого «радянського народу».

Знищення інтелігенції.

Більшовики, звичайно, розуміли, що свідома національна інтелігенція є головною перешкодою на шляху до русифікації великих мас українського народу. Інтелігенція зберігала надбан-

ня національної культури і впливала на підростаюче покоління, могла викликати у молоді сумніви у перемозі соціалізму, розповсюджувати інакодумство та критикувати марксистське вчення. Тому інтелігенція розглядалася червоними як першочерговий політичний ворог.

На перших початках вислання було кращим випадком для української національної інтелігенції. Але з кінця 20-х рр. проти неї починається цілеспрямований терор. Пов'язано це було з вже згаданою вище примарою українського сепаратизму. Сталін довів боротьбу з ним до логічного кінця. Оскільки традиційно носіями української національної ідеї були селяни й інтелігенція, Москва намагається знищити обидва ці прошарки. На долю селян впали колективізація, голодомори і депортації. Доля інтелігенції виявилася не менш трагічною – терор, концтабори й заслання.

Микола Куліш у своїй комедії про українізацію «Мина Мазайло», поставленій харківським театром «Березіль» Леся Курбаса весною 1929 р., поклав до вуст одного з персонажів – «експерта з українського питання» дядька Тараса – такі слова: «Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!» Дядько попереджав немарно: вже через рік постала справа СВУ.

Сфальсифікований судовий процес над так званою «Спілкою визволення України» (СВУ), котрий відбувся 9 березня – 19 квітня 1930 р., став справді епохальним в історії України, хоча і не був першим (наприкінці 20-х рр. більшовицькі спецслужби вже атакували українську академічну науку, організувавши справу «Київського обласного центру дій»).

По справі СВУ до кримінальної відповідальності притягалися видатні науковці, діячі українізації, половина з яких працювала в системі Української Академії наук: віце-президент УАН, талановитий лінгвіст С.Єфремов, відомий історик академік М.Слабченко, літератори й мовознавці Г.Холодний, Л.Старицька-Черняхівська, педагоги В.Дурдуківський, О.Гребенецький, Г.Іваниця, відомі науковці й професори Й.Гермайзе, К.Товкач та інші. Загалом 474 особи, з яких до вищої міри покарання засудили 15 чоловік, ув'язнили в концтаборах – 192, вислали з України – 87. З долученої до справи схеми «Про діяльність СВУ по

секціях», складеної 4 квітня 1930 р., видно, що не всіх запідозрених вдалося заарештувати. Зокрема, по літературній лінії планувалося притягнути до відповідальності М. і К.Лисенків, М.Рильського – загалом 14 чоловік.[1]

Щоб зрозуміти, який це був удар по українській мові, варто зазначити, що серед репресованих були люди, котрі того часу складали передовий загін мовознавців, чий внесок у розвиток української мови тоді був визначальним. Арешт і суд стали анафемою на їх праці. Зокрема, С.Єфремов разом із А.Кримським редагував видання з 1924 р. академічного «Російсько-українського словника», котрий став надійною і достатньо повною збіркою українських слів та ідіом. У 30-ті рр. після репресування Єфремова видання словника на літері «П» припинили.

На газетних шпальтах вирували пристрасті з приводу СВУ. Характерною є реакція органу ЦК і Харківського окружкому КП(б)У газети «Комуніст»: «Зухвалий замах відщепенців і української контрреволюції з допомогою імперіалістів знищити Радянську Україну викликає обурення трудящих УРСР». 23 листопада 1929 р. на мітингу викладачів і студентів вищих учбових закладів у Харкові спалювали серед інших і солом'яну фігуру Єфремова. Обовванювання мас розгорталося швидкими темпами, розбудовуючи (за словами голови ДПУ УРСР Балицького) «українську пролетарську культуру». Продовжуючи цю розбудову, 22 березня 1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про діяльність «Українського національного центру» (УНЦ). Ця організація тут була оцінена як така, що вела далі ворожу соціалізму лінію СВУ. Наступала нова розправа.

Більшість осіб, яким інкримінувалась участь в УНЦ, були службовцями, працювали в системі народної освіти, в наукових закладах. До них приєднали і двох видних діячів української науки – академіків М.Грушевського та М.Яворського. Засновані цими науковцями історичні школи після звинувачення їх у дрібнобуржуазному націоналізмі зазнали розгрому. Процес над УНЦ готувався як відкритий, але його натхненники не пішли на ризик, оскільки навіть непосвяченим у тонкощі кримінальної казуїстики була очевидна відсутність доказів вини. Тому звину-

[1] Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролося з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С.71.

вачених судила за закритими дверима трійка ОДПУ СРСР, котра присудила ув'язнення на 3-6 років. У 1934-1941 рр. 33 з 50 членів УНЦ повторно арештували за антирадянську діяльність і шпигунство. 21 з них розстріляли, 12 – визначили тривалі строки ув'язнення. Більшість з них померли в таборах.[1]

Надалі знищення української інтелігенції сягнуло небачених ніде й ніколи масштабів. Із 85 українських мовознавців тільки за урядування у Києві П.Постишева ліквідували 62.[2] Репресії не обминули навіть науковців із світовим ім'ям. Зокрема, загинув у таборах видатний український математик, п'ятидесятирічний академік М.Кравчук, звинувачений в участі у міфічній націоналістичній організації, яка проводила диверсії «на культурному фронті».

Ціле покоління митців українського слова – поетів та письменників – увійшло до історії свого народу як «Розстріляне відродження». Загинули талановиті митці Г.Косинка, Д.Фальківський, К.Буревій, О.Влизько, А.Крушельницька, В.Мисик... В карельському урочищі Сандормох на честь 20-ї річниці Великої Жовтневої революції капітан НКВС Матвєєв власноручно розстріляв близько тисячі в'язнів, в тому числі 240 діячів української науки та культури.[3] Капітанський револьвер стратив квіт українського Відродження, в тому числі таких митців нашого слова, як Л.Курбас, М.Куліш, М.Зеров, В.Підмогильний, М.Вороний, М.Ірчан, В.Поліщук, О.Слісаренко, П.Филипович, Г.Епік, М.Яловий (Юліан Шпол), М.Яворський... Московський журналіст Є.Белтов, збираючи матеріали про репресованих в СРСР у 1930-50-ті рр., писав: «Те, що зробили з українською літературою, погано піддається опису... Є дані про те, що всього репресовано майже 500 українських літераторів, які активно працювали у 20-30-х рр».[4] За іншими підрахунками, з 259 українських письменників, що друкувалися у 1930 р., після 1938 р. продовжували працювати лише 36. З усіх інших власною смертю померли

---

[1] Там само. – С.85.

[2] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1997. – С.189.

[3] Галатенко В., Корніяка М. Чорна книга Бориспільщини. – Бориспіль, 1998. – С11.

[4] Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.,1994. – С.37.

7, наклали на себе руки 8, зникли безвісті 16, розстріляні 17, а 175 після арешту заслані.[1]

В умовах переслідувань друкованої української літератури здавна носіями українського національного самовідчуття були кобзарі. Влада звернула «увагу» і на них. Був скликаний перший Всеукраїнський з'їзд кобзарів. Декілька сотень прибулих на нього народних співців заарештували, більшість з них розстріляли. Відомий російський композитор Шостакович з обуренням писав у своїх мемуарах, що кобзарі були «живими музеями живої історії країни, що включає всі її пісні, всю музику й поезію, і всі ці нещасні сліпці (більшість кобзарів були сліпцями – *авт.*) були вбиті... Нападати на сліпих – що може бути нижче?»[2]

З приєднанням восени 1939 р. Західної України до СРСР репресії поширилися і туди. Зазнала розгрому «Просвіта», знищена в Радянській Україні ще в 20-х рр. Загалом ті з українських (та й не лише українських) письменників, художників, митців, хто в 30-ті рр. не йшов на компроміс із владою, закінчували своє життя в Сибіру чи на Півночі.

Репресії не припинялися й під час війни. У Гелія Снегірьова читаємо: «У 1941 році Л.М.Старицьку-Черняхівську разом із найстарішим, найзнаменітішим українським вченим, академіком Агатангелом Кримським дуже ввічливо всадовили біля під'їзду Академії в автомобіль, щоб відвезти до евакуаційного поїзда – до Києва підходили німці, а стариган Кримський щось не дуже поспішав з від'їздом. Одвезли їх чомусь... у арештантський товарняк...»[3]

Не всі з тих, кого силоміць везли до Уфи, переживали дорогу. Біля Салтанова під Харковом охоронці зачинили в клуні й **спалили живцем** евакуйовані культурні кадри України, в тому числі поета В.Свідзинського і народного артиста І.Юхименка.

Окрім знищення фізичного практикувався й моральний терор, що знайшов вираження у цькуванні, придушенні свободи творчості. Яскравий приклад – доля О.Довженка, одного з найкращих українських письменників та кінорежисерів. Партії не сподобалися його твори «Україна у вогні» й «Перемога», де війна

---

[1] Там само.
[2] А.Буллок. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. – Смоленск, 1998. – Т.1. – С.383.
[3] Цит. за: Лавренюк С. Він жив... // Незалежний оглядач. – 1990. – №1. – С.39.

висвітлювалася зовсім не так, як у офіціозі. Зокрема, цензори так інформували про це Г.Маленкова:

«...Редакція журналу «Знамя» наприкінці 1942 року прийняла до друку **політично помилкову і шкідливу** повість «Перемога» (автор Довженко), в якій чітко виражені чужі більшовизму погляди націоналістичного характеру. При описі боїв, котрі вела й веде Червона Армія на українських ділянках радянсько-німецького фронту, Довженко намагається переконати читачів, що за Україну борються лише українці... Шкідливість повісті «Перемога» також у неправильному поясненні причин відступу Червоної Армії на початку війни... Управління пропаганди заборонило публікацію цієї повісті. В новій повісті «Україна у вогні» Довженко припускається ще більш грубих політичних помилок.»[1]

Пригадали й те, що жоден з героїв Довженка не називає Україну радянською. На виконання сановного розпорядження Секретаря ЦК ВКП(б) О.Щербакова щодо Довженка вжили конкретних заходів:

«1. По телефону дані вказівки т. Литвину (секретар ЦК КП(б)У по пропаганді) про неприпустимість публікації повісті Довженка в українських виданнях.
2. По лінії Головліту дані секретні вказівки Україні та цензорам всіх центральних видавництв, а також облкрайлітам.
3. Керівники всіх центральних літературно-художніх видавництв і журналів так само попереджені про неприпустимість публікації повісті Довженка.
4. В Управлінні пропаганди проведено нараду редакторів всіх центральних газет, літературно-художніх журналів і видавництв, де також дані відповідні вказівки про повість Довженка.»[2]

12 лютого 1944 р. за те, що в повістях Довженка «мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру», Політбюро ЦК КП(б)У відкликало Довженка з складів Всеслов'янського Комітету, Комітету по Сталінських преміях при РНК СРСР, редакції журналу «Україна», а також звільнила від керівництва Київською кіностудією.

---

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.2. – С.351.
[2] Там само.

Переслідування української інтелігенції тривали й надалі, особливо після «відлиги» Хрущова, коли знову різко активізувалася політика русифікації. Навесні 1963 року партійний ідеолог УРСР А.Скаба нищівно розгромив літературознавців Івана Світличного та Євгена Сверстюка, й особливо Івана Дзюбу. Яскравим прикладом морального цькування, може бути атака на Олеся Гончара за роман «Собор», ініційована першим секретарем Дніпропетровського обкому партії О.Ватченком. Ось його оцінки твору на березневому 1968 року Пленумі ЦК КПУ: «Новий роман письменника, та ще й члена КПРС, Гончара являє собою не лише ідейно порочний, а шкідливий і пасквільний твір. Мені здається, що тільки з такої оцінки треба виходити в нашій політичній і виховній роботі з людьми».[1] Крім того, партійний бонза запропонував «серйозно задуматися товаришам, **які займаються в центральному Комітеті письменницькими організаціями**», а також порекомендував Київським обкомові й міськкомові партії «глибше займатися» первинною парторганізацією письменників. Лідер КПУ П.Шелест додав до аналізу роману, **«що не встиг його прочитати»**, але тим не менше оголосив більшість рецензій такими, які **«необ'єктивні і надмірно захвалюють цей твір»**.[2] Ось так, не читаючи творів, партія визначала їх шкідливість, визначала добре й погане, що можна і що ні.

Як у 30-ті рр. ціле покоління українських митців слова стало називатися «Розстріляним відродженням», так і цього разу так звані шестидесятники потрапили до таборів. Символом цих подій стала доля українського поета Василя Стуса. Система так і не спромоглася його зламати, як, до речі, і багатьох інших синів свого народу, хоча «найгуманніший» суд не зупинявся перед винесенням смертних вироків. Як згадував один з арештантів, «влада була налякана розвитком національного руху в Україні. Вони розуміли, що в 1972 році неможливо було дозволити собі такі масові репресії, як у 30-ті роки, але вони застосували масові, припустимі за мірками 70-х років. Хвиля арештів торкнулася великої кількості людей. Внаслідок арештів 1972 року національне життя в Україні було паралізоване надовго. Це було сплано-

---

[1] Цит. за: Савельєв В. 50-80-ті: час пошуків і втрачених можливостей // Про минуле заради майбутнього. – С.167.
[2] Там само.

вано, наче військова акція. Обшуки проводилися одночасно в усіх. Акція була повною раптовістю після появи генерала Федорчука (голова КДБ УРСР в ті часи – *авт.*) з його фізіономією типового карателя...»[1] Про масштаби переслідувань у 70-80-ті рр. талановитих митців, оголошених відступниками, дисидентами, антирадянщиками, у виданому в США дослідженні «Національні проблеми останньої імперії» говориться так: «Відомі понад 1200 прізвищ українців, які зазнали судових або позасудових переслідувань за звинуваченням у так званому «українському буржуазному націоналізмі». І це лише незначна частина – близько 10% всієї кількості осіб, які зазнали переслідувань... Під час хвилі арештів на початку 1972 р. лише в західних областях України і лише протягом місяця заарештовано 1000 осіб. Такі хвилі арештів проходили по всій Україні періодично, відома хвиля відбулася 1974 р., а на початку 1977 р. чуємо про нові арешти, які, можливо, є початком нової хвилі.»[2] Михайло Горинь згадує, що українці були традиційно найчисельнішими серед політв'язнів у СРСР: «Кучинський особливий (табір – *авт.*) чисельно був невеликий. На час мого прибуття у грудні 1982 р. тут знаходилося 24 політв'язні, з яких більша половина – українці. Саме українська група політв'язнів потерпала найбільше. Протягом одного 1984-1985 року загинули 4 українці: Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко і Василь Стус.»[3]

Чобіт спецслужб топтав паростки українства, котрі з великою натугою пробивалися крізь бетон консервації Системи. Але вони пробивалися...

* * *

Мета всіх цих переслідувань, як уже зазначалося вище, полягала в тому, щоб викоренити тих, хто міг стати в Україні на заваді встановленню комуністичної монополії на духовність, свідомість людини та суспільства. Спочатку Москва просто недовіряла будь-якому українцеві за його походження. Це стосувалося і членів партії, незважаючи на їх минулі заслуги: Подвойський, Затонський, Скрипник, Коцюбинський... Дійшло до того, що у 1932 р. придворний кремлівський поет Дем'ян Бєдний

---

[1] Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. – М., 1999. – С.525.
[2] Цит. за: Україна: друга половина XX століття. – К.,1997. – С.179.
[3] Горинь М. Поїздка в минуле // Український форум. – 1999. – 8 липня.

у розмові з англійським журналістом З.Граббсом навіть сказав: **«Повірте, нікому з українців ми тут не довіряємо**, хоч би був найкращий комуніст. Нікому з них не можна вірити».[1] У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається оригінал листа відомого українського політичного та культурного діяча Володимира Винниченка від 15 вересня 1933 р., який було адресовано членам політбюро та до Москви – особисто Сталіну. Цей лист можна вважати запізнілим прозрінням Винниченка, котрого усунули від активної діяльності за те, що був українцем і боровся проти національного гноблення свого народу (дивися додаток №8).

Для надійності влади Москви в Україну в масовому порядку відряджалися на керівні посади в усіх сферах життя росіяни. Безперервності цей процес набув разом із згортанням українізації, коли протягом 30-х рр. українські кадри були винищені, а натомість прибули російські функціонери. Деякі вчені охарактеризували ці зміни в Україні як «повернення росіян»: десятки тисяч «передових працівників» з Росії для проведення колективізації українського села в 30-ті рр., 80 тис. працівників для «советизации» Західної України після війни...[2] Подібне спостерігалося в культурі й освіті. Зокрема, відомий наш митець О.Довженко у розмові з Бажаном, Яновським, Рильським, характеризуючи це становище, зазначав: «Чому в Грузії кіно роблять грузини, в Росії – росіяни, а в Україні – і грузини, і росіяни, і євреї, але тільки не українці... Якщо грузин, росіян і євреїв з кіно вигнати, тоді зовсім нікому буде працювати в кіно України – адже українців немає».[3]

Де ж тоді поділися всі українські таланти, котрими наша земля, незважаючи на складну історію, ніколи не була бідною? Усі власне українські кадри спрямовувалися Москвою у віддалені куточки безмежної імперії, де відірвані від батьківщини, вони порівняно легше сприймали русифікацію: Тюмень, Сибір, Ханти-Мансійський край... Перелік можна продовжувати. Як писав

---

[1] Цит. за: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.105.

[2] Докладніше див.: Кондратюк А. Ідейно-політична робота парторганізацій у період соціалістичної перебудови західно-українського села (1944-1950 рр). – Львів, 1972. – С.13.

[3] Цит. за: Тримбач С. Довженко – это наше почти все // День. – 1999. – 15 сентября.

свого часу Тарас Шевченко, «сини мої на чужині, на чужій роботі».

Це був один з аспектів типової імперської політики перемішування народів, котра не припинялася аж до розвалу СРСР. Зокрема, у 1953 р. серед 75 випусників нафтового факультету Львівського політехнічного інституту тільки 6 мали залишитися працювати в Україні, до того ж переважно росіяни. Інші, враховуючи всіх випусників-українців, одержали розподіл по безмежному СРСР. Автор цих рядків мав їхати працювати до Уфи, в Башкирію. Завдяки несподіваному повороту долі цього тоді не сталося.

Саме у 1953 р. один-єдиний раз за радянських часів на нетривалий період вивіз українських спеціалістів з України призупинився, і вони залишилися працювати в Україні, розвивати її господарство, а не вкладати свої таланти в створення благ для радянсько-російської імперії. Пов'язано це з ім'ям... Берії.

У 1953 р. сталінський поплічник і кат Л.Берія в межах боротьби за владу на партійному олімпі вирішив скористатися досвідом «батька народів» і обіпертися на національні республіки – союзні й автономні. Республіки висловлювали незадоволення з того, що їм на роль всіляких начальників присилають людей з іншого кінця країни, котрі не знали ані місцевих умов, ані мови – і не бажали знати, проте вели себе по-панськи. Берія зважив, що республікам треба надати більше прав у просуванні місцевих кадрів і навіть пропонував урівняти статус національних мов з російською. З часом він знищив би ці кадри так само, як це зробив Сталін, коли після здобуття влади йому вже не була потрібна їх підтримка. Однак у червні 1953 р. Берію заарештували, а його зміни в національній політиці швидко скасували.

Як і за царських часів, радянською владою знову робилася ставка на перетворення українців на малоросів (тобто українець походженням і росіянин свідомістю) – перший крок до повної денаціоналізації. Тільки такий перевертень міг посісти будь-які керівні посади, а в 30-ті рр. і просто вижити. Нарком освіти О.Шумський так оцінював подібне явище: «У партії панує російський комуніст, що з підозрою та недружелюбством, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця. Панує він, спираючись на **шкурницький тип малороса,** котрий за всіх істо-

ричних епох був однаково безпринципно лицемірний, по-рабськи двоєдушний і зрадливо ниций. Зараз він блискотить своїм псевдоінтернаціоналізмом, жонглює своїм безніяковим ставленням до всього українського і ладен завжди обплювати його (може, іноді по-українському), якщо це дасть йому можливість здобути посаду».[1]

Яскравим прикладом такого малороса може бути «генерал» української радянської літератури О.Корнійчук, якому належить наступний вислів: «Украинский народ знает так называемую «культуру» зоологических националистов – грушевских, петлюр, ефремовых, винниченок, шаповалов, – наймитов иноземных».[2] Це говорить малорос про тих, хто і перед смертю не відмовився від українства. Або ж виходець з Житомирщини генерал КДБ В.Федорчук, з приходом котрого на керівництво КДБ УРСР в 1970 р. по всій Україні покотилася хвиля репресій і арештів української інтелігенції, котра не припинялася до середини 80-х рр. Ще яскравішим типом сучасного «малороса» увійшов до історії голова КПУ В.Щербицький. Призначений «виправляти» «націонал-ухильництво» свого попередника П.Шелеста, Щербицький своїм безмежно слухняним виконанням вказівок Москви, готовністю жертвувати інтересами України, потуранням русифікації намагався дістати підвищення на партійний олімп, але свого не досяг. Також його «соратник» В.Маланчук – «очі й вуха» головного партійного ідеолога Суслова в Україні. У своїй боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» він добрався навіть до творів Шевченка, котрі нещадно «коригувала» цензура.

Великий Кобзар так написав про подібних малоросів:

А тим часом перевертні
Нехай підростають,
Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помогайте, недолюдки,
Матір катувати.

---

[1] Цит. за: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.105.
[2] Цит. за: Малишевский И. «Кобзарь» под серпом и молотом // Зеркало недели. – 1999. – 28 августа.

Русифікація.

Тим, хто вважає поняття «русифікація» штучно видуманим націоналістами для оцінки світлого радянського минулого української культури, напевно, буде важко усвідомити, що, починаючи з часів одноосібного правління Сталіна і надалі, русифікація була офіційною національною політикою СРСР. Звеличувалися всі аспекти російської культури й підкреслювалася провідна роль Росії в СРСР. Причому робилося все це під виглядом розвитку інтернаціоналізму, пролетарської солідарності та «дружби народів».

Показово, що Сталін відкинув прохання російських комуністів про створення на території РРФСР власне Російської радянської республіки як політично відокремленої республіки росіян. Це могло б стати на заваді намаганням центру створити один імперський радянський народ на російській мовно-культурній основі під словесну теорію про інтернаціоналізм, що призначалася лише на експорт. У цьому контексті не викликає подиву висновок радянських ідеологів, за яким російська мова й культура найкраще відповідають завданням розвитку інтернаціональної дружби, співпраці та прогресу: «Російську мову вивчають трудящі всього світу. Маркс свого часу віддав належне могутній російській мові, вивчаючи її та використовуючи в своїх працях російські першоджерела... В нашій ситуації російська мова є мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. Знання російської мови дозволяє народам СРСР оволодівати найвищими культурними цінностями.»[1] Зрозуміло, з такою думкою в СРСР сперечатися було просто небезпечно, коли вже сам Маркс «віддав належне» російській мові.

Поступово вихваляння величі російської мови перейшли в ідеалізацію самого російського народу за його революційні успіхи. Ось типове твердження цієї пропагандистської лінії: «Російський народ – це великий народ. Він допомагає всьому людству рухатися до перемоги демократії і соціалізму. Під керівництвом свого робочого класу найпередовіший російський народ першим в історії звільнився від капіталістичного гніту й експлуатації.

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.367.

Російський робітничий клас допоміг звільнитися від національного, політичного і економічного гніту всій численній сім'ї народів, що населяють колишню царську Росію.»[1]

У серпні 1939 р. під час підписання відомого радянсько-німецького пакту про ненапад й секретних додатків до нього міністр зовнішніх справ гітлерівської Німеччини Ріббентроп після спілкування зі Сталіним дійшов цікавого висновку: «Сталін облишив думку щодо світової революції, **він готовий перейти до ідеології російського націоналізму»**[2] Під час війни, коли ідеологія пролетарського інтернаціоналізму збанкрутіла, Сталін дійшов висновку, що у смертельному двобої німецькому шовінізмові може протистояти тільки націоналізм, який корениться у природному інстинкті самозбереження кожного народу. Тому «батько народів» відкрито зробив ставку на російський народ – головний, найчисельніший в СРСР, загартований у боях за імперську «єдину неділиму». На параді 7 листопада 1941 р. у напівоточеній Москві вождь сказав, звертаючись до військ:

«На вас дивляться поневолені народи Європи, які потрапили під ярмо німецьких загарбників, як на своїх визволителів. Велика визвольна місія випала на вашу долю. Будьте ж гідними цієї місії! Війна, яку ви ведете, є війна визвольна, війна справедлива. Хай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків – Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова!»[3]

Сталін чітко грав на таємних струнах російського патріотизму, межуючого з націоналізмом: месіанізм, історична виключність Росії, Росія як неодноразова рятівниця Європи, слава російської зброї тощо. Послідовно продовжуючи цей курс протягом війни, «батько народів» повернув армії звання і погони царської армії, встановив найвищі військові нагороди – ордени О.Невського, О.Суворова, М.Кутузова, Ф.Ушакова, П.Нахімова. Він розпустив III Комінтерн і відпустив з більшовицького

---

[1] Там само.

[2] Цит. за: Науменко К. Як Сталін і Гітлер «життєвий простір» ділили // Високий замок. – 1999. – 27 серпня.

[3] Цит. за: Бабійчук І. Грузин Сталін – найбільший націоналіст. Російський // Вечірній Київ. – 1996. – 19 листопада.

полону Російську православну церкву на умовах традиційної для неї співпраці зі світською владою.

На урочистому прийомі 24 травня 1945 р. Сталін назвав вирішальним фактором перемоги над Німеччиною у війні російський народ – «найбільш видатну націю». І при цьому зовсім не обмовився про роль партії. Пізніше про цю промову будуть намагатися не згадувати, оскільки вона надто вже не в'язалася з образом пролетарського інтернаціоналіста, зате публічно змальовувала грузина Сталіна найбільшим російським націоналістом (дивися додаток № 9). Я би міг, він перетворився б на етнічного росіянина, проте специфіка національного походження не дозволила б всьому світові забути про його справжню національність. Тому «батько народів» задовольнявся псевдонімами «Іванов», «Васильєв», котрі оберталися навколо імені російського царя Івана Васильовича Грозного, з яким Сталін так любив себе порівнювати.

Навіть Ленін, хоч із запізненням, але визнавав, що Сталін боровся за повалення царського самодержавства, проте не за розпад Російської імперії. Саме тяжіння Сталіна до імперського спадку Росії зробило з нього одного з розпалювачів 2-ї світової війни, адже всі його передвоєнні походи зверталися на території, котрі колись входили до складу Російської імперії: Прибалтика, Польща, Фінляндія. Врешті-решт, наприкінці війни він приєднав території, втрачені Російською імперією у війнах 1904-1905 та 1914-1918 рр., і розширив кордони держави так, як це не мріялося жодному російському цареві.

Після смерті Сталіна цей курс не зазнав змін. СРСР приділяв значну увагу боротьбі з буржуазною західною культурою, що давало новий поштовх великоросійському шовінізмові. На практиці це виглядало так. Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, котрий запропонував цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора був кращий за нього російський автор, а для кожного славетного діяча Заходу знаходився російський з іще похвальнішими досягненнями. Висміюванням в народі цієї ідеологічної кампанії стало глузування про те, що Росія є батьківщиною слонів.

Тим не менше, аж до розпаду СРСР всі партійні зусилля «на культурному фронті» та в освіті спрямовувалися на підкреслен-

ня винятковості усього російського. Навіть найжорстокіші російські царі всупереч історичній правді подавалися як мудрі, передові діячі. Найкривавіші сторінки їх державницької діяльності, котрі за всього бажання ніяк не вдавалося виправдати, просто замовчували. Експансія Російської імперії тлумачилася як дуже прогресивний акт в історії поневолених Росією народів. У підручниках з української літератури обов'язково зазначалося, що «кожний український письменник творив і розвивався під благотворним впливом великої російської літератури». На озброєння була взята, свідомо проігнорована всією російською інтелігенцією в XIX ст. як неспроможна, точка зору Вісаріона Бєлінського про меншовартість і залежність української культури від російської, ніби саме входження України до складу Російської імперії відкрило світ для української культури.

Увесь цей екскурс до історії офіційного сприйняття найвищим радянським керівництвом ідеології російського великодержавного шовінізму дає відповідь на те, чому партія так круто змінила національну політику СРСР і повернула її на старі імперські засади, проти яких сама ж і боролася. Адже у 20-х рр. більшовики зрозуміли історичну неминучість задоволення елементарних потреб українського народу, і намагалися лише, щоб відбувалося це під контролем партії й у бажаних для неї межах та формах.

Роль Сталіна у цій метаморфозі визначальна. Він, котрий на початку своєї політичної кар'єри був малозначущим засланцем без дому, сім'ї, грошей, професії, а став найстрашнішим в історії диктатором, поза сумнівами дав радянській імперії такий імпульс розвитку, якого вона не могла позбутися аж до самого кінця свого існування. Так, Ленін стояв біля витоків комуністичного тоталітаризму, але саме Сталін створив Систему, надавши їй історичної довершеності. Одним з її аспектів і була тотальна русифікація всіх неросійських народів СРСР з метою їх денаціоналізації.

* * *

Початки цілеспрямованої політики русифікації слід шукати у діях Сталіна по згортанню українізації. Висунувши претензії на особливе становище російської культури в СРСР, радянські ідеологи могли доводити, що нова політика Сталіна уособлювала не повернення до традиційного російського шовінізму, а була

надійним шляхом до прогресу, соціалізму та інтернаціоналізму. Водночас зникли неодмінні раніше заклики до «перекриття кисню» великоросійському шовінізмові, а натомість партія раптом заговорила про небезпеку місцевого націоналізму. 1932 року Сталін прислав до України своїх довірених людей нищити «український буржуазний націоналізм», а насправді будь-які вияви української національності, національного життя, національної культури, освітні, наукові кадри. Донедавна було модно хизуватися успіхами українізації – тепер стає модним хизуватися нищенням української культури, рапортувати про кількість знищених учених, письменників тощо. У 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У лунали такі рапорти:

«Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинуто з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилося, що цей інститут – знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, – був притулком контрреволюції.»[1]

Знищення української інтелігенції, особливо напередодні грандіозного голодомору українських селян, досягло своєї мети. Не було кому протестувати проти штучного голоду, а національна культура й наука виявилися обезглавленими. Проте одного фізичного винищення основи українського буржуазного націоналізму, яким офіційно вважалися українські інтелігенція та село, було замало. Письменник В.Астаф'єв говорив у одному з інтерв'ю: «Усі ці куркулі, виселені до Ігарки, **вимирали, але билися, намагалися захистити діточок грамотою**. Грамота була – все. Посібники були – не були, а всі навчалися жадібно.»[2] Ймовірно це в крові у наших селян, адже потяг до науки, як вже зазначалося вище, у них не могли придушити ані католики-полонізатори, ані російські кріпосники. Радянська Система вирішила, що їй це під силу.

---

[1] Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.130.
[2] Цит. за: Млечин Л. Вказана праця. – С.367.

Протягом 30-х рр. відбувалася грандіозна атака на українську мову в усіх установах суспільства. Саме в ті часи остаточно закарбувалося в українській підсвідомості побоювання власної мови. Не за те, що вона погана чи хороша, а тому, що генетична пам'ять підказувала: ця мова смертельно небезпечна для її носіїв. Уже в 1935 р. Постишев зізнавався, що «члени Комуністичної партії України почали деукраїнізовуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою». Аналогічні зміни розгорталися і в пресі. За твердженням Ю.Шевельова, якщо 1933 року вага російських газет, котрі видавалися в Україні, становила 10,1%, то на 1940 р. вона сягає 22,2%, не враховуючи російської преси, яка завозилася до України. Відсоток українських часописів за той же час впав до 45% від загальної кількості виданих в Україні.

У літературі стало за політичний принцип наголошувати, що всі видатні українські поети та письменники минулого розвивалися під благотворним впливом Росії. Всі праці з історії української літератури, створені до 1917 р. або поза межами «підцензурної радянської» України, аж до розвалу СРСР не рекомендувалися для вивчення і не перевидавалися, належали до заборонених видань.

У багатьох випадках знову виринає деукраїнізаційний двоподіл село-місто. На разючу відміну від кінця 20-х рр., коли влада підтримувала українізацію в містах, у 30-ті рр. вона енергійно намагалася поширити вплив російської культури на селі. Протиставлення проглядалося інколи навіть у газетних назвах: «Соціалістична Харківщина» і «Харьковский рабочий» у Харкові, «Чорноморська комуна» і «Знамя коммунизма» в Одесі, тощо.

Відбулася «модернізація» української мови з метою знищення здобутків українізації. Абетку, граматику і словник змінили у напрямку наближення їх до російської. В українській освіті масово запроваджували обов'язкову російську мову. Так вирішили Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б), а РНК УРСР і ЦК КП(б)У в 1938 р. окремо видали постанову (дивися додаток №10). Щодо процесів, які відбувалися в українській освіті в 20-х рр. під час українізації, то резолюція XIV з'їзду КП(б)У 18 червня 1938 р. містила наступну оцінку:

«XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює не-

обхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці ішли на всю гидоту і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства.»[1]

Щоб було краще зрозуміло, про яке ставлення до російської мови за українізації йдеться, варто дати деякі пояснення. Постановою ЦК КП(б)У від 19 квітня 1927 р. російська мова обов'язково вивчалася в якості окремого учбового предмету в усіх школах і вузах УРСР поряд із українською. Тією ж постановою принципово застерігалося, що обов'язкове вивчення російської мови «ні в якому разі не може бути прикриттям для спроб утворити для російської культури на Україні пануюче становище, що його вона мала за царату».[2] Постанови ж 1938 р. фактично вперше втілювали в життя державний статус російської мови в СРСР, хоча відкрито це не говорилося. Відчуваєте різницю?

Слід зазначити, що ця хвиля русифікації проковтнула не лише українську освіту, але й освіту мовами інших народів, котрі проживали в УРСР. У 1938 р. ліквідували всі національні сільради й учбові заклади німців, євреїв, болгар, вірмен, греків, татар та інших народів, утворені за часів українізації, про які вже йшлося вище. З постанови ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р.: «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, **насаджували** особливі німецькі, чеські, швецькі, грецькі й інші школи, **перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей**... Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим дальніше існування особих національних шкіл, особливих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постанов-

---

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.259.

[2] Культурне будівництво в Українській РСР; збірник документів; важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського Уряду, 1917-1960. – К., 1961. Т.1. – С.348.

ляє реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу (тобто російські – *авт.*), а також ліквідувати особі національні відділи, відділеня і класи при звичайних школах, технікумах і вузах...»[1]

Одночасно із згортанням вживання української мови в Україні подібні удари завдавалися українству і в інших регіонах СРСР. Зокрема, в 20-ті рр. українізація сягнула Зеленого Клину. Тут відновилися українські школи, з'явилися 17 українських національних районів. У Благовіщенську існував у 1926-1932 рр. Український педагогічний інститут. В Хабаровську виходила українська щоденна газета «Соціалістична перебудова». 1935 року всю цю культурну автономію українців ліквідували.[2]

На Кубані було понад 200 українських шкіл, в районах виходили українські газети, в Кубанському педінституті був український факультет. Після сталінського голодомору українців все це було ліквідовано. До безлюдних станиць нащадків запорізьких козаків завезли селян із російських закутків. А із впровадженням на селі паспортизації за Хрущова усі вцілілі українські кубанці були записані росіянами.[3] Так історичний український край остаточно став російським.

Водночас влада маніпулювала українською культурою. Зокрема, вона терміново замовила відомому ленінградському скульпторові М.Манізеру пам'ятник Тарасу Шевченку, котрий і сьогодні стоїть в парку біля Київського Національного університету його імені. Л.Троцький з цього приводу зазначав: «Сталінська бюрократія ставить, щоправда, пам'ятники Шевченку, але з тим, щоб сильніше придушити цим пам'ятником український народ і **змусити його мовою Кобзаря прославляти кремлівську кліку насильників»**.[4]

* * *

Влада намагалася обмежити українську мову традиційним для неї селом, офіційно ототожнюваним з консервативністю і

---

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.257-258.
[2] Історія української літератури XX століття. – Кн.1. – С.38.
[3] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.54.
[4] Цит. за: Белебеха І. Україна і комунізм у злочинних особах: Хто ми? Хто нами керував? Що ми за нація? // Українська газета. – 1999. – № 3.

відсталістю. Деякі послаблення русифікаторської хвилі сталися лише під час війни, оскільки в боротьбі з німцями націоналізм з усією ясністю виявився набагато сильнішим стимулом, ніж марксизм, і Сталін намагався забезпечити собі симпатії українців.

Було створено номінальні наркомати закордонних справ і оборони УРСР, котрі очолили драматург О.Корнійчук і осипаний державними почестями партизанський командир С.Ковпак. Запроваджено престижну військову нагороду – орден Богдана Хмельницького, а війська південної ділянки грандіозного радянсько-німецького фронту отримали назву Українських фронтів з нумерацією від першого до четвертого. У 1944 р. ЦК КП(б)У наважився увійти з пропозицією до Сталіна про створення на честь визволення України від німецької окупації спеціальної медалі «За звільнення Радянської України», Почесного Червоного Прапору для військових частин та Почесної Бойової Грамоти УРСР. Але тут Кремль уже не дав дозволу на їх встановлення, побачивши в них прояв української самостійності, тим більше, що напис на ескізі медалі був **українською** мовою.[1]

Відчутно послабився контроль за культурною діяльністю українців, а патріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну!» навіть був відзначений Сталінською премією.

Проте незабаром війна закінчиться, і все повернеться на свої місця. У серпні 1946 р. побачила світ постанова ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму. Боротьбу проти нього лідер КП(б)У М.Хрущов та його заступник з ідеології К.Литвин розгорнули за підказкою Москви. Зокрема, Литвин критикував академічну «Історію української літератури» за те, що зображала розвиток української літератури ізольовано від класової боротьби й недостатньо підкреслювала позитивний вплив російської літератури. Подібній критиці піддали й видану в 1943 р. під редакцією М.Петровського «Історію України». Оперу К.Данькевича критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на «вузьких» українських темах. Зазнали критичних нападів журнали «Вітчизна» і «Перець». Тепер сталінські посіпаки з великою ненавистю наки-

[1] Див.: Сергійчук В. Медаль, якої Сталін позбавив мільйони // Військо України. – 1997. – №7. – С.87-90.

нулися на вірш В.Сосюри «Любіть Україну» за природний заклик поета любити свій край і народ. «Я мушу про щастя співати, коли моє серце в крові», – писав Сосюра у своєму щоденнику. У 1951 р. звинувачений у «націоналізмі» поет був змушений опублікувати принизливе каяття.

Поряд із загальним повоєнним зростанням освітнього рівня народних мас українська мова все більше і більше відходила на задній план. Яскравим прикладом може слугувати Західна Україна, де вже в 1950 р. існували 24 вузи на 33 тис. студентів, але викладання починаючи з 1953 р. велося російською мовою.[1] Остаточно припинила існування українська освіта в місцях проживання українців за межами УРСР. Зокрема, по війні перестали існувати десятки українських шкіл в самій лише Брестській області.[2]

Ознакою лояльності до влади були наукові відкриття на кшталт О.Корнійчука, котрий у передмові до виданого в 1950 р. «Кобзаря» написав таке: **«его** (тобто Тараса Шевченка – *авт.*) **защищала великая партия Ленина-Сталина»**.[3] Особливої жорстокості набуло полювання на українство під час короткого перебування на Україні Л.Кагановича. Якраз тоді, коли очікувалася нова сталінська хвиля русифікації та чисток, «вождь народів» раптово помер 5 березня 1953 р.

* * *

Смерть Сталіна створила політичний вакуум на партійному олімпі, котрий раптово позначився і на становищі української мови. Як уже зазначалося вище, Л.Берія у боротьбі за владу зробив ставку на підтримку партійних кадрів з національних республік, як це зробив у 20-х рр. Сталін. Фактично Берія вів мову про припинення боротьби з націоналізмом і нову політику коренізації, котра на українському підгрунті мала знайти вияв у вигляді нової українізації. Берія пропонував розвивати національну культуру, викладати на рідних мовах, хотів запровадити національні ордени. Це зігрівало душу місцевим секретарям, на підтримку котрих і розраховував Берія.

Він подав до президії ЦК записки про становище в Україні,

---

[1] Субтельний О. Вказана праця. – С.427.

[2] Винниченко І. Українці Білорусі, координуйтеся! // Україна молода. – 1999. – 9 липня.

[3] Цит. за: Малишевский И. Вказана стаття.

Білорусії, Прибалтиці. В них говорилося про репресії та розкуркулювання в Литві й на Західній Україні, про насильницьку русифікацію і помилки в кадровій політиці. За його записками одразу приймалися рішення – про висування національних кадрів, **про те, що провідні республіканські працівники мають знати місцеву мову і нею вести діловодство.**

Відповідно до записок Берії, наприклад, у Латвії почали перевід діловодства на латиську мову, а всіх номенклатурних працівників, котрі її не знали, відрядили у розпорядження ЦК КПРС. Деякі партпрацівники одразу забули російську, оскільки з Москви прибуло загрозливе попередження: «Не виконаєте вказівку, будете притягнуті до партійної відповідальності. **А, можливо, і не тільки партійної.»**[1] Після цього секретар латиського ЦК А.Пельше навіть наважився відкрито дати наступну установку: «**Кадри потрібно латишизувати**».

У червні 1953 р. Берія поставив перед ЦК питання про повну відсутність національних кадрів у органах МВС Білорусії, республіканських, обласних і районних партійних і радянських організаціях, а також про відсутність викладання білоруською мовою у вузах, хоча в 30-ті рр. таке викладання ще було.

Внаслідок записки Берії у Києві відбувся пленум ЦК КПУ, котрий визнав незадовільною роботу республіканського політбюро по керівництву західними областями, **скасував переведення викладання у вузах на російську** і практику висування на керівну роль працівників не з України.

Першого секретаря ЦК КПУ росіянина Л.Мельникова за всі ці порушення зняли, а натомість призначили керувати першого в історії КПУ українця О.Кириченка. Однак той вірним Берії не залишився, а в липні 1953 р. на пленумі ЦК КПРС при обговоренні злочинних дій Берії закинув йому таке звинувачення:

«В записке Берия непонятно почему фигурируют такие термины: «западноукраинская интеллигенция», « западноукраинские кадры», «русаки», «**русификация**»... И это в то время, когда на Украине давно вышли из употребления эти слова. Украинский и советский народ единая семья, и нет в ней западных украинцев и восточных украинцев...»[2]

---

[1] Цит. за: Млечин Л. Вказана праця. – С.343.
[2] Там само. – С.353.

Від себе додамо, що в цій радянській родині в перспективі місця для українців взагалі не було, як і для представників інших національностей. Народи мали зникнути в радянському «казані». Показовим є хоча б те, що Берія у своїх записках до республіканських ЦК відкрито визнав наявність самого процесу русифікації неросійських народів в СРСР, на що миттю зреагував ЦК КПРС. На суді Берію звинуватили, зокрема, в тому, що він намагався підірвати дружбу народів СРСР з великим російським народом.

Слів немає – Берія був сталінським поплічником і катом. Зрозуміло, що після приходу до влади він би скасував ініційовані ним процеси національного відродження і повернувся б до русифікації так само, як свого часу це зробив Сталін. Однак на той час імперія опинилася в такому злиденному стані, що «закручувати гайки» далі було просто небезпечно. Серія повстань прокотилася навіть по таборах ГУЛАГу, котрі придушувалися із застосуванням регулярних військ. Шефам спецслужб реальне становище СРСР завжди було відоме краще за інших, а тому саме вони були ініціаторами обмежених реформ в імперії. Випадок з Андроповим підтверджує цю тезу.

Швидке знищення Берії поставило хрест на можливості нової українізації, а «відлигу» 50-х рр. ми пов'язуємо з ім'ям Хрущова. Хоча процес русифікації в цей час дещо послабшав, однак говорити про якесь покращення становища української мови не доводиться.

Взагалі Хрущов дуже тепло ставився до України, проте ставлення це було якимось вибірковим, чим нагадувало шовіністичного російського політика П.Струве. Той також любив Україну, але вів **ідейну** боротьбу з українством. Хрущову до такої боротьби було не звикати. У довоєнний період по прибутті Хрущова до Києва мало не щотижня спускалися по інстанціях з наказом знищити величезні списки забороненої літератури, завізовані членами Політбюро ЦК КП(б)У. Після війни подібний процес створення «вогнищ радянської культури» продовжився з новою силою, а особливо на Західній Україні. Заступник голови Комітету у справах мистецтв УРСР О.Пащенко відрядив до Львова групу колишніх армійських офіцерів, котрі навчалися у мистецьких вузах, із завданням вилучення та знищення з архівів, музеїв, га-

лерей документів і мистецьких творів «націоналістичного» й «антирадянського» змісту. Понад дві тисячі таких творів знайшли і знищили тільки у Львові. Живопис, графіку, старовинні грамоти палили, скульптуру розбивали молотками.[1] 1964 року виникла пожежа у відділі україністики Бібліотеки АН УРСР у Києві. Від вогню і води загинули 414 000 одиниць зберігання. Начебто пожежу влаштував якийсь Погружальський – людина із психічними вадами. Але журналіст А.Шевчук одержав п'ять років ув'язнення за намагання написати правду про цей злочин влади. Справжня українська книга в єдиному примірнику передавалася в спецхрани (як і література на іноземних мовах), все інше якщо не спалювалося, то в кращому разі перероблялося як макулатура. О.Довженко писав: «Був у Ворошиловграді інститут імені Шевченка, звичайно з викладанням російською мовою, в якому не було в бібліотеці жодної книжки Шевченка. Які оригінали! Таких других не було й нема у всій Європі...»[2]

Десталінізація і помпезне святкування 300-річчя возз'єднання російського та українського народів призвели до того, що поступово зазвучало обережне невдоволення жалюгідним станом української мови. Причому скарги ці лунали як із середовища інтелігенції, так і студентства, робітників, окремих партпрацівників: особливий статус в СРСР російської мови не може означати, що українська мова повинна зазнавати дискримінації. Такі гасла, як «Захистимо українську мову!» та «Розмовляймо українською!», можна було почути дедалі частіше.

Українцям вдалося домогтися окремих поступок з боку Кремля. У 1957 р. постав «Український історичний журнал», через два роки почалася публікація Української Радянської Енциклопедії (щоправда, як відповідь на аналогічний проект у середовищі української еміграції), згодом «Словник української мови», «Історія української літератури», «Історія українського мистецтва», дуже детальна «Історія міст і сіл України», якої не мали росіяни. Українською мовою видавалися пам'ятки історії України, як, наприклад, «Історія війни козаків проти Польщі» француза

---

[1] Найхолодніше недержавним народам. У добу «холодних» війн // Голос України. – 2000. – 29 січня.

[2] Цит. за: Кущ П. Ще не вмерла українська! Однак ледь «балакає»... // Голос України. – 1999. – 5 серпня.

П.Шевальє. З'явилися україномовні журнали з природничих і суспільних наук, а створення в УРСР осередків сучасних галузей науки (зокрема, фізики, кібернетики тощо) українська інтелектуальна еліта намагалася використати для поширення сучасних знань українською, а не російською мовою. Також простежуються намагання використати створені десталінізацією можливості для реабілітування діячів української культури і науки, а також їх ідей.

У останньому вже крилася відверта небезпека для комуністичної ідеології, тому після нетривалого процесу послаблень, котрий виявився побічним продуктом десталінізації, Москва знову повернулася до політики русифікації. Але тепер інструменти цієї політики були значно витонченнішими, ніж за Сталіна. Ніяких грубих наскоків, арештів, насильства, а тільки удавана свобода вибору, демократія по-радянськи. Саме це спадає на думку під час аналізу хрущовської реформи освіти 1958 року.

Ті положення широкої перебудови освіти, котрі стосувалися вивчення національних мов, містили визначальну суперечність. Формально школярі були зобов'язані вивчати російську і рідну мови, як і раніше. Підступність полягала в тому, що передбачалося право батьків **вибирати мову навчання** для своїх дітей. Забувалося, що свобода вибору можлива тільки за умови фактичної рівності статусу обох мов, чого на практиці не існувало. Тому «свобода» вибору мови в Україні означала свободу невибору української мови. Адже з огляду на цілий ряд обставин слід було чекати, що багато батьків не стануть обтяжувати своїх дітей вивченням української мови, оскільки в реальному житті вона застосування не знаходила, а російська була практичнішою. Внаслідок цього зростав наплив учнів до російських шкіл, а українські зникали через штучно створену непотрібність. Це дуже нагадує процес полонізації через освіту дітей української знаті в XVII ст., про що вже йшлося вище. Як зазначали польські вчені, руська мова «**на прохання** громадян Великого Князівства Литовського наприкінці XVII ст. була замінена польською мовою».[1] Звичайна логіка поневолювачів: українці, мовляв, самі просили.

Між іншим, так само робила й Катерина II, коли 1782 року

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.57.

надумала для «исправления нравов» українців завести замість козацьких полкових шкіл російські «народные школы», проте не інакше як на прохання самих українців:

«Желаю, чтобы вы (лист імператриці адресовано її соратникові в Україні графу П.Румянцеву – *авт.*) тамошних несколько называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий...»[1]

Теж саме ми зустрічали при обгрунтуванні введення Валуєвського циркуляру й Емського указу.

Хрущовська реформа освіти викликала чимало протестів. Відомі сини українського народу М.Рильський і М.Бажан писали в грудні 1958 р. на сторінках «Правды»:

«...Єдино правильним вирішенням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР. Таке рішення відповідатиме принципам ленінської національної політики. Отже, буде і по-справжньому демократичним.»[2]

До цієї позиції приєднався і третій наш поет-академік П.Тичина. Він категорично заявив, що як Голова Верховної Ради УРСР виступає проти закону, де є пункт про вибір батьками мови навчання для своїх дітей. Адже корифеї українського слова добре розуміли, що ніхто не буде справді цікавитися думкою батьків школярів. Мовний статус школи вирішуватиметься в нетрях партійно-бюрократичної ієрархії.

Однак, попри протести, хрущовська реформа освіти завдала сильного удару по вивченню національних мов. На практиці це виглядало наступним чином.

Середня освіта: в містах України 1958 року в українських школах навчалося тільки 22% дітей проти 77% у 1930 р., як це вже зазначалося вище. При цьому вважати українські школи справді українськими вельми складно, оскільки все внутрішнє життя в них велося російською. Тим не менше й такі школи у великих центрах УРСР (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) обраховувалися одиницями. Навіть у Києві того самого 1958 року в

---

[1] Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.91.

[2] Цит. за: Ільєнко І. На сторожі слова // Випробування істиною. – К., 1989. – С.114.

українських школах навчалися 22 тис. учнів, а в російських – 60 тис.[1] У майбутньому співвідношення україномовних і російськомовних шкіл в УРСР буде належати мало не до найбільших державних таємниць.

Повністю російськомовною стали вища, середня технічна освіта, професійне навчання, ремісничі училища, школи ФЗН. Останнє мало велике значення для русифікації робітничого середовища, адже сільська молодь, з якої виходили заводські майстри, потрапляла до російськомовних ремісничих училищ і шкіл ФЗН. Нерідко це пояснювали відсутністю україномовних підручників і посібників, видання котрих штучно гальмувалося. Зокрема, за даними Книжкової палати УРСР у 1963 р. Техвидав випустив 11 російськомовних підручників і лише один україномовний, незважаючи на гострий брак саме останніх. Загалом же в тиражах українських видавництв відсоток української книжки впав з 80% у 1950 р. до 66% у 1963.[2]

Стосовно преси, то в УРСР видавалося в 1950 р. лише 11,4% щодо всесоюзної кількості періодичних видань, а в 1963 – уже 6,5%. З них власне україномовними залишилися тільки 3,3%, хоча частка українців в населенні СРСР була 17% – тобто фактичне відставання від потреби в 4-5 разів.[3]

Радянська цензура чергового разу пройшлася і по творчості Тараса Шевченка, «підправляючи» його слово. Під грім гопаків і салютів 300-річчя возз'єднання України та Росії з шевченкових видань зникли два, як їх називають спеціалісти, «Богдана»: вірші «Якби-то ти, Богдане, п'яний» і «За що ми любимо Богдана». Їх і потім не знайти в радянських «Кобзарях». З творчості Івана Франка викреслили вірш «Нам пора для України жити».

Загалом «хрущовська відлига» ясно продемонструвала, що навіть у період відносної лібералізації режим не відмовляється від політики русифікації. Наступна брежнєвська консервація Системи органічно її продовжить, черговий раз посиливши тиск на українську мову. Що ж стосується пожвавлення всіх форм українського життя (літературного, мистецького, наукового), яке звично пов'язується лише з «хрущовською відлигою», то на-

---

[1] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.153.
[2] Там само. – С.119.
[3] Там само. – С.120.

справді воно було відгомоном глобальних зрушень у політичному, соціальному, культурно-мистецькому прогресі людства: саме 50-60-ті рр. позначені рішучою боротьбою за соціальну справедливість, права людини в різних країнах, крахом колоніальної системи, виникненням опору в «соціалістичному таборі» (німецькі, угорські, згодом чехословацькі події) тощо.

* * *

Русифікаційна хвиля 60-80-х рр. проходила під знаком створення «радянського народу». Оскільки тримати в одній купі більше ста народів з різними самобутніми культурами, мовами, історіями лише сталінськими насильницькими методами було вже неприйнятно, радянські ідеологи перемістили наголос із національних особливостей народів на їхні спільні радянські риси. Саме в цьому полягав спосіб формування у різних народів відчуття спільної тотожності й мети.

Цю епохальну формулу вивела постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «За роки будівництва соціалізму і комунізму в СРСР виникла нова історична спільність людей – радянський народ. Він сформувався на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу.» Формула містила декілька найважливіших тез:

- за радянської влади всі народи СРСР переживають небувалий розквіт, оскільки національний гніт ліквідований і утверджена рівність між народами; створюються національні за формою, але соціалістичні за змістом культури народів СРСР;
- внаслідок наявності у народів СРСР спільної бази у перерахованому вище вигляді, відбувається зближення між ними («естественно-исторический процесс сближения социалистических наций»);
- внаслідок зближення, наявності спільної бази і спільних завдань народи СРСР ідуть до злиття;
- внаслідок злиття народів СРСР постає новий тип історичної спільності – радянський народ.

Ідея злиття народів СРСР в єдиний народ закладалася до фундаменту радянської імперії ще Леніним, котрий писав, що

«...метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на дрібні держави і будь-якої відособленості націй, а й злиття їх».[1] Сталін, як відомо, значно розвинув ленінське вчення, надавши йому історичної довершеності: «Треба дати національним культурам розвинутись і розгорнутись, виявивши усі свої потенції, щоб створити умови **для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою** в період перемоги соціалізму в усьому світі».[2] Іншими словами, мови народів СРСР мали досягти апогею свого розвитку, щоб потім назавжди зникнути.

Згодом радянський народ розумівся як міжнаціональна спільність «на грунті єдності соціально-класової, економічної та політичної структури, марксистсько-ленінської ідеології, морально-психологічних установок».[3] Конституція СРСР 1977 р. уже вільно оперувала цим терміном і стверджувала, що саме радянський народ формує підвалини СРСР, затверджуючи їх в основному законі держави.

За цими ідеологічними розбудовами приховувалася стара політика русифікації. Оскільки росіяни переважали чисельно, оскільки вони займали більшість посад, оскільки вони створили комуністичну партію, революцію, радянську систему, оскільки російська мова є основним засобом спілкування в СРСР, оскільки росіяни практично є цементом різнорідного СРСР, то чим більше інші народи країни уподібнюватимуться до росіян, тим сильнішим ставатиме почуття взаємної солідарності, котре веде до їхнього злиття в радянський народ. Відповідно до цього Радянська держава вбачала своїм головним завданням створення умов «для поглиблення і збагачення інтернаціональних, міжнаціональних відносин, заснованих на принципах рівності, братньої співпраці та взаємодопомоги з метою зближення, а в історичній перспективі й злиття націй».[4]

Найголовнішим напрямом реалізації цієї програми залишалося вирішення мовного питання. Швидке зростання міжнаціональних зв'язків і співробітництва народів СРСР, за словами

---

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.27. – С.265.
[2] Сталін Й.В. Твори. – К., 1950. – Т.12. – С.364.
[3] Горовський Ф. Вказана праця. – С.28.
[4] Шевцов В. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). – М., 1978. – С.96.

Л.Брежнєва, «ведет к повышению значения русского языка, который стал языком взаимного общения всех наций и народностей СССР», а тому перетворило російську мову «в общесоветскую ценность и обеспечило его интенсивное распространение среди народов СССР».[1] Брежнєв як великий «знавець» історії світової літератури прямо зазначав у книжці «Целина», що «всякая национальная культура, замкнутая в себе, неизбежно проигрывает, **теряет черты общечеловечности**». Ю.Андропов уже в бутність генсеком ЦК КПРС так заявив в доповіді з приводу 60-річчя СРСР про радянський народ і важливість російської мови у його створенні:

«Каковы же наиболее значимые итоги нашего развития? Сформировались социалистические нации, образовующие новую историческую общность – советский народ. <...> Фактором исключительного значения в экономической, политической и культурной жизни страны, в сближении всех наций и народностей, в их приобщении к богатствам мировой цивилизации служит русский язык, естественно вошедший в жизнь миллионов людей любой национальности.»[2]

Оскільки російська мова слугувала штучним посередником для доступу до надбань світової культури, то будь-які виступи проти її засилля тлумачилися як націоналістична самоізоляція. Крім того, російська мова слугувала головним засобом «комуністичного виховання трудящих», тому протести проти русифікації вже тягнули на виступ проти всієї Системи. А з історії добре відомо, як Система розправлялася зі своїми політичними ворогами.

Прикриваючись таким виключним статусом російської мови, Москва проводила систематичну кампанію розширення її вживання в Україні. Русифікація відбувалася в двох напрямках. Перший – наближення української мови до російської, другий – підміна української мови російською. Вони органічно взаємодоповнювали один одного. Зокрема, в українському мовленні широко запроваджувалися вагомі елементи російської, котрі негайно нормативно закріплювалися в «Українському право-

---

[1] Холмогоров А. Новая историческая общность людей. – М., 1975. – С.29.
[2] Комсомольская правда. – 1982. – 22 декабря.

писі», різних словниках і наукових працях. Подібне відбувалося також у мовах інших народів, де іноді різноманітна термінологія на 70-80% запозичувалася із російської. На практиці ж вимальовувалося не взаємне збагачення мов, а поширення «суржика», котрий поступово замінювався повним переходом на «человеческую речь».

Але основна увага у радянській мовній політиці приділялася впровадження російської мови як «другої рідної мови». Для російської мови мало не законодавчо створювалися неабиякі привілеї. У жовтні 1978 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали постанову «Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (так званий «Брежнєвський циркуляр»). У травні 1983 р. з надр Політбюро ЦК КПРС вийшла постанова «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» («Андроповський указ»). В них, як зазначала газета «Правда», «намічено комплекс заходів, спрямованих на створення умов, що полегшували б населенню національних республік вивчення російської мови, розширення і покращення підготовки вчительських кадрів, зростання їх кваліфікації».[1] А через неповний місяць на черговому Пленумі ЦК КПРС генсек К.Черненко у доповіді про «актуальні питання масово-політичної роботи партії» зазначав:

«ЦК КПСС и Совет Министров СССР недавно приняли постановление по созданию условий, облегчающих населению национальных республик изучение русского языка. Его надо активно проводить в жизнь.»[2]

Про те, якої уваги надавав ЦК КПРС цій проблемі, свідчить сама періодичність видання русифікаційних керівних настанов. Наступна вийшла вже у травні 1984 р. – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи».

На основі цих та багатьох інших постанов про «поліпшення», «покращення», «полегшення», «подальше вдосконалення» русифікації партійні органи й урядові структури СРСР розроб-

[1] Правда. – 1983. – 27 мая.
[2] Правда. – 1983. – 15 июня.

ляли деталізовані заходи щодо запровадження російської мови і витіснення мови корінного населення.

Не залишали поза увагою жодної дрібниці. Зокрема, в постанові 1984 року писалося: «У національних школах союзних республік виділяється **додатково 2-3 години на тиждень** у II-XI (XII) класах на вивчення російської мови».[1] За рахунок чого знаходили ці додаткові години? Звичайно за рахунок обмеження викладання національних мов, оскільки норми навантаження на учнів не можна було перевищувати. Але в московській настанові про це не йдеться – ініціативу віддавали органам на місцях. Прикладом такої ініціативи може бути «реорганізація» сімферопольською владою у березні 1982 р. єдиної на весь Крим української школи-інтернату імені Т.Шевченка, утвореної наприкінці 1959 р., на російську школу-інтернат для дітей із затримкою психічного розвитку. У Кіровограді, де 76% населення складали українці, внаслідок діяльності маланчуківської адміністрації з 30 середніх шкіл українськими залишилися тільки чотири, хоча до того було 26.[2]

По кожній московській постанові місцеві ЦК партії повинні були проінформувати про хід їх виконання. Наприклад, у повідомленні ЦК КПУ від 26 травня 1983 р. про виконання Постанови ЦК КПРС «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік» знаходимо перелік вжитих заходів «по створенню умов для підвищення рівня викладання та вивчення російської мови – мови дружби й братерства народів СРСР, засобу міжнародного спілкування»:

«Практичний курс російської мови введено в якості обов'язкового предмету в усіх педагогічних інститутах і училищах. Розширено прийом до аспірантури... У бюджеті на утримання закладів просвіти, починаючи з 1984 р., щорічно передбачаються асигнування в сумі 2,5 млн. руб. на підвищення ставок заробітної платні вчителям початкових класів, котрі ведуть заняття з російської мови, вчителям російської мови та літератури 4-10 класів. Збільшено стипендіальний фонд на 357 тис. руб. для вип-

---

[1] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.47.

[2] Павличко Д. Бути господинею у власному домі // Випробування істиною. С.52.

лати підвищеної стипендії студентам, котрі займаються по спеціальності «Російська мова та література»[1] (дивися додаток №11).

Дискримінаційний факт підвищеної зарплатні вчителям російської мови у порівнянні з вчителями національних мов на 15% є значно промовистішим, ніж усі слова пропаганди щодо рівності, братерства і дружби народів. Він яскраво свідчив про другосортність неросійських мов у СРСР. На практиці це знайшло втілення у величезних мовних диспропорціях в освіті, де успішність навчання залежала від доброго володіння російської мови.

Якщо в 1985-1986 навчальному році українською мовою навчалось 48,2% школярів УРСР, то в 1990-1991 їх частка зменшилась до 47,9%. За п'ять років «перебудови» приріст контингенту російськомовних учнів перевищив приріст україномовного контингенту в 2,7 раза.[2] У 1987 р. тільки в 14 обласних містах України функціонувало 1087 російських шкіл і лише 66 українських.[3] Якщо за переписом 1989 р. українці в УРСР складали 72,1% усього населення, росіяни – 22,1%, то українських і «змішаних» шкіл було лише 28%, а російських – 72%. У Донецьку, Луганську, Сімферополі, Миколаєві, Чернігові українських шкіл не було зовсім, у Запоріжжі – 1 (російських 95), Харкові – 2 (російських 156), Одесі – 3 (російських 90). У Києві українських шкіл було 34, російських – 152, «змішаних» – 88.

При цьому «змішані» школи фактично теж були російськомовними, оскільки двомовного навчально-виховного процесу в них не дотримувалися. Ось що повідомляв про це знаний наш поет М.Рильський, коли 21 січня1963 р. як депутат Верховної Ради СРСР писав міністрові освіти УРСР А.Бондар:

«До мене звернулася група батьків, діти яких навчаються в Київській школі №127 (Дарниця). Вони висловлюють цілком зрозуміле занепокоєння, що в цій українській школі діти чують українську мову лише на уроках. На перервах і в розмовах з учнями поза уроками вчителі говорять з ними російською мовою. До речі, тривожні сигнали з цього приводу надходять до мене і з інших міст республіки, зокрема, з Донбасу. <...>

---

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.510.
[2] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.45.
[3] Харченко В. Корені шовінізму // Вечірній Київ. – 1990. – 12 травня.

Неправильним мені здається ставлення до української мови і в школах з російською мовою викладання. Вивченню цієї мови <...> приділяється менше уваги, ніж вивченню будь-якої іноземної мови».[1]

Подібне становище склалося в усіх інших національних республіках СРСР. Зокрема, в Азербайджані серед 200 тисяч учнів російськомовних шкіл азербайджанцями була половина, а у власне азербайджанських школах російська мова викладалася починаючи з підготовчого класу і до десятого включно, поділяючи при цьому класи на підгрупи. 22 квітня у день народження Леніна щорічно відбувався пропагандистський день російської мови, тоді як національна мова подібного свята не мала. Навчання російській організували навіть у дитячих садках. «Словом, – писав з Баку кореспондент «Правды» Л.Таиров, – русский язык стал для многих азербайджанцев с раннего детства близким, родным. Русская речь звучит на улицах, во время работы, в цехах, на нефтепромыслах и плантациях, в домах и театрах.»[2] Якщо ж ситуація була іншою, то за справу брався ЦК Компартії Азербайджану, як у випадку з педінститутом імені М.Ахундова: «Но пройдешься по корридорам, заглянешь в библиотеки или общежитие института – русская речь здесь явно не преобладает. В чем дело?»[3] ЦК терміново попіклувався про створення в інституті російськомовного середовища. Витіснення ж азербайджанської мови не зацікавило ані журналіста, ані ЦК. В обгрунтуванні реформи середньої освіти 1984 р. завдання останньої визначалося словами Андропова:

«Партия добивается того, чтобы человек воспитывался у нас... как гражданин социалистического общества, активный строитель коммунизма, с присущими ему идейными установками, моралью и интересами, высокой культурой труда и поведения».[4]

А комунізм, як відомо, говорить «по-русски». «Кожен народ любить свою мову, – зазначав перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, – і одночасно з любов'ю і повагою ставиться до ро-

---

[1] Цит. за: Ільєнко І. Вказана праця. – С.115.
[2] Правда. – 1983. – 22 августа.
[3] Там само.
[4] Правда. – 1984. – 4 января.

сійської мови – мови революції, мови великого Леніна. Свідомо і добровільно обрана всіма народами Радянського Союзу як засіб міжнаціонального спілкування і співробітництва, вона відіграє величезну об'єднавчу роль, служить справі інтернаціонального згуртування трудящих, обміну матеріальними і духовними цінностями, взаємозбагаченню національних культур».[1] Аргументи на кшталт «російська мова – мова революції, мова Леніна» були неспростовними. Після такого офіційного визнання владою особливого становища російської мови в СРСР, ті, хто спробував би вимагати встановлення в країні реальної рівності мов, ризикували перетворитися на антирадянщиків. Будь-який вияв любові до свого рідного – прагнення зберегти мову, народні традиції, національну історію – все це таврувалося московсько-комуністичними інтернаціоналістами як вияв «українського буржуазного націоналізму». На жаль, комуністи воліли бачити Україну «в єдиній родині народів-братів» без української мови, без українських традицій, без власної історії, без права українців на свободу. Нацисти не визнавали подібних прав за євреями і відбирали у них життя. Це був геноцид. А хіба невизнання права українців на власний розвиток та свободу не є їх духовним холокостом?

* * *

Практично повністю російськомовною в Україні була вища і середня спеціальна освіта. Мало того, доступ українців до неї обмежувався. Чисельність українців серед студентства не відповідала частці українців у населенні УРСР, хоча здавна відомо: чим у більшого числа громадян є шанси отримати освіту, тим вища ймовірність знайдення серед них справжніх талантів та їх розкриття. У той же час кількість росіян у вузах УРСР набагато переважала їх питому вагу в населенні республіки. Зокрема, в 1960-1961 навчальному році українці складали 62,5% студентства УРСР (хоча їх частка в населенні була 76,8%), тоді як росіянами були 30% студентів (при частці населення 16,9%). Яскравою ілюстрацією привілейованого становища росіян і російської мови може слугувати стан справ у вузах Івано-Франківська. За переписом 1970 р. 95% населення області складали українці, а україн-

---

[3] Горовський Ф. Вказана праця. – С.206-207.

ську мову рідною визнавали 95,1%. Разом із тим серед 13 тис. студентів обласного центру українцями були 10 тис. (тобто 76,9%), а росіянами – 2338 (тобто майже 18%), хоча останніх було менше 4% населення області (47 тис. чол. на 1 млн. 249 тис. загальної чисельності населення).[1] Подібну приховану нерівноправність слід вважати ще одним проявом політики русифікації, адже становище російської мови не відповідало питомій вазі росіян на території України:[2]

	% серед зайнятого населення, котрий має:			
	вищу освіту		серед. спец. освіту	
	1970	1979	1970	1979
	Українська РСР			
євреї	28,3	38,4	21,4	25
росіяни	9,8	14,6	14,3	19,2
білоруси	6,5	9,8	11,5	16,2
українці	4,7	7,6	9	14,3
	Білоруська РСР			
євреї	24,8	33,8	21	24,3
росіяни	14,1	21,6	18,7	21,9
українці	12,4	18	18,3	21,2
білоруси	4	[illegible]7	8,3	13,8
	РРФСР			
євреї	46,8	56,7	17,3	17,5
буряти	9,1	15,9	9,2	14,7
осетини	9,2	14,6	12,9	17,5
українці	9,4	14	13,5	19,1
адигейці	7,6	12,4	10,1	15,9
білоруси	6,9	10,5	11,6	16,5
росіяни	6,5	10,2	11,5	17,1

Подібні процеси відбувалися і у друкованій продукції. Найцікавіші та найважливіші публікації виходили російською мовою, тому штучне обмеження тематики української періодики

[1] Добрик В. Півстоліття в сім'ї народів-братів // Прикарпатська правда. – 1972. – 29 березня.

[2] Див.: Итоги всесоюзной переписи населения 1979 г. – М., 1989. – Т.4. – Ч.2. – Кн.2. – С.182 – 208; 220-229.

знижувало інтерес до них. З падінням тиражу цих видань влада отримувала зручний привід для їх закриття. Протягом 1960-1980 рр. частка україномовних журналів знизилася з 46% до 19%; відсоток україномовних книжок впав з 60 до 24.[1]

У 1972 р. партійні органи заборонили відзначати ювілей музею І.Котляревського, а наступного, 1973 року, заборонили і ювілей його славетної «Енеїди». Під заборону потрапило видання наукових записок, підготовлених працівниками музею і науковцями Полтавського педінституту.[2] Системі були потрібні заклади по «комуністичному вихованню трудящих». Міністерство культури СРСР 1984 року видало **наказ** про переведення діловодства в усіх музеях Радянського Союзу на російську мову. Наглядач сірого кардинала й ідеолога Системи М.Суслова в Україні – секретар ЦК КПУ по ідеології В.Маланчук взявся виправляти Тараса Шевченка і українських літераторів. Коли Суслову доповіли, що в Україні готується «Шевченківська енциклопедія» (до неї ще й зараз руки не дійшли), той заборонив, вважаючи її **енциклопедією націоналізму**. Врешті-решт, «Енциклопедія» перетворилася на «Шевченківський словник», з якого іронізували обізнані іноземці, адже статті про твори Шевченка у «Словнику» були, а самі твори з «Кобзарів» вилучили. Ще у 30-ті рр. присланий з Москви секретар ЦК КПУ Н.Попов (1933-1937 рр.) заявляв: «Мы никогда не простим Шевченко его националистических стихов».[3]

Хода русифікації спостерігалася щоденно у дрібницях: перестали оголошувати українською мовою назви зупинок у метро, повідомляти час по телефону, не вели репортажі українською зі спортивних змагань. Навіть на концертах перші дві пісні треба було співати по-російськи. У 1989 р. Пленум ЦК КПРС видав постанову про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної», а в 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про мови народів СРСР, де російській мові надавався статус офіційної.

Про ефективність мовної русифікації можна робити висновки, виходячи з динаміки змін у переписі населення за мовною

---

[1] Субтельний О. Вказана праця. – С.452.
[2] Див.: Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 1999. – С.218-219.
[3] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.166.

ознакою. Так, за даними перепису 1959 р. в Україні більше як 2 з 32 мільйонів українців (тобто приблизно 6,5%) вважали російську мову своєю **рідною**, а в 1979 р. таких було вже майже 4 мільйони з 36,5 (тобто понад 10%).[1]

Свого часу КПРС поклала чимало зусиль у боротьбі проти «маоїстського» Китаю. Радянська пропаганда лила гіркі сльози з приводу мовних утисків некитайців у КНР (уйгурів, монголів, тибетців, чжуанів, тощо), котрі складали разом 6% населення країни. При цьому вона абсолютно не помічала, що цілий український народ, котрий сам складав 17% населення СРСР, зазнавав таких самих обмежень в можливостях одержати освіту рідною мовою, користуватися надбанням своєї культури. Якщо людина розмовляла виключно українською мовою, то це могло поставити під сумнів її політичну лояльність. Так, наприклад, радянські слідчі органи у «справі» поета В.Стуса надали великого значення такій заяві «свідка»: **«Я одразу зрозумів, що Стус – націоналіст, бо він весь час розмовляв українською мовою»**.[2] Перший секретар ЦК КПУ П.Шелест був усунутий Москвою зі своєї посади в 1972 р. по звинуваченню у «м'якості» до українського націоналізму, котра знайшла свій вияв у тому числі і в закликах «як найдорожчий скарб» берегти «прекрасну українську мóву». Як згадує народний депутат Верховної Ради України, член КПУ Б.Олійник, «в СРСР той, хто говорив українською, та ще й правильно, сприймався з підозрою – за ним приглядали спецслужби».[3]

У відкритому листі з в'язниці в червні 1975 р. щодо долі українського дисидента Івана Дзюби відомий правозахисник В.Буковський, звертаючись до голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, зазначав: **«Я – росіянин. І мені дуже боляче за мою країну, в якій офіційні особи відкрито проповідують шовінізм, де русифікація піднесена до рангу державної політики...** Можна здеморалізувати Івана Дзюбу, але ж не Дзюба породив русифікацію України, а вона – Дзюбу. Насильницька русифікація проводиться не тільки самим фактом вивезення українців, вірмен, литовців

---

[1] Підраховано за: Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. С.446, 508.

[2] Субтельний О. Вказана праця. – С.452.

[3] Стаценко С. Борис Олийнык: «И все-таки, я думаю, мировое правительство существует!» // Сегодня. – 1999. – 6 июля.

та інших на «перевиховання», а й у дрібницях: у затримці листів національними мовами, в забороні інших, крім російської, мов під час побачень і т.п. Постійні намагання нацьковувати росіян на українців, вірмен і т.п., всіх на росіян, а євреїв на українців...»[1]

Протест проти русифікаційного вбивства рідної мови яскраво виразив поет М.Дорізо, представник маленького саамського народу з Кольського півострова, котрий у 60-х рр. нараховував лише 1800 чоловік:

Я не хочу, чтоб Пушкина язык,
Язык Некрасова, Тургенева, Толстого,
Как ни могуч он ни был и велик,
Стал бы заменой языка родного.
Родная речь, как я горжусь тобой,
Обогатившей род наш человечий!
Но пусть навеки русского прибой
Не захлестнет слова саамской речи.[2]

Деякі результати хвилі русифікації 60-80-х рр. підбивалися у Програмі КПРС 1986 року, де звітувалося: «**національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано**».[3] Подальший розвиток у цьому напрямі ніс з собою «у віддаленій історичній перспективі **повну єдність націй**», тобто повну денаціоналізацію, котру можна так описати словами А.Крижанівського: «Грузин, який забув грузинську, – не грузин. Киргиз без киргизької – манкурт. Тільки той естонець, хто спілкується естонською. А українець, який не забув рідної мови? Український буржуазний націоналіст.»[4] Якби історія відпустила комуністичному тоталітаризму трохи більше часу, то цей сумний фінал виглядав би досить ймовірним.

Асиміляція.

Керівництво КПРС, як уже зазначалося вище, приділяло дуже значну увагу проблемам нацменшин у КНР. В Китаї здійснюється

---

[1] Цит. за: Україна: друга половина XX століття. – С.179.
[2] Погрібний А. Малоросійство та холуйство: день сьогоднішній // Літературна Україна. – 1999. – 15 квітня.
[3] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.511.
[4] Цит. за: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.149.

насильницька асиміляція, бідкався журнал «Коммунист» у 1967 році, розгортається масове переселення китайців до національних, особливо до прикордонних районів. У Синьцзяні число китайців збільшилось з 3% у 1949 р. до 45% у 1966. В Тибеті, де раніше китайців майже не було, вони становлять тепер третину населення. В ході так званої «культурної революції» по суті знищуються національні кадри.

Критикуючи великодержавну політику Мао Цзедуна «та його групи» в національному питанні, керівництво КПРС діяло за давньоримським прислів'ям: у чужих очах смітинку бачу, а у власних і колоди не помічаю. Бідні монголи й тибетці в Китаї! Хто як не КПРС про них ще попіклується?! Треба думати, що політика КПРС щодо українців могла викликати занепокоєння лише у керівництва КПК – Компартії Китаю. Адже асиміляція українців, котру проводив російський царат, згодом була підхоплена партією більшовиків. І темпи асиміляції в УРСР не поступалися асиміляції у Синьцзяні.

До XVII ст., як уже зазначалося вище, етнічних росіян в Україні майже не було. Незважаючи на всі зусилля, царату не вдалося помітно вплинути на український народ, лише ізолювавши його переважно в селі. Питома вага українців у імперії в 1795-1897 рр. змінилася незначним чином – зменшилася з 22,08% до 21,63%. А за період з 1897 по 1959 рр. цей рівень зменшився відчутніше – до 18,20%.[1] Проте якщо вести рахунок за мовною ознакою, то кількість українців, які вважали українську мову своєю рідною, зменшилася до 15,62%.[2]

Тим часом загальна кількість росіян на теренах імперії зросла з 55 400 300 чоловік у 1897 р. до 114 113 600 у 1959 р. Тобто збільшилася більш як удвічі, незважаючи на великі втрати населення у двох світових, громадянській війнах, від масового терору, репресій більшовиків, голоду. За рахунок чого відбулося подібне істотне збільшення, якщо умов для збільшення народжуваності в ті складні часи не існувало? Відповідь на це питання лежить на поверхні, її обережно визнавали навіть у СРСР:

«Повышенный прирост общей численности русских частич-

---

[1] Кабузан В., Махнова Г. Численность и удельный вес украинского населения в 1795-1959 гг // История СССР. – М.. 1965. – Ч.1. – С.35.

[2] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.180.

но может быть объяснен **слиянием с ними отдельных групп других народов**, в частности довольно многочисленных групп украинского населения на Кубани и Северном Кавказе».[1]

Саме так виглядав фінал проголошеного метою національної політики партії злиття націй в одну історичну радянську спільноту. Денаціоналізовані українці спершу русифікувалися, забуваючи рідну мову, «розбавлялися» етнічними росіянами, а згодом і самі ставали «паспортними» росіянами й навіть змінювали призвіща. Як бачимо, формула асиміляції проста. Уявлення про її етапи і наслідки в УРСР дає наступна таблиця:[2]

роки	**населення**	**українців**	**росіян**	**інших**
1926	29019747	23218860 80%	2677166 9,20%	3123721 10,80%
1959	41869046	32158493 76,80%	7090813 16,90%	2619740 6,30%
1970	47126517	35283857 74,90%	9126331 19,30%	2716329 5,80%
1979	49609333	36488951 73,50%	10471602 21,10%	2648780 5,40%
1989	51471499[3]	37419053 72,70%	11355582 22,10%	2677399 5,20%

Варто пояснити цю таблицю. У 1926 р. в межах тодішньої УРСР, котра не включала Галичину, Закарпаття, Буковину, Крим, Волинську і Рівненську області, співвідношення росіян до українців становила 1:8,7, тобто майже дев'ять статистичних українців на одного росіянина. У 1959 р. ця пропорція становила уже 1:4,5, а в 1989 – 1:3,3.[4] Тобто кількість росіян щодо українців зросла багатократно, незважаючи на всі возз'єднання українських земель (тільки у 1945 р. до УРСР приєднали майже 7 млн. західноукраїнського населення, де росіян не було). У чому ж річ?

---

[1] Народы европейской части СССР. – М., 1964. – Т.1. – С.22.
[2] Таблицю взято з: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.50.
[3] Вечірній Київ. – 1992. – 1 липня.
[4] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.50.

Радянські часи були періодом постійного чисельного зменшення українців. Кількість загиблих під час війни і терору 1917-1920 рр. навіть неможливо підрахувати, оскільки ніякої статистики не велося. Дослідник І.Семененко вважає, що за 1919-1920 рр. знищено 300-400 тис. чоловік, не враховуючи померлих від голоду й хвороб у концтаборах, в'язницях, бупрах.[1] На думку М.Держалюка, «всього в боротьбі за соціальне і національне визволення під час української революції 1917-1922 рр. загинуло понад 0,5 мільйона українців, десятки тисяч емігрувало».[2] Десятки тисяч розстріляли під час терору 20-30-х рр. Ще більше померло в концтаборах. Як стверджує відомий український правознавець О.Мироненко, протягом 1937-1941 рр. то таборів ГУЛАГ кинули 5 172 688 чоловік, з котрих українці нараховували 14%.

Особливого удару по нашому народу завдали штучні голодомори. У 1921-1923 рр. в Україні голодували 4,5 мільйони селян, з них 1,3 мільйони вмерло.[3] Точну кількість жертв голодомору-33 неможливо підрахувати. У останні часи СРСР, коли радянських дослідників було допущено до цієї теми, з'явилися цифри від 2-3 до 5-7 млн. померлих.[4] Принаймні за прихованими справжніми даними перепису 1937 р. населення УРСР з 1926 зменшилося на 15 млн. чол. Ще близько 1 мільйона померли у 1946-1947 рр., коли Україна пережила черговий штучний голод.[5]

Під час Великої Вітчизняної війни завдяки «мудрому» керівництву партії Україна втратила 8-10 млн. чоловік – точно підрахувати взагалі неможливо.[6]

Не меншим ударом виявилося і створення так званого сталінського «коктейлю народів». Внаслідок роботи по ліквідації куркулів як класу було зруйновано понад 200 тис. найбільш дієздатних і заможних селянських господарств, виселено сотні тисяч

---

[1] Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922). – Харків, 1995. – С.244.

[2] Держалюк М. Вказана праця. – С.142.

[3] Там само. – С.142.

[4] Див.: Діброва С. Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х // Про минуле заради майбутнього. – С.104-105.

[5] Лисенко М. Биківня: злочин без каяття. – Бровари, 1996. – С.54.

[6] Уклін вам, хто боронив Вітчизну і творив Перемогу! Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочитому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги // Урядовий кур'єр. – 1999. – 12 травня.

«куркулів» та членів їх сімей. У грудні 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б) визначило цифру куркулів, до котрих мали застосовуватися репресивні заходи – 5-6 млн. чол.[1] Згодом були нові й нові рішення. Лише на одній з нарад в ОГПУ 3 травня 1933 р. Сталін особисто накреслив завдання **додатково** виселити з України ще 145 тис. селян.[2] За неповними даними, постраждало від такого розкуркулення близько 1 млн. чоловік.[3] Сотні тисяч українців залишили батьківські землі через насильницькі переселення і депортації. У 20-х рр. при ЦВК СРСР навіть існував Всесоюзний Переселенський Комітет, де затверджувалися плани переселень і давалися вказівки відповідним органам. За проектом постанови ВУЦВК від 1925 р. Наркомзем УСРР подав до нього план на 1925/26 рр., згідно якого підлягали переселенню «12 000 дворів, або 60 000 їдців» до наступних регіонів:

«1. Надволжжя	1 400	дворів	або	7 000	їдців
2. Сибір	3 000	»	»	15 000	»
3. Далекий Схід	3 000	»	»	15 000	»
4. Уральський край	600	»	»	3 000	»
5. Північний Кавказ	4 000	»	»	20 000	».»[4]

Грандіозні депортації впали на Західну Україну. За неповними даними, з осені 1939 р. по осінь 1940 р. з території Західної України та Західної Білорусії було депортовано 312 тис. сімей, або 1 млн. 173 тис. 170 чоловік.[5] За 1944-1952 рр. із семи тодішніх західноукраїнських областей були депортовані ще 203 662 особи.[6]

Апофеозом вакханалії можна вважати наказ №0078-42 від 22 червня 1944 р. за підписом Л.Берії та К.Жукова про **депортацію всіх українців** за межі батьківщини, але їх виявилося занадто багато навіть для сталінської каральної машини.

Слід зазначити, що велика кількість спецпоселенців з України так і не повернулася додому після послаблення режиму. Радянська влада намагалася будь-що затримати їх десь у Сибіру чи Ка-

---

[1] Доля «куркуля» // Вечірній Київ. – 2000. – 19 січня.
[2] Волкогонов Д. Семь вождей. – Кн.1. – С.262.
[3] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Вказана праця. – С.378.
[4] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.52
[5] Парсаданова В. Депортации населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С.36.
[6] Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С.82.

захстані. Наприклад, Президія Верховної Ради СРСР видала окремий указ від 9 листопада 1956 р. про заборону колишнім активістам оунівського підпілля повертатися в західні області України. На його виконання постановою ЦК КПУ створювалася комісія, котра розглядала справи репресованих осіб, персонально вирішуючи питання про дозвіл на повернення з місць ув'язнення чи заслання. Багатьом пропонувалося їхати не додому, а в інші місця СРСР, мотивуючи це економічною необхідністю, перенаселеністю західноукраїнських областей тощо. Так, із 170 тис. «західняків», котрі тоді поверталися із заслання, отримали дозвіл їхати на Галичину тільки 60 тис. вигнанців. З них 6 тис. потім добровільно(!) поїхали назад до місць заслання, ще 6 тис. – до інших регіонів. Майже 400 чоловік засудили повторно.

Після смерті Сталіна на заміну депортаціям прийшов добровільно-примусовий вивіз робітників з України на освоєння Півночі, Цілини, на «будови віку». Наприклад, в Казахстані УРСР укомплектувала понад 70 радгоспів. Протягом 1954-1956 рр. з України за путівками ЦК ЛКСМУ на цілинні землі виїхало більше 80 тис. молодих людей, переважно механізаторів та спеціалістів сільського господарства. В окремо взятому 1971 р. за комсомольськими путівками виїхало на ударні будови за межі республіки понад 3 тис. юнаків і дівчат.[1] Значна частина випускників українських вузів одержувала розподіл на працю поза межами України, поки на власне українські будови прибували спеціалісти з інших республік. Ось дані про кількість спеціалістів-випускників Івано-Франківського Інституту нафти та газу, направлених по закінченню навчання працювати за межі України.[2]

	Росія	Біл.\Молд	Каз.\Азер.	Узб.\Турк	Груз.\Вір.	Разом	% випуску
1985	255	6\7	11\3	14\3	1\3	303	45,6
1984	191	17\4	9\7	3\11	1\0	236	35
1983	202	20\8	9\6	6\11	–	262	37,7

Чимала кількість з тих, хто за розподілом після завершення навчання або за комсомольською путівкою поїхали з України, так і осідали на далеких землях.

[1] Горовський Ф. Вказана праця. – С.170.
[2] За матеріалами Архіву Івано-Франківського Інституту нафти та газу.

«Перемішування» населення СРСР передбачалося широкими програмами на виконання директив і постанов з'їздів КПРС та планів п'ятирічок. Цей процес тлумачився як такий, що «веде до соціального і етнічного згуртування нації (радянської – *авт.*): усунення віджилих мовних і побутових відмінностей, вирівнювання соціально-класової структури тощо».[1] Зокрема, жителів Прикарпаття масово переселяли до Амурської області, як колись за Столипіна. Щоправда, тепер українців уже не везли у товарних вагонах під вартою, а всіляко запрошували, роздаючи пропагандистські обіцянки пільг, грошових виплат і довготермінових позик для облаштування на новому місці, купівлю корови тощо. Заохочувати до переїзду мали й грошові виплати за вияв бажання переселитися з України – по 150 крб. на члена родини. Місцеві ради приймали заяви бажаючих і організовували перевезення, а преса агітувала за переселення: «Шановні прикарпатці! Усіх, хто виявить бажання переселитися на родючі землі Амурської області, чекає тепла, гостинна зустріч, відповідне господарське влаштування і робота по душі.»[2]

У результаті терору, голодоморів, депортацій і війни генофонд української нації було підірвано, а сама нація опинилася розпорошеною по безмежній імперії. **На початок 80-х рр. 23% українців від загальної їх кількості проживали в радянських республіках поза межами України**. В УРСР почав відчуватися брак не лише робочих рук, а просто нестача населення, і Москва активно практикує так зване «допідселення» на звільнені від українців місця. Серед громадян, котрих масово завозили на проживання до УРСР з інших регіонів СРСР, переважали етнічні росіяни. До того ж розселялися вони компактно й у великих промислових центрах. Загалом внутрішньоімперські міграційні процеси в СРСР були в 30 разів інтенсивнішими за царську Росію.[3]

Зокрема, «коли в 1931 р. виявилося відставання вугільної промисловості Донбасу, Російська Федерація направила туди понад 31 тисячу своїх посланців. На підприємствах РСФРР готувалися кваліфіковані кадри для роботи на новобудовах Украї-

---

[1] Там само. – С.126.

[2] Докладніше див.: Медяник І. Там, де чекають переселенців // Прикарпатська правда. – 1972. – 2 лютого.

[3] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.192.

ни.»[1] Відповідно українські кадри їхали допомагати новобудовам у інших республіках.

Після голодомору-33 вимерли цілі села. Італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго в службовій записці послу Італії у Москві повідомляв про масовий геноцид українців, зазначаючи, що **наслідком лиха буде російська колонізація України, яка змінить її етнічний характер**. У той час Радянська влада активно «доніселювала» на звільнені місця етнічних росіян: 6500 родин з Горьківського краю на Одещину, 3500 родин із Західної області на Дніпропетровщину, 4500 родин з ЦЧО на Харківщину, 3500 родин з Івановської області на Донеччину[2] (дивися також додаток №12).

У оперативному зведенні Всесоюзного переселенського комітету від 29 грудня 1933 р. під грифом «Терміново. Таємно.» на ім'я начальника ГУЛАГ ОГПУ Бермана повідомлялося «про поселення в Україну станом на 28 грудня ц. р. ...21 856 колгоспних господарств, 117 149 чоловік, 14 879 коней, 21 898 корів та 705 голів різної худоби...» Повідомлялося, що план перевезень колгоспників в Україну, за даними РНК СРСР, виконано на 104,7%. Заступник голови чекістів УРСР Карлсон доповідав ЦК КП(б)У про переселення із Середньої Азії «баїв»: на території колишнього Херсонського округу 1800 господарств і Мелітопольського–1100. «Всього з утриманцями... 18000 чоловік». Подібні категорії громадян, між іншим, відірвані від звичного культурно-мовного середовища, значно легше русифіковувалися й асимільовувалися. Всього ж у 1933-1937 рр. Всесоюзним переселенським комітетом при РНК СРСР та переселенським відділом НКВС СРСР в Україну було переселено 44 457 родин (221 485 чол.)[3]

Такі «вливання» тривали й у подальшому. В УРСР, особливо в Криму після тотального виселення звідти кримських татар, вірмен, греків та інших, масово осідали радянські військові пенсіонери. Це були як етнічні росіяни, так і русифіковані інородці-

---

[1] Українська Радянська енциклопедія. – Т.17. – С.188.

[2] Список районов доприселения с.х. населения 1-й очереди // Сергійчук В. Як нас морили голодом. – С.105-107.

[3] Бенебеха І. Україна і комунізм у злочинних особах: Хто ми? Хто нами керував? Що ми за нація? // Українська газета. – 1999. – № 1.

представники «радянської нації». Великий наплив росіян до України відбувався також під вивіскою «плідного обміну спеціалістами». Зокрема, заохочуваний урядом масовий переїзд російських промислових робітників, партійних працівників, чиновників до Західної України призвів до того, що чисельність росіян там за 1945-1959 рр. зросла з 0 до 330 тис. чол. (а це 5% тамтешнього населення, зосереджених переважно в містах). Про темпи свідомої політики «перемішування» населення СРСР, котре мало полегшити русифікацію й асиміляцію «націоналів», свідчить статистика міграційних процесів в Україні. Так, протягом 1965 р. за межі республіки виїхало 362 тис. чол., а натомість прибуло 478 тис.; за 1969 р. – 509 і 593 тис. чол. відповідно; в 1970 р. – 428 і 578 тис. Загальна інтенсивність міграційного обороту України становила 8,5% населення (тоді як загалом по Союзу – тільки 6%).[1]

Ще одним не менш ефективним інструментом асиміляції, ніж «перемішування» населення під різними приводами, були мішані шлюби. Вони офіційно вважалися «показником зближення націй і водночас вагомим фактором дальшої інтернаціоналізації суспільного життя». «Значення таких шлюбів полягає в тому, що вони фіксують зрослий рівень спілкування соціалістичних націй, активно сприяють руйнуванню національних перегородок у такій «чутливій» сфері, як сімейно-побутова, особисті стосунки людей».[2]

В принципі нічого осудного у мішаних шлюбах немає і не може бути. Вони існували споконвіку. Проблема полягає лише в тому, що мішані шлюби прямо використовувалися для асиміляції українців різними завойовниками. Зокрема, мішані шлюби були інструментом полонізації української шляхти поряд із покатоличенням у XVI-XVII ст. Львівський архієпископ Ян Порохницький, що сам належав до полонізованого українського роду, залишив таке свідчення про роль мішаних шлюбів у механізмі асиміляції:

«Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі,

---

[1] Горовський Ф. Вказана праця. – С.168-169.
[2] Там само. – С.186-187.

помагали їм своїми впливами, і так (вони), женячися часто, наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку римську...»[1]

Згодом так само чинитиме Росія у своїх намаганнях русифікувати українську старшину. Щоправда тепер ціллю такої шлюбної політики будуть виступати не лише українські вдовиці, але й самі козацькі полковники, котрим підшукуватимуть дружин із знаних російських родів. Наприклад, гетьман Іван Брюховецький, якому в Москві дарували титул боярина і знайшли дружину зі знатного боярського роду, у відповідь зробив чимало для закріплення російської влади в Україні.

Але особливих успіхів у цій шлюбній політиці досягла більшовицька влада при намаганнях створити «радянський народ». Саме тому кількість мішаних шлюбів так зросла під час радянського «перемішування» народів:

Відсоток мішаних шлюбів в Україні

Початок XX ст.	3[2]
1927	6,5
1969	26,6[3]

При цьому в містах цей відсоток досягав і більших значень: 35-36% у Києві, 46,7% у Харкові.[4] Оскільки серед мішаних шлюбів росіяни складали більшість порівняно з представниками інших народів, то й діти від таких шлюбів часто ставали «носіями» російської культури й «паспортними» росіянами. Ще б пак, адже російська у нас офіційно була мовою міжнаціонального спілкування.

Загалом кількість росіян і тих, хто подібним чином перетворився на росіян, в Україні, незважаючи на великі жертви під час репресій та війни, зросла від 1926 до 1989 р. на 8 678 416 осіб – у 4,2 рази. Тим часом кількість українців, незважаючи на возз'єднання всіх українських земель в межах однієї держави, збільшилася неістотно – тільки в 1,6 рази![5] Порівнюючи дані переписів 1959 і 1970 рр. одразу впадає у вічі те, що за 11 років

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.91.
[2] Там само. – С.453.
[3] Горовський Ф. Вказана праця. – С.188-169.
[4] Там само.
[5] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.50.

частка українців у населенні УРСР зменшилася з 76,2 до 74,9%, хоча їх фізична чисельність зросла на три мільйони.

Варто проілюструвати цей процес на прикладі окремих регіонів, особливо такого специфічного, як Донеччина. У 1926 р. тут проживало 64,1% українців і 26,1% росіян. Наплив українських селян до промислових центрів під час українізації начебто повинен був сприяти поступовому виправленню диспропорцій в етнічному складі населення здавна русифікованих міст цього регіону. Але не так сталося, як гадалося. Замість українізації почався процес русифікації та асиміляції української більшості російською меншістю. Про причини такого явища дає уявлення інформація з постанови ЦК КП(б)У:

«В той час, коли навіть в індустріальних спілках українське робітництво складає більшість, в робітничих бібліотеках спостерігається неприпустиме явище: українська книжка, що повинна обслуговувати культурні потреби українського робітництва, складає мізерний процент (у 50 бібліотеках гірників Сталінщини українська книжка в 1928 році складає **тільки 7,7%**, у бібліотеках будівельників тієї ж округи **лише 9%)»**.[1]

Згодом українізацію припинили, і ЦК КП(б)У почав піклуватися про протилежний процес. Серед перших результатів стало зменшення у 1939 р. кількості українців на Донеччині до 39% і збільшення росіян до 31%. За даними перепису 1989 р. українців у Донецькій області налічувалося вже тільки 50,7%, а росіян – 43,6%.[2] При цьому українських шкіл, культурних закладів майже не було, тому ще років через двадцять Донеччина перетворилася б на цілком російський регіон.

Відчутні зміни сталися за той же час і в структурі населення Криму. До війни чисельність росіян тут збільшувалася стрімко, але їх серед усіх кримчан залишалася приблизно однаковою. Так, у 1926 р. з 714,1 тис. кримчан росіяни складали 301,4 тис., а в 1939 р. – 558,5 тис. росіян з 1 126,8 тис. усього населення. У 1944 р. після німецького відступу в Криму залишалося 780 тис. жителів. 200 тис. українців, 191 тис. татар і 27 тис. болгар, вірмен, греків, німців, караїмів були депортовані, а натомість завезли

---

[1] Культурне будівництво в Українській РСР; збірник документів; важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського Уряду, 1917-1960. – Т.1. – С.424.
[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.49-50.

населення з Росії, переважно її північних областей. Цілеспрямована політика влади, врешті-решт, зробила Крим настільки «російським», що 300 тис. місцевих українців записали росіянами, оскільки вони вважали рідною російську мову, а української не знали.[1] Подібну долю КПРС готувала всій Україні. За планами радянських ідеологів неросіяни мали складати на своїх територіях не більше 60% населення, а в містах – 40%.[2]

Як і раніше, росіяни концентрувалися здебільшого у великих містах. Їх частка в населенні УРСР не перевищувала 22%, проте їх вплив завдяки урядовій підтримці значно переважав цю частку. Загалом же політика асиміляції неросіян викликала докорінні зміни в етнічному складі України. Такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, німці, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культуру й етнічну мозаїку, в радянський період втратили своє значення або фактично зникли. Українці витримали цей тиск лише завдяки своїй життєздатності й багаточисельності.

8. Не тільки зросійщення. (Доля української мови в інших державах).

Російський імперіалізм протягом історії був і є далеко не єдиною силою, котра прагнула знищити українську мову. Практично всі держави, до складу котрих входили українські землі, намагалися денаціоналізувати й асимілювати українців. Вивчаючи минуле, іноді дивуєшся, яким чином наш народ взагалі спромігся зберегти свою українськість, адже різноманітні «усиновителі» не гребували будь-якими засобами для знищення нашої мови.

Політика русифікації українців за своїми масштабами, системністю, ідеологічним і науковим обгрунтуванням мала в історії один аналог – політику полонізації. Вона тривала стільки ж, скільки існувала польська влада на українських землях, з перервами на російське чи австрійське панування, коли польський народ сам ставав об'єктом денаціоналізації.

Про сутність полонізації XVI-XVII століть уже йшлося вище.

---

[1] Вербицька І. Кримські напади на українців // Українська газета. – 2000. – №4.
[2] Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – С.192.

Її головний удар спрямовувався проти української еліти, а також церкви, оскільки тривав поряд із спробою покатоличення українців. Єзуїтський полеміст П.Скарга доводив: «Греки обдурили тебе, о руський народе, бо, давши тобі святу віру, вони не дали тобі грецької мови, змусивши тебе використовувати слов'янську, аби ти ніколи не зміг дійти до правдивого розуміння і знання... адже за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину».[1] Замість рідної мови єзуїти пропонували католицтво і латину для пізнання істини, польську для підвищення свого соціального статусу, збагачення і кар'єри.

Цікаво, що наукове обгрунтування полонізації у XVII ст. зовсім не відрізнялося від пізнішої русифікаторської концепції Погодіна. Ось як «переконував» полонізований і покатоличений молодий князь Острозький представників львівського православного братства: «Українці – то осколок польського племені, в давнину відірваний ворожими силами від рідного польського кореня та обплутаний схизмою (тобто православною вірою – *авт.*). В ній (тобто в схизмі – *авт.*) вони і досі скніють, хоч ойчизна (тобто Польща – *авт.*) і намагається повернути їх у своє лоно. Русчизна затьмарила наш розум, кинула в серця наші заздрощі і злобу до єдинокровних братів-поляків.»[2] Згодом, уже на початку XX ст., подібно до російських чорносотенців з їх ідеєю «триединого русского народа» поляки говоритимуть про Україну як третього складника «троїстої єдності майбутньої Речі Посполитої». До речі, поляки також перейняли від росіян трактування назви «Україна» як «окраїна». Звісна річ, окраїна уже не Росії, а Польщі. Саме в цьому переконував 5 січня 1939 р. міністр закордонних справ Польщі полковник Бек райхсканцлера Німеччини Гітлера. Польський історик-емігрант О.Галецький в своїй «Історії Польщі» 1956 року теж трактував «Україну» як окраїну держави Ягеллонів. Як бачимо, не надто відрізнялися один від одного різноманітні «усиновителі» та «возз'єднувачі» українських земель із своїми центрами. Не надто відрізнялися між собою і процеси полонізації та русифікації, котрі однаково намагалися знищити українську мову, заступивши її відповідно польською чи російською.

---

[1] Цит. за: Субтельний О. Вказана праця. – С.90.
[2] Цит. за: Незалежний П. Держава, нація, еліта // Народна газета. – 1999. – №27.

* * *

Вибух Визвольної війни у 1648 р. на тривалий час призупинив процес полонізації. Тепер уже для самої Польщі на порядку денному постало питання збереження власної державності. Тому аж до межі XVII-XVIII ст. полонізаційні процеси були досить слабкими. Стимулювали їх стабілізація польської влади в Галичині та на Правобережжі й повернення шляхетських порядків. 1696 року, ліквідовуючи наслідки козаччини, за ухвалою польського сейму в судах і установах Правобережної України запроваджувалася польська мова. Поновилися й утиски православної церкви. У 1760-х рр. у Київському і Подільському воєводствах лишалося якихось 20 православних парафій. Далі насувалося нове закріпачення українського селянства, котре спричинило спалахи гайдамаччини та Коліївщини.

Полонізація українців не припинялася, незважаючи на поступовий наступ на саму польську державність. 1789 року розпорядженням Едукаційної комісії польського сейму закрили всі українські школи. Польський тиск призвів до такої ворожнечі українців та поляків, що під час відомих польських повстань зазнали невдачі усі спроби шляхти залучити до боротьби з російськими військами українських селян. Навпаки, у більшості своїй українці надавали перевагу православній російській владі, аніж поверненню польських порядків. Як уже зазначалося, російська влада після придушення польського повстання 1830 р. на Правобережжі розігнала всі польські установи і виселила більшість шляхти. У мовному питанні повністю виключалася польська, натомість у державних, судових, освітніх закладах впроваджувалася російська. Полонізація змінилася русифікацією.

Західна Україна, котра потрапила під владу Австрії, також не уникала продовження процесу полонізації. Адже Відень для утримання своєї влади на Галичині робив ставку на лояльність поляків, тому не зважав на польські утиски українців. Наслідуючи польську шляхту аж до переходу на польську мову, місцева українська еліта зневажала селянство і «мову свинопасів». Вона взагалі не ототожнювала західних українців з Україною, вважаючи їх рутенами – групою греко-католицького населення Галичини з особливою говіркою.

Якоїсь української освіти в Східній Галичині практично не існувало. Українську мову можна було почути лише в однокласних парафіяльних школах, запроваджених австрійцями у 1774 р. За межами початкової освіти мова навчання була якщо не німецькою, то обов'язково польською. Проте в 1817 р. поляки прибрали до своїх рук всі школи Західної України, остаточно витіснивши з освіти українську мову.

Щоправда, австрійський імператор Йосиф II низкою реформ значно полегшив становище західних українців. Це стосувалося як соціального становища українського селянства, так і неприпустимості релігійних утисків греко-католицької церкви з боку поляків. У 1784 р. він заснував у Львові університет, де для українських студентів, зважаючи на їхнє переважне незнання латини й німецької, організували окремий «Студіум рутенум». Тут предмети викладалися штучною мовою, котра поєднувала церковнослов'янську з місцевою українською говіркою. Тим не менше, завдяки цьому закладові українці отримали можливість познайомитися із здобутками західноєвропейської культури та науки. «Студіум рутенум» практично нагадував окремий український інститут при Львівському університеті, де діяли філософський і богословський факультети.

Хоча 1808 року «Студіум рутенум» закрили, а наступники Йосифа II його політику здебільшого не підтримували, в українців саме завдяки Йосифу II в цілому залишилося позитивне ставлення до Габсбургів. Відданість династії вкорінилася так глибоко, що сучасники називали українців «тирольцями Сходу» за аналогією з селянами гірської частини Австрії, котрі під час революційних заворушень завжди надавали підтримку монархічній владі.

Увага австрійської влади до українців обумовлювалася тим, що вона завжди намагалася використати їх як противагу намаганням поляків відродити свою державність. Тим-то поляки згодом довго звинувачуватимуть Габсбургів у «винайденні русинів» (тобто українців), вважаючи, що українці є побічним продуктом австрійської політики, а не окремим народом. Особливо це проявилося в бурхливий 1848 р., коли серед інших вимог українців до австрійської влади було запровадження в школах і адміністративних установах Східної Галичини української мови. Нечу-

ваною подією став вихід того року україномовного тижневика «Зоря Галицька». Також той рік дав українцям перший досвід політичної боротьби в їх новітній історії.

Проте з часом Габсбурги були змушені піти на значні поступки полякам. Намісник Галичини поляк А.Голуховський послідовно розширював польський вплив, замінюючи німецьких чиновників поляками, розширюючи вживання польської мови у школах. З 1869 р. польська мова остаточно закріпилася в якості офіційної мови освіти й адміністрації провінції. Полонізація українців сягнула таких масштабів, що Голуховський спробував покінчити з українством у Львівському університеті, перевів україномовні видання на латинську абетку, намагався накинути греко-католицькій церкві римський календар. Австрійська влада не зважала на поступове перетворення Галичини на польську «державу в державі».

Втім, придушити український рух полякам не вдалося. Навпаки, кін. XIX-поч. XX ст. для Західної України стали часом значної активізації українства, перетворюючи Східну Галичину на центр українського життя, який мав значний вплив на Українську революцію 1917-1920 рр.

* * *

Політика полонізації українців залишалася незмінною майже все XX ст. – починаючи від польсько-української війни 1918-1919 рр. і до соціалістичної ПНР включно. Віра в дійовість полонізації грунтувалася на припущенні щодо готовності сприймати вельми привабливу, на думку самих поляків, польську культуру і мову неполяками, тому що їх національний рух недостатньо сильний, аби протистояти полонізації.

Одразу після збройного розгрому Західно-Української Республіки й остаточного закріплення польської влади, на Західній Україні поновився наступ на українську мову. У 1924 р. – через чотири роки по закінченні війни на Сході – Польська республіка видала **закон** про обмеження вживання української мови в адміністративних органах та судах на підвладних полякам українських землях. Міністр освіти С.Грабський здійснив реформу освіти (lex Grabski), витіснивши українську мову з шкіл. Як 1696 року ліквідовувалися польські поступки українській мові, здобуті внас-

лідок Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, так 1924 року ліквідовувалися здобутки українства під час національної революції 1917-1920 рр.

Поляки взялися за чергове викорінення української мови з притаманною їм рішучістю. Якщо в 1922-1923 навчальному році в Східній Галичині існували 2532 українські школи, то в 1929-1930 їх залишилося 749.[1] У 1937 р. їх залишалося тільки 352. На Волині протягом цього часу кількість українських шкіл скоротилася з 440 до 8(!). На рівні середньої освіти становище було ще гіршим: 1931 року одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, одна українська – на 230 тис. українців.[2]

У Львівському університеті ліквідували українські кафедри, а самих українців намагалися туди не допускати. Коли ж українські викладачі та студенти влаштували свій власний неофіційний «таємний» університет у Львові, польські націоналісти за підтримки офіційної влади почали його погроми. Це тривало кілька років, доки читати лекції українцям українською мовою стало неможливо навіть в умовах підпілля. Проте в 1920-1925 рр. тисячі студентів встигли хоча б частково одержати українську вищу освіту. У період свого розквіту «таємний» університет включав 54 професори, 15 кафедр і близько 1500 студентів.[3]

Навесні 1925 р. польська поліція здійснила облаву на осередки українських організацій Волині, мотивуючи це тим, що «збільшовичені українські товариства створили КПЗУ (Компартію Західної України – *авт.*)». Польські газети звинувачували українські «Просвіти» у широкій комуністичній агітації. Це було достатнім приводом для їх закриття. На Лемківщині уряд припинив діяльність усіх читалень «Просвіти» у 1932-1936 рр. Подібна ситуація склалася і у видавничій справі. Якщо у 1928 р. у Польщі було 439 українських видань загальним тиражем 2 935,8 тис. примірників, то у 1934 їхня кількість зменшилася до 346 з тиражем 724 тис.[4]

Щоб розділити українців, польська влада розпочала пропа-

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.27.
[2] Субтельний О. Вказана праця. – С.379.
[3] Там само.
[4] Про що писали 30 років тому? // Український календар. – Варшава, 1968. – С.113.

ганду серед карпатських гуцулів, лемків та бойків ідеї про їх окремішність від решти українського народу. Відповідно робилися спроби розвинути лемківський діалект в окрему мову. Тим часом на Холмщині та Поліссі влада перевела на польську мову управління православною церквою, богословську освіту і навіть богослужіння.

Подібно до російської політики асиміляції та «розбавлення» українців росіянами, Польща за двадцять міжвоєнних років переселила на Західну Україну десятки тисяч так званих «осадників» з наданням їм земель та пільг. Часто їх вербували з колишніх польських військових. Зокрема, в 1919-1929 рр. з Польщі прибули 77,2 тис. переселенців. У Галичині й на Волині польській меншості належало до 50% землі.[1] Щоб придушити загальне невдоволення українців, влада провела кампанію їх пацифікації («умиротворення»), розташовуючи в населених пунктах великі підрозділи поліції та військ. Ті вдавалися до насильства, застосовуючи колективну відповідальність сіл за антипольські виступи. Першочергового розгрому з боку поліції та загонів польських націоналістів зазнавали українські громадські установи, зокрема, «Просвіти». Через всі ці утиски немає нічого дивного в тому, що восени 1939 р. західні українці радо зустрічали Червону Армію. Тільки після цього українська мова в українських землях змогла вийти з підпілля. Поки знищувалися рештки польських впливів Радянська влада підтримувала все українське, а русифікація розгорнулася дещо пізніше.

Після 2-ї світової війни, коли землі Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини увійшли до складу повоєнної Польщі, все гамтешнє українське населення (482 109 чоловік) на основі угоди з СРСР про «обмін» населенням було депортоване до СРСР.[2] Ще 140 575 українців і членів змішаних польсько-українських родин в межах операції «Вісла» 1947 року уряд насильницьки переселив з батьківських земель на територію Східної Німеччини, котра відійшла до Польщі й звідки вже викинули німецьке населення.[3] Польський дослідник Є.Місила вважає, що загальна кількість виселеного українського населення сягала до 150 тис. осіб.

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.52.
[2] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – Ч.2. – С.391.
[3] Акція «Вісла»: вигнані з рідної землі // Голос України. – 2000. – 22 січня.

При цьому щоб полегшити асиміляцію українців, їх розміщували «врозсип» між поляками, не більше 3-4 родин в одну місцевість. Ізольовані в польськомовному оточенні, вони значно легше полонізовувалися. Жодних питань про українські школи, громади, зрозуміло, виникнути не могло. У програмних засадах акції «Вісла» чітко сказано: **«Основною метою переселення поселенців за акцією «Вісла» є їх асиміляція в новому польському середовищі. Докласти зусиль, щоб цієї мети було досягнуто. Не вживати до цих поселенців назви «українець». У разі, якщо з поселенцями на Повернені Землі проб'ється інтелігентський елемент, треба його поселяти окремо і далеко від громад, де живуть поселенці з акції.»**[1]

Мало того, у 60-80-ті рр. в ПНР кількість українських шкіл зменшилася із 152 до 29.[2] 1977 року відповідним розпорядженням змінили українські назви 110 населених пунктів, і лише протест польських інтелігентів змусив уряд повернути історичні назви частині місцевостей. Польща – шляхетська, мілітаристська чи соціалістична – ніколи не відмовлялася від прагнення стати етнічно однорідною країною. З 1340 р. обмежена на Заході німецьким тиском, вона, врешті-решт, практично домоглася свого, щоправда, ціною втрати більшості земель на Сході. Українська ж мова під Польщею всупереч антиукраїнській політиці останньої вижила лише завдяки зусиллям і жертовності українського громадянства.

* * *

Окрім русифікації та полонізації історія дала українській мові ще одне подібне випробування – румунізацію. Про неї згадують менше, оскільки Румунія загалом недовго владарювала на окремих українських землях. Проте саме румунізація явила приклад досягнення мети в боротьбі з українською мовою.

Історична доля розпорядилася так, що українська громада в Румунії формувалася не від доброї волі. Переважно це були вигнанці: соратники гетьмана Мазепи та Пилипа Орлика, втікачі із Запорізької Січі після її зруйнування російськими військами, шукачі кращої долі та вільних земель, котрі не бажали їхати за океан чи на Далекий Схід... Так сталося, що більшість із них

---

[1] Там само.

[2] Іванішин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.28.

пустила коріння у Південній Буковині та Мараморщині (відповідно Сучавський та Марамуреський повіти). Крім того, в міжвоєнний час деякі українські землі перебували під владою Бухаресту. Як тут склалася доля української мови?

1919 року повної румунізації зазнали 38 українських шкіл, 1920 – ще 84. Серед перших були українські гімназії в Чернівцях, Кіцмані та Вижниці, де готували національно свідомі педагогічні кадри. За ними повністю румунізували місцеві ремісничі школи, а також Чернівецький університет.[1] Подібно до Польщі, румунська влада у 1924 р. – через п'ять років по окупації Буковини та Бессарабії з частиною сучасної Одещини – видала **закон**, згідно якого всі румуни, котрі «загубили матірну мову» (зрозуміло, про кого йдеться), мають давати освіту дітям лише в румунських школах. Врахуємо, що Буковина з австрійських часів мала автономію та широку систему україномовного шкільництва. До 1927 р. усе це ліквідували. Вціліли такі крихти, як міністерське розпорядження від 31 грудня 1929 р., котрим дозволялися лише кілька годин української мови на тиждень у школах з більшістю учнів-українців. Але 1933 року скасували й це. А 9 вересня 1934 р. всіх українських вчителів, які вимагали вивчення української мови, спеціальним розпорядженням міністерства виховання Румунії звільнили з роботи «за вороже ставлення до держави і румунського народу». Українська мова так і не знайшла доступу до шкіл Буковини протягом усього періоду румунської окупації.

Агресивність румунізації перевершила навіть Польщу. Для її виправдання Бухарест провів свій перепис населення на Буковині, щоб довести: румунізація проводиться на прохання місцевого населення. Зокрема, якщо за австрійським переписом 1910 року українці були найчисленнішою нацією Північної Буковини, то за румунським «переписом» 1919 року найчисленнішими виявилися вже румуни. У 1927 р. префекти окупованих повітів розіслали таємні інструкції на місця щодо порядку проведення нового перепису. Його мета залишалася старою – довести, що Північна Буковина є історичною румунською землею, тому українській мові тут не місце. Тоді цю акцію зірвали українські депутати румунського парламенту А.Лукашевич і Ю.Лисан, ви-

[1] Мелодію гімну заглушив обурений свист // Урядовий кур'єр. – 1999. – 28 серпня.

ступи котрих набули значного розголосу. Проте національна та мовна статистика населення фальсифікувалася румунським урядом і надалі. Аби зменшити чисельність української громади в Румунії, уряд Чаушеску, наприклад, офіційно запровадив такі «національності», як «гуцул», «русин», «хохол». Оскільки українців не дуже багато, то немає і потреби в якихось україномовних школах, виданнях. А «гуцули» й «хохли» питання про свої мовні права взагалі не ставили.

Загалом шовіністична ідея «Великої Румунії» за своєю сутністю схожа на «Польщу від моря і до моря» або «єдину та неподільну Росію». І засоби були подібні. Навіть падіння фашистського режиму й прихід до влади комуністів нічого не змінили в національній політиці Румунії. Досить згадати, що гімн СРР починався словами: «Партія, Чаушеску, Румунія...» Про інтернаціоналізм не згадувалося. Протягом 60-80-х рр. закрили всі українські школи та ліцеї, заборонили Українську греко-католицьку церкву. Утиски під час прийому до вузів та на державні посади призвели до масової зміни українцями своєї національності, які відмовлялися від мови, змінювали призвіща. З 840 тис. українців Румунії в 1979 р. визнали свою етнічну приналежність лише 159 тис.[1] Не дивно, що за переписом 1992 р. українське населення Румунії зменшилося ще більше – до 66 тис. (хоча за неофіційними даними його щонайменше втричі більше).[2]

Демократичні зміни в Румунії виявили, що реалізовувати надані конституцією 1992 року національним меншинам права вже особливо немає кому. Українська община здебільшого пасивна. Більшість місцевої молоді українського походження після навчання в педінститутах України не може, або не хоче викладати українську мову в Румунії. На виділені румунською владою в Сучавському педагогічному училищі 25 місць для дітей-українців – майбутніх викладачів рідної мови – претендувало лише вісім абітурієнтів, кілька з яких виявилися румунами. Навіть богослужіння в українських православних церквах для нащадків козаків ведуть священики-румуни.[3] Українська громада в Румунії з ча-

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.28.
[2] Самсоненко Л. Ким вважають себе українці в Румунії // Урядовий кур'єр. – 1999. – 23 березня.
[3] Там само.

сом таки може зовсім зникнути, асимілюватися, оскільки думки тамтешніх українських дітей одягнуті в румунські слова.

* * *

Українському населенню Закарпаття протягом своєї історії довелося перебувати в складі трьох держав: Угорщини, Чехословаччини та на сучасному етапі – Словацької республіки. З одного боку українцям Закарпаття до певної міри пощастило, коли у 1919 р. їх землі потрапили до складу Чехословаччини – найдемократичнішої з новостворених держав Східної Європи. Треба сказати, що чехи не забули тривалих польсько-українських суперечок на Празькому конгресі 1848 р. Чехи скликали Слов'янський конгрес, аби узгодити спільні інтереси в боротьбі проти Габсбургів, і були досить здивовані, коли з'ясувалося, що поляки не бажають визнавати українців за окрему націю з рівними мовними правами. Досягнення компромісу для врятування роботи конгресу стало тоді можливим завдяки чеському втручанню в суперечку.

Мовна політика чехів, котрі свого часу самі зазнали інтенсивного понімечення, своїм лібералізмом принципово відрізнялася від полонізацій, румунізацій, русифікацій... Уряд підтримував українське шкільництво. В 1938 р. у Закарпатті працювало 469 народних, 138 фахових і 23 горожанські школи, де домінувала українська мова. Крім того, діяли 5 українських гімназій і 4 вчительські семінарії.[1] Історик О.Субтельний наводить трохи інші дані: 851 українська початкова школа й 11 гімназій.

Так чи інакше, але уважне ставлення чеського уряду до української освіти свідчить про фактичне визнання ним прав української мови, чого майже ніколи і ніде більше не спостерігалося. Навчання в народних школах було обов'язкове і безплатне. Що ж до середньої освіти, то учні з незаможних родин, які добре вчилися, звільнялися міністерством освіти від шкільних сплат, хоча загалом середня освіта в Чехословаччині коштувала дорого. Крім того, старанні учні й студенти Закарпаття могли розраховувати на державну стипендію й прожиток в державних інтернатах під час навчання у вузах Чехословаччини. «В ім'я об'єктивності сьогодні мусимо визнати, – писав в середині 60-х рр. про-

[1] Українцеві знайти роботу було найважче // Голос України. – 1999. – 28 серпня.

фесор П.Стерчо, – що коли б не так поставлене шкільництво, Закарпаття не могло б було дійти до своїх Славних Березневих днів 1939 року, Закарпаття не могло б було видати з-поміж себе ряд інтелігентів світового рівня, Закарпаття не могло б було дати з себе невмирущих борців за волю України. Очевидно, шкільництво не було одиноким чинником у цьому напрямі, але воно було важливою передумовою.»[1]

Проте, з іншого боку саме українці Закарпаття виявилися найбезправнішими в історії серед усіх західних українців. Угорці, чия влада тут протрималася майже століття, не забули їх підтримку російських військ та австрійської влади під час придушення угорського національного повстання під проводом Лайоша Кошута. «Русина (себто українця – *авт.*) на Угорщині не вважають людиною... На русинів перенесли мадяри всю ненависть, якою палали на росіян за погром 1849 р. Нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським», – писав львівський журнал «Життя і слово» на рубежі XX ст.[2]

За таких умов під впливом посиленої мадяризації більшість освічених українців асимілювалися. Для них з'явився особливий термін – мадярони. Число українських початкових шкіл з 479 у 1874 р. було зведено нанівець до початку XX ст. Україномовні видання зникли. Опір мадяризації чинили окремі особи. Серед них був і Августин Волошин, практично все життя якого пройшло під знаком цієї боротьби. Саме угорські війська окупували Карпатську Україну в 1939 р., змусивши уряд Волошина емігрувати. На закарпатські терени повернулася мадяризація. «Го модьор кеньир есий – мадьорул ийш бесий!» («Якщо їси мадярський хліб, то по-мадярськи й говори!») – повчали угорці.

Як завжди, головний удар завдавався по освіті, адже українську мову мали забути насамперед діти. На шляху до повної мадяризації українців угорський уряд спирався на твердження, начебто місцеве населення є окремим русинським народом, котрий не має відношення до України, а протягом століть мав органічні зв'язки з угорцями. Але влада Будапешту над українськими землями була не надто довгою, щоб українці зреклися

[1] Там само.
[2] Там само.

батьківської мови на румунський кшталт. Проте створена угорцями для полегшення мадяризації українців ідея русинства не зникла в історії разом із мадяризацією.

* * *

Починаючи з 1990 р., коли з ініціативи обласних органів Компартії України створилося культурно-освітнє Товариство карпатських русинів, політичне русинство знову вийшло із архівів на світ Божий. Як колись за угорських часів, у самоназви карпатських українців «русин» і «руський» почали вкладати політичний антиукраїнський зміст.

Намагання купки авантюристів створити новий, четвертий східнослов'янський народ аби виступати від його імені, зіткнулися з необхідністю створення нової русинської мови. Настоятель ужгородського Кафедрального Свято-Хрестовоздвиженського собору УПЦ Московського патріархату о.Димитрій Сидор розпочав друк свого перекладу Євангелія на «русинский язык», котрим слугувала говірка його рідного села. Також для кодифікації штучного «язичія» 16-17 квітня 1999 р. у словацькому місті Пряшеві проходив міжнародний науковий семінар під керівництвом професора з Канади П.Магочі, що фактично виявилося черговою атакою на українську мову і втручанням до внутрішніх справ України. Адже разом із створенням «русинського народу», а часто й попереду його, творилися якісь псевдоофіційні структури з чіткою політичною метою: «Временное правительство Подкарпатской Руси», «національно-визвольний комітет», «відповідальне командування робітничої армії русинського народу»...

Дуже швидко розмови політичних русинів перейшли від автономії Закарпаття в складі України до «возз'єднання» З Чехо-Словаччиною, а після її розпаду – з Угорщиною (повернення у лоно Святостефанської корони). Міжнародні карпатознавчі конференції в Ужгороді під час обговорення проблем історії, культури і мови Закарпаття неодноразово давали оцінку політичному русинству й підкреслювали, звідки дмуть вітри у його вітрила. Із резолюції конференції 1991 року: «Орієнтація Товариства карпатських русинів на Москву, Прагу і Будапешт веде фактично **до асиміляції корінного населення Закарпаття** (українці за пе-

реписом 1989 р. складали 78% населення краю – *авт.*), **відриву його від природних етнічних коренів української історії і культури»**.[1]

У випадку з угорським впливом усе начебто зрозуміло. Русинство є відголосом мадяризації, а з набуттям ним політичних рис перетворилося на приховану форму сепаратизму. Сучасна Словаччина всіляко намагається «русинізувати» українську громаду в цій країні. Принаймні авантюристи політичного русинства намагаються представляти всіх українців Словаччини. Відповідно «русинский язык» має викладатися для українських дітей у школах замість української мови. А от тісний зв'язок ідеї окремого «русинського народу» з політикою русифікації українців проглядається не одразу.

«Науковим комуністам», теоретикам інтернаціоналізму та «нової історичної спільноти» дуже вигідно було сприяти русинізації Закарпаття для полегшення русифікації та «советизации» краю. Сьогодні цю ж ідею підхопили відтворювачі померлого СРСР у вигляді Великої Росії. Серед них колишній секретар Закарпатського обкому КПУ з ідеології, нині народний депутат України І.Мигович і колишній завідувач відділом агітації та пропаганди цього ж обкому М.Макара, нині директор бутафорського Інституту карпатознавства Ужгородського університету. За ними виходить, що русинський народ жорстоко пригноблюється і асимілюється Україною. Навіть світоч російської демократії О.Солженіцин, погоджуючись у книзі «Архипелаг ГУЛАГ» дати волю і незалежність Україні, не обминув «увагою» долю бідних русинів під українською владою: «А Карпатская (Червонная) Русь?.. Требуя справедливости к себе, как справедливы будут украинцы **к карпатским русским**?»[2] І знову про русинів у шовіністичній фантазії «Как нам обустроить Россию»: «...В отторгнутой Галиции, при австрийской подтравке, были выращены искаженный украинский ненародный язык, нашпигованный немецкими и польскими словами, и соблазн отучить **карпатороссов от русской речи**...»[3] Тисячу разів правий був академік В.Вернадсь-

---

[1] Цит. за: Мишанич О. Політичне русинство – сепаратизм у дії // Літературна Україна. – 1999. – 13 травня.
[2] Солженицын А. Малое собрание сочинений. – М., 1991. – Т.7. – С.43.
[3] Солженицын А. Как нам обустроить Россию. – Л., 1990. – С.11.

кий, коли зазначав, що «російська демократія закінчується там, де починається українське питання».[1]

* * *

Як бачимо, українська мова протягом століть вважалася ворогом не лише офіційних Росії-СРСР з їх політикою русифікації, але й практично усіх інших сусідів України. Полонізація, румунізація, мадяризація за своєю сутністю, ідеологією, засобами в основному повторювали русифікацію, адже мета в них була одна – асиміляція українців. У вирі цих процесів українській мові довелося пройти через важкі випробовування, проте жодній силі не вдалося звести її нанівець. Навпаки, після тривалих утисків відбувалися злети українства, короткочасність котрих обумовлювалася лише зовнішньо-політичними обставинами. Врешті-решт, історія поставила крапку на цих утисках, але від нас залежить, щоб подібне не повторилося. Сумна доля українства Румунії наочно свідчить про небезпеку безбатченків.

[1] Цит. за: Іванченко Р. «Українське питання» в розрахунках російських політиків // Літературна Україна. – 1996. – 21 листопада.

III
СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЧИ Є ЗМІНИ?

Нації вмирають не від інфаркту.
Спочатку їм відбирає мову.

Ліна Костенко.

1. Українська мова і армія.

Армія традиційно є одним з усталеніших суспільних та державних інститутів. Усі досягнення і проблеми даного суспільства чи держави відображаються у ній найяскравіше. Зокрема, і мовне питання також.

На початку перебування у складі Росії Україна тривалий час мала власне козацьке військо, з існуванням котрого царат мирився, враховуючи потребу в ньому для війни з Туреччиною. Російська влада на українських землях підтримувалася власне російськими військовими залогами. Наприклад, у 1737-1738 рр. в Україні знаходилися 50-75 російських полків. Однак з остаточним закріпленням Росії у Північному Причорномор'ї потреба в українському війську в царата відпала. Влада почала вбачати в самому факті його існування небезпеку українського повстання. Тому 1775 р. під час повернення з чергової війни проти Туреччини російські війська зруйнували Запорізьку Січ, а в 1783 р. всі українські козацькі полки розформували. Натомість створили регулярні уланські, до яких на 6-річний термін вербували українських селян та інородців. На відміну від старих українських загонів ці нові з'єднання вже можна було використати для русифікації українців, котрі несли в них службу.

Проте оскільки до російської армії за власним бажанням потрапляла порівняно невелика частка українців, русифікація в армії охоплювала небагатьох.

Найстрашнішим ударом по українству виявилося запровадження в Україні 1797 року рекрутчини – військового призову. Термін військової служби тоді становив 25 років. Фактично ж служба була пожиттєвою, бо нелюдська муштра і часті війни

значно скорочували життя. Звичайно, армійська служба активно застосовувалася у політиці масштабної русифікації неросіян у Російській імперії, навіть йшла в її авангарді. Адже протягом такого тривалого терміну перебування у замкнутому, скутому кийовою дисципліною російськомовному оточенні українці були приречені на зросійщення. Ну, а для придушення незадоволення російські офіцери мали значний вибір засобів: від гауптвахти й шпіцрутенів до арештантської роти чи заслання на Кавказьку війну.

Подібне становище зберігалося аж до самого кінця існування імператорської армії. Між іншим, серед перших частин петроградського гарнізону, котрі під час Лютневої революції 1917 року виступили проти царату, був Волинський полк. Навіть утворився революційний штаб українських військових частин Петрограда, серед завдань котрого була й просвіта солдатів-українців в революційному дусі, але українською мовою.

Радянська влада швидко усвідомила небезпеку для себе з боку власне українських військ. Петроградська та подібні до неї українські військові організації в Росії зазнали розгрому. Згодом зникли українські червоні з'єднання, як Червоне козацтво, Богунський, Таращанський полки, 1-а і 2-а Українські радянські дивізії... З метою укріплення політичної (та й проросійської також) свідомості їх підсилили комуністами й комсомольцями з Росії, котрих лише у першій половині 1919 р. відрядили до Західного та Південного фронтів, куди входили українські частини, 40 тис.[1] Для більшої надійності до складу Українських радянських дивізій ввели інтернаціональні полки. Червоних командирів-українців поступово знищили, як В.Боженка, Т.Черняка, М.Щорса.

Так українські червоні війська, «розмиті» росіянами й інтернаціоналістами, поступово втратили український дух, і їх перекинули воювати подалі від України. В них запанувала російська мова – мова робітничого класу найбільш революційного народу, оскільки українська мова вважалася проявом петлюрівщини.

Поки українці воювали на Кавказі, Тамбовщині, у Середній Азії, саму Україну наводнювали російські частини. Робилося це «на прохання» КП(б)У, котра у резолюції, затвердженій на го-

[1] Краснознаменный Киевский. – К., 1989. – С.42.

мельській конференції в жовтні 1919 р., стверджувала: «Просування на південь і встановлення радянської влади на Україні стануть можливими тільки за сприяння регулярних, вишколених загонів військ, які **ні в якому разі не повинні бути місцевого походження»**.[1] Як результат, у 1-й половині 1920 р. на українських теренах дислокувалося 1,2 млн. бійців Червоної Армії та Продовольчої армії.[2] Українців серед них, за радянськими статистичними даними 1921 р., було лише 8%.[3]

* * *

Внаслідок подібної політики мовні порядки у новоствореній Червоній Армії копіювали царське військо. Мільйони українських юнаків після кількарічного перебування в армії на теренах Радянської Росії поверталися до України (якщо взагалі поверталися) національно та мовно деморалізованими, перетвореними на важіль російського впливу на решту української молоді. М.Скрипник на XII з'їзді РКП(б) так оцінював ситуацію:

«Армия до сих пор остается орудием русификации украинского населения и всего инородного населения. Правда, ПУР (політичне управління – *авт.*) за последнее время начал выписывать газеты на национальных языках. Но вся эта работа еще впереди, и нам необходимо принять меры, чтобы наша армия не была орудием русификации...»[4]

Однак інший промовець на з'їзді був ще більш різким:

«Тов. Скрыпник коснулся этого вопроса. Это – вопрос об армии. Но он не поставил все точки над «і». Ведь нельзя забывать того, что Красная Армия объективно является не только аппаратом воспитания крестьянства в пролетарском духе, – она является аппаратом русификации. **Мы переводим десятки тысяч украинских крестьян в Тулу, заставляем их на русском языке воспринимать все**... Здесь есть инерция великорусского командного аппарата – у нас в огромной массе командный состав рус-

---

[1] Цит. за: Білас І. Передумови червоного терору // Військо України. – 1993. – №12. – С.85.

[2] Кульчицький С. Доба національного відродження // Голос України. – 1999. – 8 травня.

[3] Бойко Ю. Шлях нації. – К.,1992. – С.73.

[4] Цит. за: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.134.

ский. Ведь можно даже переведенных в Тулу украинских крестьян при русском командовании политически и культурно воспитывать на украинском языке. Здесь другой вопрос – вопрос о создании кадров армии, говорящих на национальном языке.»[1]

Порівняно полегшувало проблему українізації військ в УРСР те, що VIII з'їзд РКП(б) з метою перекладення витрат на утримання військ з центру на республіки постановив перспективу переходу до територіальних військових з'єднань. В умовах повоєнної руїни це був найдешевший варіант армії. До 1930 р. на територіальну систему перевели 58% усіх стрілецьких дивізій Червоної Армії.[2] Ще на 1 січня 1938 р. в складі армії нараховувалося 35 територіальних дивізій і 2 окремих полки.[3] Саме на їх базі за рішенням XII з'їзду ВКП(б) почали створюватися національні з'єднання Червоної Армії, 5-річну програму розгортання котрих ще 1924 року затвердила Революційна Військова Рада СРСР. Так у Збройних Силах СРСР з'явилися національні військові формування. Вже навесні 1925 р. вони складали 10% усієї чисельності армії.[4] X з'їзд КП(б)У 1927 року спеціально розглянув питання українізації культурно-політичної роботи у цих військах. Українська мова впроваджувалася, у першу чергу, в офіцерських школах і територіальних з'єднаннях, розташованих в УРСР. Мало того, вживалися заходи, щоб україномовна література надсилалася до військових частин і поза межами України. Радянські військові історики, перераховуючи регіони СРСР, де програма розгортання національних формувань була успішно виконана, ставили Україну на перше місце, попереду Білорусії, Закавказзя, Середньої Азії та Поволжжя.

Крапку на українській мові в армії було поставлено разом із згортанням українізації. Радянський імператор Сталін готувався до війни за перемогу світової комуністичної революції. Індустріалізація супроводжувалася швидким накачуванням м'язів, тотальною мілітаризацією. Поступово територіальні національні з'єднання переформовувалися на загальносоюзні за екстериторіальним принципом комплектування. Разом із переформуванням

---

[1] Там само.
[2] 50 лет Вооруженных Сил СССР. – М., 1968. – С.174.
[3] Павловский И. Сухопутные войска СССР. – М. 1985. – С.65.
[4] 50 лет Вооруженных Сил СССР. – С.180.

до військових колективів приходила російська мова. Після спеціальної постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 квітня 1938 р. останні національні частини зникли, і національні мови знову поступилися місцем у казармі російській. Це співпадало із загальною імперською політикою мовної уніфікації, але пояснювалося виключно потребами підвищення боєздатності перед неминучою війною проти капіталістів.

Пояснення були начебто логічними. Адже військовий підрозділ, де накази віддаються різними мовами, – це небоєздатний підрозділ. Лише мова, що за будь-яких обставин миттєво сприймається на всіх рівнях і в усіх ланках, може підняти комунікабельність і взаємодію між складниками військового колективу. Однак подібні обгрунтування виглядають вельми хиткими, коли застосовуються для ігнорування в армії лише української чи, скажімо, білоруської мов. Згадаємо, що 1941 року Москва не зупинилася перед відновленням національних дивізій, серед особового складу котрих переважали представники однієї нації, а накази віддавали їхніми рідними мовами. Досить було того, щоб російську знали хоча б їхні старші командири. І це ніяк не погіршувало боєздатність цих формувань, укомплектованих вірменами, азербайджанцями, естонцями, латишами, литовцями... Загалом існували 2 управління національних стрілецьких корпусів (8-й Естонський і 130-й Латиський), 17 стрілецьких та гірських стрілецьких дивізій, 5 кавалерійських дивізій тощо.[1] Севастополь захищала 95-а Молдавська стрілецька дивізія, назву котрої ви і сьогодні можете знайти серед інших частин безсмертного гарнізону на обеліску на центральній міській площі Нахімова. От тільки української мови не можна було почути в лавах армії-переможниці на офіційному наказовому рівні. Хтось «нагорі» вирішив, що тим 6 мільйонам українців, котрі воювали у складі діючої армії, буде достатньо самої російської, адже її добре розуміють. Складається враження, що проблеми для української мови полягають у її спорідненості з російською.

* * *

Після війни Радянська Армія перетворилася на один з головних інструментів русифікації неросіян. Як зазначала передовиця газети «Красная звезда» від 20 січня 1973 р. під назвою «Язык

[1] Военный энциклопедический словарь. – М., 1986. – С.481.

нашей дружбы и братства», висока наукова організація, різноманітна оснащеність всіх родів військ, складність процесів командного програмованого управління, динамізм дій, коли «человеку некогда мысленно переводить команду с одного языка на другой, надо мгновенно ее понять и приступить к исполнению. **А это может сделать только воин, свободно владеющий русским языком»**.

Теоретичні й практичні заняття в армії та на флоті велися однією мовою міжнаціонального спілкування – російською. Цьому сприяла кадрова політика, коли в одному підрозділі могли опинитися представники десятків національностей. У випадку з українцями це також означало, що нести службу доводилося поза межами України. Тобто протистояти російськомовному середовищу, в яке штучно помістили українців, було практично неможливо. Натомість до України їхали служити представники інших народів СРСР, переважно росіяни, підкріплюючи політику русифікації та асиміляції України. Зокрема, у 1990 р. 70-75% офіцерів трьох військових округів України були росіянами, а у внутрішніх військах МВС їх частка навіть сягала 80%. Тим часом українські офіцери здебільшого починали нести службу по так званому «великому колу»: Крайня Північ, Сибір, Забайкалля, Середня Азія, іноді групи військ у Східній Європі і лише під пенсію з'являлася надія повернутися до України. Зокрема, того ж таки 1990 року офіцерський склад Забайкальського і Далекосхідного округів на 60% складали українці.

Питома вага українців у офіцерському корпусі Радянської Армії (понад 40%) значно переважала частку українців у населенні СРСР. Ось яким був типовий життєвий шлях цих офіцерів та їхніх дітей. Гарнізонні містечка далеко від України в російськомовному оточенні, де ступінь знання російської прямо впливає на перспективи кар'єри. Тим часом діти навчаються в російських школах на російській культурі (для того й тягнули українців служити подалі від України, бо у містечку денебудь в Казахстані ніхто не стане створювати умови для вивчення дітьми українців своєї рідної мови), а згодом «відточують» російську мову у вузах або тих же військових училищах. Все це було ще одним аспектом вікової послідовної політики русифікації українства з метою їхньої асиміляції Росією.

* * *

Створення у 1992 р. Збройних Сил України начебто відкрило українській мові шлях до війська. Вперше за триста років армія перестала бути інструментом русифікації українців, проте і на цьому шляху довелося зіткнутися з масою проблем.

Не можна казати, що вище військове керівництво не надавало відповідного значення цьому питанню. Перший міністр оборони України генерал Морозов сам вивчив українську, подаючи приклад підлеглим, а потім підписав директиву Д-30 про офіційне впровадження державної української мови в армії. Реалізація цієї директиви, ряду інших наказів, врешті-решт, Конституції України і Закону про мови висвітили чимало труднощів.

По-перше, майже з нуля довелося розпочинати створення україномовної військової еліти. Головним чинником тут є виховання майбутніх офіцерів на національно-патріотичних традиціях українського народу, професійне оволодіння як своєю безпосередньою військовою справою, так і державною українською мовою. Відчутно гальмує цю справу нестача україномовних навчально-методичних посібників та іншої учбової бази. Зокрема, з 200 000 книжок загального фонду бібліотеки Національної Академії оборони України – єдиного навчального закладу в країні, котрий готує генералів та офіцерів оперативного і стратегічного рівнів – україномовними є лише 3%, та й то переважно видання з історії, народознавства, політології. Спеціальних військово-технічних праць українською мовою не просто бракує, а поки що майже немає. Подібна ситуація в єдиних у своєму роді й унікальних військових інститутах та університетах Києва, Харкова, Одеси, Севастополя, де всупереч директиві міністра оборони викладання провадиться російською мовою, тобто мовою іноземної держави. Навчання військ здійснюється за радянськими бойовими настановами, які, зрозуміло, також були російськомовними.

По-друге, наявність великої кількості військовиків-неукраїнців, котрі української мови ніколи не знали, а подекуди і не бажають знати, значно вповільнила її повернення до армії. Фактичним результатом стало перетворення Збройних Сил, які раніше були виключно російськомовними, на **двомовні**, як і сучасне українське суспільство в цілому. Двомовність є протизакон-

ною з правової точки зору, оскільки військова служба є державною службою. Під час відвідин однієї з військових частин Президент України Л.Кучма прямо наголошував, що армія державна, тому і мова у ній повинна бути державною. Стаття 11 Закону про Збройні Сили України прямо вказує, що у Збройних Силах України використовується державна мова, якою за Конституцією є українська. Ігнорування ж у Збройних Силах чинних законів і наказів є небезпечним і для держави, і для суспільства. Крім того, застосування двох мов у Збройних Силах є зневагою не лише державної мови, а й прав тих військовиків, котрі готові та бажають перейти на українську (наприклад, серед курсантів Київського військового інституту управління та зв'язку таких у 1997 р. було 70%[1]).

З одного боку принциповим досягненням стало прийняття тимчасових статутів Збройних Сил. Це готує підгрунтя для щоденного україномовного службового спілкування у військах. Але з іншого боку поки що вочевидь те, що в бойовій обстановці будуть звучати саме російські команди, особливо у технічних родах військ – авіації, ППО, на флоті. Старше покоління українських офіцерів ніколи спеціально не вивчало української мови, знає її лише на побутовому рівні, тому не здатне вести динамічний діалог українською в повсякденній службі поза парадами чи урочистими зборами. До того ж неможливо швидко знайти адекватну заміну російській системі команд, термінології, професійному жаргонові, котрі складалися віками. Але останнім часом складається враження, що дехто саме цими аргументами обгрунтовує небажання щось змінювати в становищі української мови в армії, котра завдяки такому формалістичному підходові штучно обмежується російською.

Можливо, дехто просто не розуміє важливості мовного питання в армії. До речі, заступник міністра оборони Росії А.Кокошин у 1995 р. так підкреслював значення рідної мови для збройних сил, зрозуміло, маючи на увазі російську: «**Главенствующее внимание к языку должно пронизывать всю воспитательную работу в армии и на флоте, при подготовке офицерских кадров**... Для единства России, усиления ее влияния в мире Пушкин, со-

[1] Сусь Б. Українській армії – українську мову // Літературна Україна. – 1999. – 2 вересня.

здавший современный литературный язык нашей страны, сделал больше, чем многие тысячи самых крупных государственных сановников и генералов.»[1] Коли ж, нарешті, і в Україні всі усвідомлять значення рідної мови для своєї армії?

Поки що можна констатувати лише порівняне покращення мовної ситуації у збройних силах, але загалом воно залишається нерозв'язаним, як і в усьому суспільстві. Ймовірно, тільки разом їх і можна буде остаточно вирішити.

2. Українська мова і церква.

«Кожна віра, – писав І.Огієнко, – найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий грунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога.»[2] Це дуже добре розуміли візантійські місіонери, котрі принесли християнство на нашу землю. Щоб процес сприйняття нової віри проходив у язичників легше, вони застосовували у богослужбовій практиці їхні місцеві мови, не нав'язуючи канонічну грецьку, як це робили католики з латиною. Так жива слов'янська (майбутня українська) мова потрапила в церкву, де в суміші зі староболгарською згодом дала церковнослов'янську. Хоча вона й відрізнялася від розмовної мови, проте сприймалася нашими предками значно легше, ніж канонічна грецька, дозволяючи швидше адаптуватися до нової релігії.

Однак з часом церковнослов'янська сама перетворювалася на консервативну канонічну мову православ'я, все більше і більше несхожу на живу розмовну мову народу. Тому в середньовіччі постало питання про наближення цієї так званої «книжної» мови до зрозумілої широким народним масам, або ж і цілковита відмова від неї.

Відомо, що це питання порушувалося одночасно в багатьох країнах середньовічної Європи, де народи вимагали створення національної церкви – з вживанням рідної мови, здешевленим обрядом, без інквізиційних багать та індульгенцій. Так постала Реформація, у фундаменті котрої лежали переклади церковних текстів з латини на рідні мови.

---

[1] Кокошин А. Армия и политика. – М., 1995. – С.250.
[2] Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Львів, 1995. – С.23.

Дещо подібною була і доля української мови в церкві. Під впливом європейських реформаційних рухів та виходячи з потреб протистояння покатоличенню, Українська православна церква (УПЦ) розширювала вживання української мови замість церковнослов'янської, починаючи з перекладів нею релігійних книг: надруковані німцем Швайцпольтом 1491 року Часословець і Осьмигласник, «Літургікон» 1508 року, Пересопницьке Євангеліє (1561 р.) ченця Саноцького і архімандрита Григорія, Крехівський Апостол 1572 року, львівський «Апостол» Івана Федорова (1574 р.), перша повна українська Біблія (1581 р.) Острозької академії...

Під час переписування книжок від руки часто використовувалися місцеві діалекти, фонетичні та лексичні елементи, що сприяло їх поширенню серед народу. Це також створило можливість вживання української мови безпосередньо у богослужінні. Українські церковні книжки активно завозилися і до Московського царства, де бракувало власних освічених людей, а до православних українців ставилися менш підозріливо, ніж до європейців або навіть греків. Саме тому, наприклад, Острозька Біблія у1663 р. була перевидана у Москві. Сотні представників української церкви на запрошення з Росії несли туди освіту в XVII-XVIII ст.: Ф.Прокопович, С.Яворський, Д.Туптало, С.Полоцький... У 1700-1762 рр. понад 70 українців та білорусів обіймали найвищі церковні посади Росії, тоді як власне росіяни – лише 47.[1] Як уже зазначалося, вони засновували і очолювали церковні, освітні, культурні установи, виправляли тексти релігійних книжок та робили нові переклади. Був час, коли Синод на три чверті складався з українців, а всі єпископи Росії, з Сибіром включно, також були українцями, переважно вихованцями Київської Академії.[2]

Проте все це зовсім не похитнуло притаманної московитам фанатичної віри у власне месіанство. Навпаки, вони почали коригувати українців, що незабаром перетворилося на відвертий диктат. Натхненником цього на перших порах було московське духовенство, котре швидко збагнуло небезпеку з боку української церковної літератури. Книгодрукування поширювало про-

---

[1] Субтельний О. Вказана праця. – С.179.
[2] Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.386.

гресивне вільнодумство, яке могло розхитати московський абсолютизм із середини. Ще в 1622 р. з подання патріарха Філарета московський цар Михайло наказав спалити всі наявні у державі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К.Ставровецького. Патріарші розпорядження і ухвали соборів інкримінували українським авторам «примрачная реченія», а на противагу вводили офіційні посібники з правилами «о произношеніи россійских букв».

Більше того, пильне око московського патріарха і «освященнаго собора» робило все можливе не тільки для припинення ввезення до Росії книг з України (із-за «литовскаго рубежа», з «черкасской земли», як тоді вони говорили), але й намагалися знищити книгодрукування в самій Україні, як до того переслідували свого першодрукаря Івана Федорова. Цар Олексій Михайлович у договорі з поляками вимагав, щоб «все те, в котрих местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари, **смертью казнены и книги собрав сожжены были** и впредь чтобы крепкий заказ был безчестных воровских книг никому с нашего королевского величества подданых нигде не печатати под страхом смертной казни».[1]

Активна діяльність запрошених з України «вчених людей» незабаром теж почала викликати занепокоєння московської державної та церковної влади. На церковному соборі 1690 р. були піддані осуду «кіевскія новыя книги» П.Могили, С.Полоцького, Э.Славинецького, Л.Барановича, А.Радивиловського та інших авторів, накладено на них «проклятство и анафему, не точію сугубо и трегубо, но многогрубо».[2] Це було першими кроками у тривалій боротьбі російської церкви з українською мовою.

* * *

Ставлення Російської Православної Церкви (РПЦ) до української мови в богослужінні та україномовної релігійної книги стане більш зрозумілим, якщо з'ясувати роль, котру все життя відігравала РПЦ у Російській державі. Саме виникнення РПЦ з власним патріархом на чолі тісно пов'язане із світською владою, дії котрої вона постійно освячувала. Протистояння патріархів з

---

[1] Цит. за: Харчук Б. Слово і народ // Випробування істиною. – С.64.
[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.23.

князями та царями в Росії були явищами поодинокими і найчастіше закінчувалися на користь останніх. Яскравим прикладом може бути позбавлення патріаршого сану в 1656 р. Никона за намагання встановити зверхність церковної влади над світською. Щоб остаточно придушити можливі незгоди патріарха з можновладцями, «європеїзатор Росії» Петро I для управління церквою створив замість патріархії Святіший Синод. З часом РПЦ перетворилася на частину державної машини Росії, апарат забезпечення царської влади. Начебто від імені Бога вона накладала політичні анафеми: гетьман І.Мазепа, російські народні отамани С.Разін і О.Пугачов. Усе це були політичні вороги царів-імператорів, котрі ніколи не посягали на Бога, а ставили під сумнів всевладдя царату. До речі, Мезепа належав до великих меценатів (сучасною мовою), відбудовував чимало церков, дарував книжки та ікони, але бажав звільнення козацькій Україні. Анафема щодо нього, в розумінні кривавого «революціонера» Петра I, мала стати анафемою прагненням українського народу до волі.

Російські царі вважалися одночасно і главами держави, і главами церкви, верховними захисниками й охоронцями догматів православної релігії. Микола II у бесіді з членами Синоду 5 березня 1905 р. навіть прямо запропонував в патріархи самого себе.[1] Так намагалися розв'язати кризу, породжену за чверть століття (1880-1905 рр.) диктаторського правління церквою обер-прокурора Святішого Синоду Побєдоносцева, котрий зробив РПЦ заборолом найчорнішої реакції в країні. За свідченням О.Лотоцького, його називали в Петербурзі «великим інквізитором Російської церкви».

Усе зводилося до формули: **«Один правитель, одна віра, один закон, одна мова»**. РПЦ ідеологічно обгрунтовувала потреби Російської держави, підтримувала імперську національну політику, великодержавний шовінізм, ідеологи котрого вбачали у православ'ї істинне джерело російського патріотизму. Справжніми патріотами Росії вважалися лише православні віруючі. Свого часу богослов Г.Соколов так писав з цього приводу: «Вітчизна і православ'я для народу є синонімами. Захищати свою вітчиз-

[1] Докладніше див.: Волкогонов Д. Ленін. – М., 1994. – Кн.2. – С.225.

ну – те саме, що боротися за православ'я, а захищати православ'я і православних – стояти за батьківщину».[1]

Зрозуміло, що РПЦ не могла залишитися осторонь національної політики російського уряду, котрий намагався укріпити імперію асиміляцією інородців. Підкреслюючи роль церкви в русифікації неросійських народів, єпископ Веніамін писав: «Православ'я повинно вести боротьбу не просто з чужою вірою, **а й з чужими національністю, звичаями і звичками»**.[2] Офіційно вважалося, що особи, які прийняли православ'я у вигляді РПЦ, ставали не лише членами цієї церкви, а й росіянами. Недаремно навернених у православ'я давали російські імена та прізвища. «**Перехід з однієї релігії в іншу**, – наголошувалося в огляді перепису населення Росії 1897 року, – **нерозривно пов'язаний в Росії із втратою попередньої національності і рівносильний залученню цієї особи або цієї групи осіб до іншої чи інших національностей»**.[3] Про глибину вкорінення такої думки свідчить хоча б висловлювання великого російського письменника та мислителя Ф.Достоєвського: «Понятие «русский» определяется не составом крови, а отношением к Православию».[4]

Перетворення православ'я на засіб русифікації досягло таких масштабів, що філософ М.Бердяєв відзначав: «Московський шовінізм у московській церкві – це... суто московська національна її прикмета. Московська церква насичена московським шовінізмом від гори до споду і в минулому, і в сучасному».[5] Наш видатний письменник Пантелеймон Куліш, аналізуючи стан з духовністю в Росії XIX ст., зазначав, що в країні «...нема віри ні руської, ні грецької, а є віра царська».[6] Як наслідок, церква втратила авторитет у народі й співвідповідала за злочини царату. Це була одна з причин того, чому російський народ на критичному етапі історії зневірився в усьому й став легкою жертвою «нової релігії» комуністів. «Святіший Синод, – пророче писав Бердяєв напередодні скликання Помістного Собору в серпні 1917 р., – в

---

[1] Цит. за: Шуба О. Вказана праця. – С.86.
[2] Там само. – С.90.
[3] Там само.
[4] Цит. за: Не забывать дорогу к храму // Русский вестник. – 1999. – Февраль.
[5] Цит. за: Шуба О. Вказана праця. – С.84.
[6] Цит. за: Махун С. «Гарячий Куліш» // День. – 2000. – 27 січня.

останній період свого існування зазнав такого ж розкладу, що й бюрократія, в ньому була та сама гнилість, що й у державній владі. **Церковне управління було нав'язане старою державною владою і поділяє його долю.»**[1]

У 1943 р. після відомої нічної розмови трьох ієрархів зі Сталіним, цей Валтасар відпустив РПЦ з більшовицького полону. За активного сприяння сталінської влади відбувся Архієрейський Собор, котрий обрав патріарха Олексія. Проте насправді московська патріархія з моменту свого відновлення разом із своїми статутами, положеннями, ритуалами існувала не більше, як сценічна бутафорія, повністю підпорядкована державі. І досягнуто це було руками вищого церковного керівництва, в усьому підпорядкованого голові Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР. Останній важив у церкві куди більше, ніж сам патріарх.

Першим офіційним наглядачем над релігією став генерал держбезпеки Г.Карпов – продовжувач справи обер-прокурора Святішого Синоду Побєдоносцева. Майже двадцять років він «тримав на контролі» РПЦ, перетворивши її на слухняний напівсвітський орган. Фактично вона була філією ЦК КПРС у церковних справах, забезпечуючи владу партії на цьому «фронті». На практиці це втілилося у дії та заяви, подібні вислову протоієрея Беспалка з селища Володимирівка Мар'їнського району на Донеччині: **«Програма КПРС – це голос з неба, нам нічого не лишається, як йому підкорятися».**[2] Подібне стало можливим у церкві тому, що для РПЦ було не звикати знаходитися в услужінні конкретним інтересам російської державної влади. І не мало значення якої Росії – імперсько-шовіністичної чи радянської.

Особливі відносини РПЦ з державою не припинилися й після розпаду СРСР. Патріарх Олексій II на п'яту річницю свого патріаршества 7 червня 1995 р. в присутності кесаря Б.Єльцина заявив про те, що церква «рука об руку з державною владою буде вести Росію до величі та могутності». Дійшло до абсурду – фактичної спільності (хоча й неофіційної) завдань та мети діяльності РПЦ і реакційних російських кіл. Священик Д.Дутко: «Коммунисты сейчас – патриоты, так называемые фашисты – тоже пат-

---

[1] Цит. за: Голос православ'я. – 1999. – Вересень.

[2] Цит. за: Сергийчук В. Была ли Программа КПСС вещим голосом с неба? // Независимость. – 1995. – 7 апреля.

риоты, любящие свой народ, отзывчивые к горю народному. <...> **Ведь это чудо: коммунист и священник заодно. Более того: и чекисты заодно**, они даже просили прощения за то, что арестовали меня.»[1] Воронізький єпископ Мефодій навіть освятив прапор російських фашистів з РНЄ. Коли нещодавно депутат Держдуми Росії колишній генерал А.Макашов дозволив собі антисемітські висловлювання, він знайшов підтримку в російському суспільстві тільки серед керівництва КПРФ, котре відмовилося засудити висловлювання свого партійного товариша, а також серед фашистів РНЄ та частини ієрархії РПЦ. Схоже на те, що в минулому «православні комуністи» з РПЦ тепер поступово перетворюються на «православних фашистів».

Фактично РПЦ сьогодні намагається знов зробити з православ'я офіційну ідеологію Російської держави, активно виступаючи у якості «троянського коня» російської великодержавної політики. Москва відверто заявляє, що Україна перебуває в сфері її геополітичних інтересів і використовує всі можливі й неможливі засоби просування свого контролю в усі сфери діяльності Української держави. Виконуючи політичне замовлення Кремля, РПЦ намагається посилити вплив на українське православ'я через Українську Православну Церкву – філію Московського Патріархату. Все, що працює на возвеличення Росії, «віковічної дружби» з нею, всіляко заохочується і підтримується. Як бачимо, принципи життя та діяльності РПЦ залишаються незмінними від самих початків її існування у XV ст.

* * *

Боротьба з українською мовою в церкві тісно пов'язана не лише із загальнодержавною політикою русифікації в Російській імперії, але й із активними намаганнями РПЦ знищити Українську православну церкву, поглинути її та розтворити в собі. Боротьба ця сягає ще середньовічних часів, коли князі Північно-Східної Русі намагалися для підриву політичного впливу Києва перевести катедру митрополита Київського до Володимира-на-Клязьмі. Врешті-решт, це вдалося, а після монгольського погрому з посиленням Москви митрополит перебрався вже туди.

---

[1] Дутко Д. Причина всему – золотой телец // Русский вестник. – 1999. – Февраль.

Митрополити-великороси на цій посаді знаходилися під значним контролем московських князів, і тому більше слугували їх інтересам, аніж православним всієї Русі. Наприклад, святитель Алексій сприяв утворенню Московської централізованої держави і благословляв московського князя на боротьбу за підкорення Твері.

До того ж частина православної пастви опинилася в складі Великого Князівства Литовського, котре Москва вважала своїм конкурентом у справі збирання земель Русі. Митрополит, що сидів у Москві не міг одночасно бути захисником політики Московської держави і пастирем для українських єпархій. Зрозуміло, що Москва не могла не використати вплив митрополита на них для збільшення свого контролю над українськими та білоруськими землями. Неодноразово українські єпископи повідомляли Константи-нопольському Патріарху про те, що митрополити у Москві не дбають про єдине Христове стадо, а догоджують інтересам московських правителів. Патріарх у свою чергу намагався вплинути на митрополитів. Зокрема, Патріарх Каліста писав митрополитові Олексію так: «Святиня твоя добре знає, що коли тебе хіротонісали, то хіротонісали в митрополита Київського і всієї Росії (тільки так, а не про Русь щодо Московії говорили константинопольські патріархи – *авт.*), не однієї частини, а всієї Росії. Нині ж чую, що ти не відходиш ні в Київ, ні в Литву, а відвідуєш тільки одну частину (тобто московську – *авт.*), а другу (тобто українську – *авт.*) залишив без пастиря, без нагляду й учіння отцівського».[1]

Врешті-решт, святитель московський Іона у 1448 р. сам проголосив автокефалію РПЦ, і остаточно вона сформувалася із розділенням єдиної митрополії, запровадженої ще князем Володимиром Великим, на дві окремі: Київську та Московську. Київська митрополія залишилася у складі Константинопольського Патріархату, а Московська надала перевагу самоізоляції разом із Московською державою. Тим не менше, московські церковні владики не полишали надії зібрати всіх православних під свою руку, тоді як московський цар благословлявся зібрати їх під своєю світською владою. Зрештою, саме для реалізації останнь-

[1] Цит. за: Неправда московських анафем. – К., 1999. – С.217.

ого і було створено Московський патріархат. Тільки 1686 року царгородський патріарх Діонісій під тиском обставин (політична воля Великого візира Османської імперії, в чиїй владі він перебував, а також спокуса одержати 120 соболів та 200 червінців в дарунок від московських послів) легітимізував самопроголошену московську патріархію.

* * *

Зрозуміло, що якась окрема українська церква в цю схему не вкладалася, як і окрема Українська держава. Після «возз'єднання» України з Росією РПЦ ще 34 роки вела боротьбу за включення до свого складу Київської митрополії, поки 1686 року Іван Самойлович у боротьбі за гетьманську булаву не погодився на вимоги Москви. Тоді одразу ж почалася русифікація нових єпархій.

Уже в XVII ст., як зазначалося вище, в Москві недоброзичливо ставилися до української церковної книжки. Спершу церковні владики обмежували її поширення в Росії, а 1721 року влаштували пожежу, яка знищила бібліотеку Печерської лаври у Києві (до речі, це був не останній подібний захід у боротьбі проти українського слова). Але тепер, застосовуючи інструменти світської влади, вони отримали можливість взагалі не допускати їх написання. За розпорядженням уряду діяв спеціальний цензор, котрий виправляв українські тексти перед друкуванням. Коли 1726 року один з київських ігуменів просив дозволити надрукувати акафіст св. Варварі, написаний київським митрополитом, згода на це була надана з умовою, що акафіст буде перекладено «на великороссийское наречие». Те саме повторювалося й пізніше. У 1769 р. Київська лавра ходатайствувала перед Синодом про дозвіл друкувати українські букварі, бо московські в Україні не купують. Але Синод відмовив. Навіть старі книжки українського друку єпархіальному начальству наказали вилучати й замінити надісланими з Москви.

З останньої чверті XVIII ст. київські митрополити згідно з урядовими побажаннями запровадили російську мову викладання у Київській академії, а згодом і в інших духовних школах. Особливу старанність у витісненні української мови виявив у 1780-х рр. митрополит Самуїл Миславський, котрий запровадив у академії російські підручники та російських викладачів. Кількох

студентів відрядили до Московського університету вивчати російську мову для майбутнього її викладання у Київській академії. У 1786 р. Миславський наказав також, щоб в усіх церквах священики та дяки правили службу й читали молитви «голосом, свойственнымъ россійскому наречію».[1]

За півстоліття до цього викладачі-українці у московських землях створювали школи й мимохідь призвичаювали учнів-великоросів до української вимови. Тепер вживалися заходи з виправлення цих наслідків та викорінення української мови в українських духовно-освітніх закладах. Київський митрополит Гавр. Кременецький зневажливо говорив про неї, як про «**простонародное старинное здешнее, с польским и славянским смешанное наречие**», і намагався навіть українські історичні пам'ятки перекладати «на чистый российский слог».[2]

Для усунення української вимови давалися спеціальні настанови по церкві. Єпархіальні начальники зобов'язувалися слідкували, аби священики і дяки читали церковнослов'янською з дотриманням великоросійської, а не української вимови.[3] На Правобережжі після приєднання до Росії особливу увагу звернули на те, щоб і тут священики промовляли молитви російською мовою.

Подібне перетворення відбувалося і з духовенством. «Революціонер» Петро І надавав перевагу освіченим українцям та білорусам замість надто консервативних росіян. Але така надмірна увага до перших сприяла їх зросійщенню так само, як і русифікації української церкви. Особливо це стало помітно у XVIII ст., коли великоросійське духовенство розпочало виходити з ролі учня українців. Московська синодальна цензура розгорнула переслідування в церкві не лише української мови, але й усього українського, виганяла ніби «єресь» із православ'я. За її поданням у 1800 р. з'явився царський указ про заборону будувати церкви в українському стилі. Згодом так само заборонили українське малярство й різьбу.

Тотожність обгрунтування русифікації в церкві та у суспільстві ще раз наводить на думку про використання РПЦ

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.24.
[2] Грушевський М. Вказана праця. – С.304.
[3] Там само. – 302.

світською російською владою у якості найголовнішого інструменту русифікаційної політики. Так, наприклад, зроблений П.Морачевським у 1860 р. український переклад Біблії, хоча і був схвалений комісією Петербурзької Академії наук, проте надрукований не був через заборону Синоду РПЦ. Останній вважав, що наявність україномовної Біблії **«призведе до ослаблення зв'язку Малоросії з Росією»**.[1] Спеціальними указами 1881 року заборонялося проголошення церковних проповідей українською мовою, а 1888 – хрещення українськими іменами. У 50-річчя смерті Тараса Шевченка РПЦ не дозволила правити панахиду за упокій душі українського поета. Коли на початку XX ст. один з майбутніх фундаторів Державного банку УНР К.Клепачівський, який навчався тоді у Житомирській духовній семінарії, разом з кількома однодумцями звернувся до ректора з проханням про дозвіл виконувати ранкову літургію українською мовою, рішення ректора було однозначним: всіх відрахувати із семінарії.

Навіть після 1917 р. робилося все можливе, аби не допустити українську мову до церкви. Митрополит М.Єрмаков намагався не допускати українців на посади єпископів в Україні, а з приходом білогвардійської влади церкви, де мали місце богослужіння українською мовою, переосвячувалися. Мало того, на це закривала очі радянська влада, відома своїм загальним негативним ставленням до «опіуму для народу». Політбюро ЦК КП(б)У схвалювало репресії щодо автокефалістів і затвердило програму роботи з розкладу серед них. Інакше, наприклад, важко пояснити причини переслідування чекістами Євгена Тичини – брата українського поета Павла Тичини. Він був регентом Новобасанської автокефальної церкви, а заарештований 1923 року проходив у справі №56 «Дело об организации банды с целью подрыва Советской власти» і звинувачувався в тому, що **«принимал участие в украинизации церкви (какова работа считается как политгруппировка)»**.[2]

Таким чином, викорінення української мови, знищення самої української церкви – все це завжди було одним з аспектів вікової російсько-радянської політики з асиміляції України.

---

[1] Див.: Шуба О. Вказана праця. – С.146.

[2] Сосновська Т. Як я Женю – свого брата – рятував у ЧК // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С.164.

* * *

Привид українського сепаратизму жахав Москву, тому і після розвалу Російської імперії Кремль не відмовився від старої національної політики. Незалежна від Московського патріархату українська церква самим фактом свого існування ставила під загрозу владарювання Москви в Україні. Тому до війни зазнала цілковитого розгрому Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Після війни радянська влада офіційно об'явила «зрадницькою» іншу українську церкву – греко-католицьку (УГКЦ). У 1946 р. НКВС зібрав у Львові 235 заляканих делегатів і провів небачений досі в історії церков «собор». Учасникам дійства НКВС сплачував добові. Собор розірвав Берестейську унію 1596 р. і «возз'єднав» УГКЦ із маріонетковим Московським патріархатом. Згодом так само зробили з Карпато-Руською православною церквою, котра перебувала під юрисдикцією Сербської церкви. Там теж фігурували агенти НКВС під виглядом «місцевого духовенства». У їх «проханні», написаному під диктат начальника політуправління Радянської Армії Л.Мехліса, містилися такі слова:

«Великому вождю, Маршалу Радянського Союзу, товаришу Йосифу Вісаріоновичу Сталіну. Ми, підписані нижче представники Православних Общин в Карпатській Русі, виражаючи волю всього руського православного народу, просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі: Карпаторуська Радянська Республіка... У нас всі знають, що **«от Карпат до Владивостока и Кремля все русская земля»**... Чому наш народ не втік раніше за Карпати до галичан в Польщі? А саме тому, що наш народ ніколи **не поділяв і не погоджувався з ідеологією галицьких, українствуючих**...»[1]

Перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов звернувся тоді до Сталіна з пропозицією таємно знищити верхівку УГКЦ на Закарпатті, котра аж ніяк не поділяля позицію провокаторів з числа політичних русинів й не бажала підкорятися Москві в особі російської церковної влади. Сталін нічого проти не мав, і архієпископ УГКЦ на Закарпатті Т.Ромжа потрапив у «автокатастрофу». В лікарні Ужгорода його отруїли.

---

[1] Чорна книга України. – К., 1998. – С.61.

Подібними методами зміцнювалася радянсько-російська влада не лише на українських землях, але й у Прибалтиці, де НКДБ провів низку заходів з ліквідації автокефалії православних церков Латвії, Литви, Естонії. Цікаво, що так само діяв і російський царат. Зокрема, імператриця Катерина II намагалася насильницьки навернути українських греко-католиків у православ'я з підпорядкуванням РПЦ. У цьому не може бути нічого дивного, адже Московська патріархія слугувала звичним провідником державної політики. Тому світська влада і за Російської імперії, і за СРСР намагалася розширити вплив РПЦ, тобто свій власний вплив. Уже згадуваний генерал держбезпеки Карпов доповідав Сталіну: «З метою паралізувати спробу створення православних церков Близького Сходу і обмеження дій Грецької церкви (тобто усунути конкурентів впливові у православному світі маріонеткового московського патріарха – *авт.*) доцільне періодичне надання грошової допомоги православним церквам: Антіохійській, Олександрійській і Єрусалимській з боку Руської Церкви».[1] Православна Церква Чехії та Словаччини з приходом радянських військ також була «добровільно» перепідпорядкована від Сербської церкви Московському патріархатові. У 1947-1948 рр. сталінське МДБ намагалося провести Всеправославний собор, на якому московський патріарх отримав би статус Вселенського, тобто пересунувся з п'ятого місця в ієрархії патріархів на перше. Однак створити своєрідного православного Папу Московського не вдалося.

Боротьбу за утримання під своїм контролем якомога більшої частки православного світу Московський патріархат продовжує і сьогодні. Як і раніше, це в інтересах також і світської російської влади, котра подає патріархатові посильну допомогу. Зокрема, за ініціативою РПЦ влада здійснює репресії щодо релігійних організацій, котрі не підкоряються патріарху. Яскравий приклад – збройне захоплення органами влади в ніч з 29 на 30 вересня 1997 р. Богоявленського Собору УПЦ Київського патріархату в м.Ногінську під Москвою. Таким є відношення РПЦ до організацій, котрі ставлять під сумнів її монополію на духовність та

---

[1] Цит. за: Якунін Г. Справжнє обличчя московської патріархії у минулому // Народна газета. – 1997. – №5.

монополію Москви на політичну владу в межах православного слов'янського світу.

Виходячи з цих установок, РПЦ засуджує прибічників Єдиної Помісної Автокефальної Української Православної Церкви, бо це начебто руйнує єдність православних слов'янських народів. Між іншим, надання автокефалії Грузинській церкві в 1946 р. не зруйнувало СРСР. Автокефалію сьогодні мають також православні церкви Болгарії, Польщі, Румунії, Сербії, Естонії, навіть Албанії. Проте Україні відмовляється у праві на автокефалію, хоча за кількістю православних вона переважає усі ці країни разом узяті, а її православна церква існувала протягом 988-1686 рр. Однак Помісний Собор РПЦ, на якому теоретично мало б розглядатися питання про автокефалію Української православної церкви, вже вкотре відкладається. Натомість українцям пропонується УПЦ Московського патріархату – начебто українська за формою, але незмінна філія РПЦ за сутністю.

Зокрема, це яскраво простежується у ставленні до української мови, котре в УПЦ МП копіює РПЦ найгірших часів обер-прокурора Побєдоносцева. Діяльність РПЦ в Україні завжди мала відверто антиукраїнське спрямування на повне знищення духовності нашого народу та його русифікацію. 13 вересня 1998 р. новопризначений єпископ Кіровоградський і Олександрійський УПЦ МП Пантелеймон в Свято-Покровській церкві м.Олександрії заборонив хору співати духовний гімн «Боже Великий Єдиний, нам Україну храни», а також виголошувати проповіді українською мовою. Між іншим, формально кожен приход вільний сам обирати мову служіння, але тільки формально. Навчання в духовних закладах, як правило, ведеться російською мовою. В національних релігійних центрах України, котрі з XVII ст. перебувають в руках РПЦ, – Києво-Печерській та Почаївській лаврах, Спаському соборі в Чернігові, Іллінському монастирі – все русифіковано. Церковні ятки і лавки переповнені духовною літературою з Москви, усі написи, назви, путівники, об'яви російською. У Києво-Печерській лаврі екскурсії територією нижньої Лаври та печерах проводяться монастирськими пастирями тільки російською.

Картина дискримінації української мови стане більш зрозумілою, якщо врахувати, що Україна ще в 70-ті рр. складала 60%

всіх православних громад Московського патріархату, а до 70% семінаристів були українцями. Небезпека політики РПЦ під прикриттям УПЦ МП стає особливою і сьогодні, зважаючи на місце УПЦ МП в українському суспільстві:[1]

Назва церкви	Кількість православних громад		
	01.01.1997.	01.01.1998.	01.01.2000.[2]
УПЦ МП	6882	7386	8500
УПЦ КП	1529	1901	2500
УАПЦ	1167	1063	988

Про неукраїнський характер УПЦ МП свідчить також і те, що вона разом із РПЦ вважає святим суздальського князя Андрія Боголюбського, роль котрого в історії Київської Русі вже розглядалася вище. Предстоятель УПЦ МП митрополит Володимир (Сабодан) – постійний член Синоду РПЦ. Як митрополит так званої «української» православної церкви Сабодан виступає лише в Україні, а за її межами «перетворюється» на митрополита київської митрополії РПЦ. Саме в такій якості він був представлений в Єрусалимі під час відзначення 2000-ліття Різдва Христового, коли разом з іншими московськими попами оточував Єльцина. Отже, держава українська, а церква в ній – російська, чужоземна. 1997 року Сабодан офіційно відмовився від претензій на автокефалію УПЦ, бо Московському патріархатові було незручно втрачати обличчя своєю відмовою Україні. Мало того, УПЦ МП активно співпрацює з усіма політичними силами, котрі прагнуть знищення Української держави та повернення України «в лоно российской державы». За ініціативою Тверського руху «біля витоків трьох слов'янських рік» патріарх Олексій II провів Хресний хід «по місцях, де колись проживало **єдине населення Давньої Русі»** «з метою духовного пробудження та **єднання слов'янського світу»**. Відповідно до цього в Україні постав «Союз православных братств», котрий, підтримуючи на минулих президентських виборах відновлювача СРСР голову КПУ П.Симоненка, пропагував: «Врятуй, Господи, нас від чуми,

[1] Таблицю взято з: Владіс В. Україна та Росія в дзеркалі релігійної статистики // Вечірній Київ. – 1998. – 24 жовтня.
[2] Зеркало недели. – 2000. – 4 марта.

Кучми і прочія лютия напасті! Укріпи, Господи, раба Твого Петра, даруй покаяння щире та перемогу на супротивния!»[1] У мовному контексті Симоненко «предоставит равенство для свободного развития украинской и русской равноправных культур», «в школы вернет нормальные программы», «восстановит Родину». І все це можна було зустріти в листівках, розповсюджуваних у головному храмі Києво-Печерської лаври – Трапезній церкві. Щодо «хресної ходи» Олексія II, то про недвозначні політичні цілі тієї акції говорилося так: «Святійше та Блаженнійше благословіння виконані – Русь містично єдина!»

Голова КПУ П.Симоненко віддячив за підтримку УПЦ МП, коли вибухнув нападками в пресі на ворогів православ'я, якими «є передусім представники войовничих українських націоналістів (тобто УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ – *авт.*)»[2] Як бачимо, представник філії однієї російської організації в Україні допомагає іншій у справі утримання й посилення її впливу в нашій державі: «Комуністи і православна церква мають, отже, значний соціальний простір для спільної діяльності, для тісного співробітництва».[3]

* * *

Як бачимо, українські церкви переслідувалися всіма завойовниками в усі часи, намагаючись закріпитися в Україні поширенням дії на її теренах то католицтва, то Московського патріархату. Чужі церковні центри історично діяли не на користь України, викорінювали українську мову, гальмуючи процес здобуття української незалежності. Національна ж церква навпаки цей процес прискорювала, і саме тому зазнавала переслідувань.

Сьогодні ситуація принципових змін не зазнала. Перебування УПЦ під юрисдикцією Московського патріархату впливає на мовну ситуацію в Україні в цілому. УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ відразу стали на шлях повної українізації літургії. Поступово переходять з російської на українську мову протестанти. Користуються українською мовою в богослужінні також українські римо-католики. І тільки УПЦ МП – філія РПЦ в Україні – твердо дотримується церковнослов'янської та російської мов. Між

[1] Україна молода. – 2000. – 14 січня.
[2] Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України // Голос України. – 1999. – 26 травня.
[3] Там само.

іншим, комісія Всесвітньої Ради Церков та Комітету Європейських Церков у лютому 1993 р., вивчаючи релігійно-церковне життя в Україні, дійшла висновку, що для послаблення міжконфесійної напруги доцільно було б проводити богослужіння в одному храмі почергово національною і церковнослов'янською мовами. До речі, 71,1% опитаних українців бажали б, щоб богослужіння велося у церкві рідною мовою.[1] Наприкінці XIX ст. після офіційної царської заборони виголошувати церковні проповіді українською мовою, М.Костомаров у статті «Малорусское слово» відзначав, що через це «скрізь між малоросами поширюється відчуженість до церкви... якесь вороже ставлення до духовенства».[2] Народ прагне сприймати святе у рідних йому, природних формах.

Але УПЦ МП ігнорує все це, пояснюючи своє небажання православними традиціями. Виявляється, русифікація українців через церкву – це традиція. Адже об'єктивно УПЦ МП сьогодні виховує серед зросійщених українців нелюбов до рідного слова, формує думку про непотребу спілкування українською мовою, мовляв, удосталь і однієї російської. Ще б пак! «Усе, що спрямоване зараз на єднання людей, треба підтримати», – підкреслив патріарх Олексій II. «Канонічна єдність православ'я в усіх східнослов'янських країнах, – підспівує йому голова КПУ П.Симоненко, – становить об'єктивну духовну основу зміцнення єдності слов'янських народів, бо православне культурно-історичне надбання є спільним багатством українського, російського та білоруського народів».[3]

Як бачимо, на захист русифікації через єдину російську церкву об'єднуються всі поборники «єдиної, неподільної» в усіх її варіантах, в тому числі православні ідеологи-політикани й колишні борці проти «опіуму для народу». Адже збереження та поширення русифікації українців надає їм відчуття спільності з Росією. На такому підгрунті в майбутньому можна буде поховати Українську державу, відроджуючи «Велику Росію» в імперському або радянському варіантах. Чи не це завжди було і залишається головною метою діяльності РПЦ? Чи не тому УПЦ МП

---

[1] Шуба О. Вказана праця. – С.155.
[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.26.
[3] Симоненко П. Вказана стаття.

стримує процес об'єднання українського православ'я і утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя України? Історія вже давно дала відповіді на ці запитання, однак вони чомусь залишаються риторичними.

Аналізуючи все викладене вище, слід зазначити, що сучасний стан розділеного православ'я і панування РПЦ на наших теренах є не лише наслідком розшматованості українських земель і української Церкви впродовж тривалого часу, а й закономірною протидією українським національно-державним інтересам. Вихід із цієї ситуації цілком очевидний – становлення **єдиної Української Помісної Православної Церкви**. Української не за назвою, а за сутністю. Говорячи про економічне, соціальне, духовне укріплення України XXI століття, Президент Л.Кучма у присвяченій 2000-літтю Різдтва Христова промові зазначав:

«Держава, не втручаючись у внутрішні, суто церковні справи, сприятиме... об'єднавчим процесам, котрі могли б **(і повинні!)** привести до утворення єдиної Помісної Православної Церкви».

Виключення негативного впливу РПЦ можливе тільки через об'єднання українського православ'я – головний інструмент у формуванні української політичної нації й у побудові великої і могутньої держави, головний інструмент у припиненні багатовікової русифікації та мовно-культурному відродженні.

3. Українська мова і наука.

Здавна українська земля славилася не лише своїми природними багатствами, чорноземами, кліматом, але й талантами. Наш народ виростив і подарував світу цілу низку видатних дослідників, вчених, конструкторів, винахідників: митрополит-філософ Іларіон, ректор Болонського університету Юрій Дрогобич, митрополит-освітянин Петро Могила, геолог і палеонтолог М.Андрусов, хіміки В.Вернадський, А.Бабко, мікробіологи Д.Заболотний, І.Мечников, патофізіолог О.Богомолець, математик М.Остроградський, фізик І.Палюй, сходознавець і славіст А.Кримський, вчені в галузі техніки електрозварювання Борис та Євген Патони, один із піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів Ю.Кондратюк, конструктор космічних ракет С.Корольов, авіаконструктор І.Сікорський...

Отже, українська наука існувала за всіх часів, але, на жаль, часто її не знали в світі саме як українську. Більшість із вчених були змушені їхати з України або ж працювати на збагачення та прославлення Росії. Ну а владні структури, чиновники від науки як за Російської імперії, так і за СРСР робили все можливе, щоб українські таланти пов'язували себе не зі своїм народом, а насамперед із російсько-радянською державою. Ідентифікувати ж нашу науку не за державою, а за українською мовою було неможливо, оскільки вихід за межі галузей філології автоматично означав неприпустимість української мови в науковій сфері. Скрізь панувала виключно російська – такий собі варіант елітної наукової мови, якою була свого часу латина: «науковою мовою абсолютної більшості галузей АН УРСР є російська, а не українська мова».[1] Оскільки Вища атестаційна комісія, яка присуджує наукові ступені, знаходилася у Москві, то всі дисертації та наукові праці писалися російською мовою. Змін не відбулося навіть тоді, коли Редакційно-видавнича рада АН УРСР листом за 7 квітня 1988 р., нарешті, дозволила вченим публікувати роботи українською мовою. У свідомості наших вчених російська вкорінилася настільки глибоко, що на дев'ятому році незалежності українська мова в українській науці перебуває у зародковому стані.

Пов'язано це переважно з тим, що чимала кількість науковців сама не вважає за потрібне переходити до української мови. Натомість панують думки, подібні до точки зору академіка П.Толочка:

«Говорячи про російську мову, як другу мову в Україні, ми не повинні забувати, що вона є однією із шести мов міжнародного спілкування... Тож було б нерозумним, переважно з політичних міркувань, відмовлятися від російської мови і, по суті, добровільно прирікати себе на ізоляцію... Наші українські наукові журнали, монографії і статті практично ніхто у світі не читає. У цьому можна переконатися, погортавши англомовні, німецькомовні чи, навіть, польськомовні видання з будь-якої тематики, посилань на наші праці ви там не знайдете, чого не скажеш про російськомовні видання.»[2]

---

[1] Україна. – 1990. – №45. – С.19.

[2] Толочко П. Хто або що загрожує українській мові? – К., 1998. – С.25.

А раз так, то якщо науковці хочуть донести до світу результати своєї праці, оприлюднювати їх варто міжнародною російською мовою, і не варто переходом до української прирікати нашу науку на самоізоляцію.

Здавалося б, що прибічники подібної точки зору мали б знати причини описаного ними явища. Адже великі досягнення української науки в світі були відомі як радянські (а тепер російські). Друкування монографій українською, а не на державною і міжнародною російською мовою автоматично означало неможливість донести свої думки та ідеї до світового співтовариства, де українську науку, як і загалом всю радянську, саме завдяки мові вважали російською. Співвідношення наукових робіт (назв), виданих видавництвом Академії наук УРСР, за мовами наприкінці хрущовського «лібералізму» виглядало наступним чином:

	українською	**російською**
1962	188 (60%)	122 (40%)
1963	166 (49%)	163 (51%)
1964	136 (46,5%)	156 (53,5%)

Надалі цей показник збільшувався з цією самою тенденцією. У 1970 р. з'явився наказ про захист дисертацій тільки російською мовою і тільки в Москві. Додамо також, що україномовні видання були переважно працями з літературознавства (звичайно, під ідейним контролем партії), мовознавства та політичні. У негуманітарній сфері їх значно менше, а з фізико-математичних і технічних наук з року в рік майже зовсім не було. За даними Книжкової палати УРСР 1963 року Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і тільки 32 українською. З них підручників для вузів українською лише 1, російською – 11, хоча вузи відчували гострий брак українських підручників. Це був ще один спосіб тихого витіснення української мови з вищої освіти й науки в Україні.

Так само Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури в 1963 р. видало 122 роботи російською й 11 українською мовами; Медвидав – 188 російською та 54 українською.

На 1966 р. планувалося по 4 наукових видавництвах УРСР («Техніка», «Здоров'я», Сільгоспвидав, Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури) 709 видань російсько-

мовних і 657 україномовних з обсягом 9314 і 5334 друк. арк. відповідно. При цьому українська література переважно популярного характеру, а серйозна науково-технічна майже вся російськомовна. Наприклад, видавництво «Техніка» за розділом фізико-математичні науки планувало на той самий 1966 р. 28 видань російською і аж одне (!) українською. З 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 російською мовою, а українською тільки 16. Навіть міжвідомчі наукові збірники Сільгоспвидаву переважно російськомовні.

«Замовлення на літературу за зведеним тематичним планом видавництв України на 1965 рік» з техніки, хімії, будівництва, архітектури, комунального господарства визначають 517 назв видань, з яких 82 українською мовою (тобто 16%), що в 5,6 разів менше, ніж російською. У тому числі:

- технічна література – 259 російською та 44 українською мовами;
- хімія – відповідно 35 і 5;
- будівництво і архітектура – 140 і 34.

Знову таки україномовні видання – це переважно другорядні речі і популярні брошури.[1] У 80-ті рр. серед наукових часописів негуманітарного профілю, здається, тільки «Український ботанічний журнал» видавався українською мовою.

Тож звідки могли взятися, як пише академік П.Толочко, в англомовних, німецькомовних чи польськомовних виданнях з будь-якої тематики посилання на наші праці, якщо весь світ знав їх як російські? Звичайно, ви знайдете там посилання лише на російськомовні видання, адже україномовних відповідного рівня просто не було. Через такий стан речей всі минулі досягнення радянських часів приписуються Росії, а українській науці доводиться практично наново завойовувати світове визнання. Зробити це в умовах сучасної економічної скрути й обмеженого фінансування науки надзвичайно складно.

Але повернення українській науці власного імені через повернення до рідної мови академік П.Толочко вважає нерозумною відмовою від російської мови, «переважно з політичних міркувань». Така відмова, за П.Толочком, є, по суті, добро-

---

[1] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С.120-122.

вільним приреченням себе на самоізоляцію від решти наукового світу, де української мови не знають, а російська відома добре. Дозволимо собі не погодиться і з цим твердженням шановного академіка.

У 60-ті рр. загальний потік наукової інформації за мовною ознакою розподілявся наступним чином: 50% – англійською, 20% – російською (тут праці і українських науковців), 30% – французькою, німецькою, італійською, японською, іспанською та деякими іншими мовами разом узятими. Сьогодні ж картина змінилася кардинально. Об'єм російськомовної наукової інформації у світовому потоці зменшився в 4 рази.[1] За таких умов ризикнемо стверджувати, що саме перебування у російському мовному полі поступово заведе українську науку до ізоляції від світового співтовариства, де вже давно панує англійська. Потрібне повернення до рідної мови і паралельне вивчення англійської, котру ми дійсно знаємо мало. Тільки тоді українська наука перестане працювати на ім'я Росії й виходитиме у світ без російського посередництва.

Звичайно, цей процес не буде швидким. Спеціальна термінологія в українській мові розвинута недостатньо, і то її біда, а не вина. Проте якщо мотивувати цим своє небажання щось зробити для впровадження української мови в наукову сферу, то взагалі нічого не зміниться на краще. Тим більше, що є конкретні та яскраві позитивні приклади.

Свого часу видатний український вчений-математик М.Кравчук разом із академіком Калиновичем уклали тритомник українського математичного словника. Перші вдалі спроби створення української хімічної номенклатури, на думку істориків, належать І.Горбачевському (1905 р.). Після жовтневого перевороту, коли в Україні почалося короткотривале національне відродження, ця номенклатура лягла в основу термінології, розробленої та ухваленої з'їздами українських хіміків. У 20-х рр. серед 21 наукового інституту УРСР існував Інститут української наукової мови. Наші вчені навіть за найгірших часів русифікації, за сталінських репресій не відмовлялися від рідної мови. Їх зусиллями українська наукова мова збереглася та розвивалася, щоб у майбутньому

[1] Чеботарев А. Иностранные астронавты учат русский язык // Морской сборник. – 1997. – №4. – С.39.

перетворитися на повсякденність. Вони подарували її тисячам студентів, котрі навчилися самі й вчать своїх учнів найскладнішим галузям науки рідною мовою.

Тому неможливо говорити про непридатність української мови для використання в галузях сучасної науки зі складною термінологією. Ще на початку 70-х рр. саме українською мовою з'явився двотомник «Енциклопедії кібернетики». Аналогічного видання в світі не було, тому його переклали російською та англійською мовами. У Дніпропетровському державному університеті зараз виданий словник по ракетно-космічній техніці. Доктор технічних наук, професор Ю.Іщук, який є членом Вченої ради Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України, розповідав, як прекрасно використовувалася українська мова при захисті докторської дисертації В.Броварця «Синтези біорегуляторів гетероциклічної природи на основі ациламінозмішених вінілфосфонієвих солей та їх аналогів» 11 червня 1999 р. Цікаво, що жодних проблем з українською не виникло і в опонента при захисті цієї дисертації доктора хімічних наук, професора, завідувача кафедри органічної хімії Казанського хіміко-технологічного інституту ім. Кірова (Татарстан, Росія) Віктора Володимировича Москви, котрий виїхав з України до Казані ще 54 роки тому.[1] От тільки деякі місцеві вчені усе ніяк не перейдуть на українську мову, оскільки вона, мовляв, термінологічно відстала.

Здавалося б, де термінологія може бути ще складнішою, аніж в математиці, хімії? Однак насправді проблеми з українською мовою виникають лише там, де її просто не бажають знати. Зокрема, журнал «Нафтова і газова промисловість», головним редактором котрого тривалий час довелося бути авторові цих рядків, зіткнувся з великим опором під час переходу з російської на українську мову в 1992 р. Хоча українці складають переважну більшість спеціалістів у цій галузі господарства України, знаходилися бажаючі стверджувати, начебто перехід на українську мову призведе до втрати журналом свого читача. Мовляв, відмова від російської стане ударом по авторитету журналу в колах спеціалістів, бо української ніхто не знає. Але в житті виявилося протилежне: тираж зріс в декілька разів, а передплачують його

[1] Див.: Іщук Ю. Українською говорять іноземці. А ми... // Вечірній Київ. – 1999. – 24 липня.

зацікавлені спеціалісти з багатьох країн Європи, Китаю, навіть самої Росії. І українська мова не тільки не стала на перешкоді, але навпаки сприяла піднесенню авторитету України в цій специфічній галузі науки та виробництва. Адже вдалося вийти з російської «тіні» у світовому науковому співтоваристві.

Що ж стосується російської мови як однієї з шести мов міжнародного спілкування, то ми не повинні забувати, за рахунок чого вона отримала подібний статус. Останній залежить від кількості людей, котрі цією мовою користуються. У випадку з російською це часто було пов'язано з відмовою громадян від власної рідної мови через багаторічну русифікацію. То чи варто використовувати міжнародний статус російської в якості аргументу для збереження принизливого становища мови української?

4. Буремний злам на межі 90-х.

Трагічна історія української мови зумовила гостроту мовного питання в сучасній Україні. 16 царських указів про заборону нашої мови, шкіл, церковних відправ, книг, преси, перекладів, театральних вистав... Радянські постанови та розпорядження, що обмежували сферу її використання. «Керівна і спрямовуюча» комуністична партія ніколи не виконувала своїх же проголошених законів. Галасливо рекламований інтернаціоналізм насправді нічим не відрізнявся від російського великодержавного шовінізму, присмаченого більшовицьким лицемірством. Офіційно створювана двомовність на практиці зводилася до російської одномовності. Насувалася глобальна і всеохоплююча національна катастрофа, оскільки червоний спрут проник до найпотаємніших глибин народної скарбниці духу, підкрався до самих основ національного буття. Руйнувалася віра, знищувалася мова, нав'язувалася перебрехана історія, культивувалися більшовицькі псевдоцінності, деформовувалася народна душа.

Однак саме в цих потугах творчості нової людини й знаходилася смерть комуністичного тоталітаризму. Відлучення українців (як і багатьох інших народів СРСР) від своєї мови, а значить і від культури, створювало у них почуття меншовартості, котре лише посилювало нігілізм серед населення. Радянське суспільство деградувало не тільки економічно, але й морально, хоч і будували-

ся нові промислові підприємства, лікарні, школи, вищі навчальні заклади, кінотеатри, спортивні зали, будинки відпочинку... В цьому і полягав один з парадоксів комуністичної системи, що призвів її до краху, від якого не могла врятувати ані найпотужніша у світі армія, ані найбільші запаси нафти, газу й іншої сировини.

Послаблення режиму – загальна ознака «ери Горбачова» – спричинило значний підйом боротьби за національні права практично в усіх республіках СРСР. Так було за всіх часів, коли слабшала влада імперського центру над подневоленими народами. Так сталося 1917 року, коли було проголошено Українську Народну Республіку, так повторилося і через 70 років. І однією з перших вимог до комуністичної влади з боку мільйонів українців, що вийшли на мітинги 10-12 років тому, була вимога вжити заходів на захист української мови. Це яскраво свідчило про могутній процес національного пробудження в Україні, котрий набув такого масштабу, що влада вимушено пішла на поступки. У відповідь на вимоги громадськості було розроблено проект Закону «Про мови в Українській РСР». В його обговоренні взяли участь десятки тисяч людей, в тому числі об'єднаних в такі організації, як Товариство української мови імені Т.Шевченка, створене на початку 1989 р. Врешті-решт, закон про мови було прийнято.

Сталася ця важлива для суспільно-політичного і духовного життя України подія наприкінці того ж 1989 року. Сьогодні можна також стверджувати, що цей закон став і одним з найзнаменитіших актів, прийнятих Верховною Радою УРСР 11-го скликання. Ст.2 цього закону вперше проголошувала українську мову в Україні державною. При цьому закон не обмежувався декларацією на кшталт Конституції УРСР, а містив конкретні вимоги щодо запровадження української мови в усіх сферах суспільства, зобов'язував органи влади і посадових осіб забезпечити проведення нею дошкільного виховання, навчання у закладах освіти усіх видів та рівнів, ведення ділової документації в усіх установах, на підприємствах, в органах управління, внутрішніх справ, тощо. На виконання закону Рада Міністрів розробила і прийняла спеціальну «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року».

Щоправда, редакція закону, прийнята Верховною Радою УРСР, була менш радикальною, аніж того вимагала громадськість. До того ж термін введення у дію окремих статей закону визначався у 10 років, відраховуючи від 1 січня 1990 р. тоді це здавалося цілою вічністю.

І ось ця вічність минула. З тих часів уже в незалежній Українській державі приймалося чимало інших документів, котрі, як це не дивно, ще більше пом'якшували цей такий нерадикальний Закон про мови. Наприклад, «Закон України про середню освіту», постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» 1997 року... Гальмуванню процесу впровадження в життя державного статусу української мови не змогла стати на заваді навіть Конституція України, де у ст.10 стверджується наступне:

«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.»

То яку ж нову реальність функціонування української мови ми тепер можемо констатувати?

Державна служба та урядовці.

«Закон про мови в УРСР» недвозначно визначав українську мову мовою державних, партійних, громадських органів, підприємств і установ. Крім того, ст.6 зобов'язувала:

«Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій **повинні володіти українською** і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків».[1]

Якщо службова особа не знала української, то вона була «повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації (йдеться, зрозуміло, про українську, оскільки російською володіли тоді всі *авт.*) в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків».[2] Згідно постанови Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про мови в Українській

[1] Культура і життя. – 1989. – 5 листопада.
[2] Там само.

РСР» від 28 жовтня 1989 р., для поступового впровадження в життя цих вимог до службовців встановлювався термін 3-5 років.

Здобуття Україною незалежності, здається, мало б прискорити процес впровадження в життя державного статусу української мови. Однак не так сталося, як гадалося.

У перші роки державної незалежності виник дисонанс між найвищими посадовими особами, котрі послуговувалися українською мовою, та чиновницьким апаратом, котрий не бажав розлучатися з російською. Дехто трактував вказані Верховною Радою 3-5 років не як термін введення в дію вимог Закону про мови, а як відстрочку їх введення. Тобто перехід на українську розпочнеться через 3-5 років «після обіду». А за цей час від незалежності України, мовляв, нічого не залишиться: «Мы временно потеряли Украину». То навіщо ж вчити українську?

Подібні думки були досить поширені серед представників владного апарату. Чого їм було боятися, якщо за невиконання вимог Закону про мови не було встановлено жодної відповідальності? Навпаки, будь-які спроби хоч якось пожвавити українізацію апарату державної влади стикалися з голосним репетуванням пострадянських чиновників про насильницьке розгортання цього процесу. У цьому зв'язку варто було взяти на озброєння досвід українізації 20-х рр. Ось які вимоги містили у собі декрети Раднаркому, протоколи та резолюції засідань ЦК КП(б)У, розшукані в архівах і опубліковані доктором історичних наук професором В.Сергійчуком:[1]

«Ті (службовці – *авт.*), що знають українську мову, **зобов'язані нею користуватися**».

«Службовці повинні вивчити українську мову **упродовж року**».

«Особи, що не вивчили української мови у відведений термін, підлягають **безумовному звільненню** з державної служби. Звільнений не може бути прийнятий у жоден з державних органів без знання української мови.»

«Тих, службовців, що злісно чинять опір (впровадженню української мови – *авт.*), звільняти без вихідної допомоги».

Вже минуло не 3-5, а всі 10 років від введення в дію Закону про мови, а наш сучасний чиновник усе ще вчить українську, і

[1] Див.: Освіта. – 1998. – 16-23 вересня.

буде вчити ще стільки ж, приказуючи: не поспішати, не силувати, не форсувати. Наприклад, Одеська адміністрація, заслухавши аналіз стану виконання Закону про мови і виявивши, що він не виконується, ухвалила не активізувати процес, а «продовжити» його виконання до 2005 р.

Не останню роль у цьому відіграла і не завжди послідовна позиція представників найвищої української влади. Під час не дуже вдало підготовленої чиновницьким апаратом першої «тронної» промови у Верховній Раді у 1995 р., новообраний президент заявив про доцільність надати російській мові в Україні статусу офіційної, що є синонімом державної. Через п'ять років, під час перебування у Сімферопольському університеті, «гарант Конституції» окрім того, що всупереч вимогам закону виступав недержавною мовою, ще й підтримав ректора М.Багрова у його намірах вести викладання в університеті переважно російською. І хоча більше до подібних тез президент не повертався, чиновницький апарат на місцях сприйняв це в якості своєрідної індульгенції за невиконання положень Закону про мови. Адже наш чиновник, здебільшого бере приклад з начальника. Отже, цілком правий віце-прем'єр-міністр України М.Жулинський, коли говорить, що у абсолютної більшості службовців зовсім немає проблеми незнання української мови, а є проблема її невикористання. Тут не допоможуть ніякі декрети і закони, а лише підвищення авторитету державної служби й добрий приклад начальників. У цьому сенсі найкраще повівся перший міністр оборони України К.Морозов, котрий, як це вже зазначалося вище, сам вивчив українську для прикладу підлеглим.

Нехтуючи справою, місцеві органи виконавчої влади у більшості зірвали виконання Державної програми впровадження української мови на період до 2000 р. Харківська міська адміністрація навіть піддала ревізії Конституцію, коли, перевищуючи свої повноваження, ухвалила **надати російській мові статус державної у Харкові.** Залишається російськомовним діловодство в суді, правоохоронних органах. Під виглядом захисту російської мови проти впровадження української виступили високі посадові особи. Зокрема, народний депутат України (тоді голова Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації) І.Чиж, директор Інституту соціології НАН України

В.Воронін, директор Національного інституту україно-російських відносин при Раді національної безпеки і оборони України С.Пирожков написали листа до органів вищої влади держави, в якому йдеться про «юридично необгрунтоване силове й протиправне прискорене виключення російської мови й культури зі сфери освіти, офіційної інформації та державно-політичного життя, штучне руйнування історичної спорідненості української і російської мовної та художньої культур».[1] Невідомо чому, але перепустки чиновників Кабінету Міністрів всупереч вимогам діючого законодавства двомовні. При спілкуванні з питань служби державна мова часто ігнорується.

Російською мовою говорить значна кількість народних депутатів, створюючи абсурдну ситуацію, коли офіційні особи прямо в законодавчому органі порушують закон. І спробуйте їм щось довести! Вони одразу змішають до купи необхідність дотримання посадовими особами вимог закону про державну мову із міфічним примусом їх особисто зректися російської мови. Цікаво, як би зреагували, наприклад, члени ізраїльського Кнесету, якби серед них знайшовся бажаючий порозмовляти арабською мовою у стінах цього поважного закладу? Варто навести слова міністра іноземних справ Латвії Індуліса Берзиньша про те, як цивілізовано вирішили цю проблему у нього на батьківщині:

«Ми вже домоглися свого – наша латвійська мова є державною, вона реально скрізь функціонує. Ніхто не може собі уявити, що, наприклад, у парламенті хтось говорить по-російськи. От якщо до нас приїде російський президент, то, звичайно, він буде виступати російською мовою – через переклад. Російську мову, якою я володію, розглядаю як інструмент спілкування».[2]

А у нас деякі депутати надають перевагу російській, хоча українську достатньо знають і зобов'язані нею послуговуватися саме як народні депутати Верховної Ради України, а не Державної Думи Росії. Потрібно, щоб Верховна Рада встановила відповідальність за порушення мовного законодавства.

У грудні 1999 р. Конституційний Суд України остаточно роз'яснив, що українська мова є обов'язковим засобом спілкування для посадових осіб державної влади і місцевого самоврядуу-

---

[1] Цит. за: Продовження русифікації? // Вечірній Київ. – 1999. – 4 квітня.
[2] День. – 2000. – 26 лютого.

вання в Україні при виконанні ними своїх повноважень, у діловодстві, а також у публічних сферах суспільного життя. Сподіватимемося, що рішенням Конституційного Суду поставлено остаточну крапку в цьому питанні. Тільки б вона не перетворилася на кому.

Освіта.

Інтернаціоналізм і рівноправність мов по-радянськи абсолютно розходилися з практикою, коли робилося все можливе, аби українська мова поступово забулася, особливо молоддю. Як завжди, перший і найсильніший удар завдавався по українській освіті, котру, врешті-решт, звели у 80-х рр. до формальності. Навіть у селі – традиційному оплоті нашої мови – діти і молодь здебільшого користувалися україно-російським суржиком. А це вже був передостанній крок до поступової повної заміни рідної мови російською. На жаль, сьогодні не всі пам'ятають і розуміють, наскільки великою була небезпека над нашим народом у 80-ті рр. Як же можна говорити про духовність без мови народу? Душа і серце народу, його мудрість і досвід зосереджуються саме у мові. Тому можна легко зрозуміти почуття і позицію тих, хто прагнув прийняття Закону про мови й гаряче відстоював ідею повернення української мови насамперед до освіти.

Вимоги Закону про мови 1989 року щодо освіти містилися у статтях третього розділу цього документу. Його лейтмотивом було твердження про українську мову як мову виховання та одержання освіти в Україні:

«В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах провадиться українською мовою».

«В Українській РСР навчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах провадиться українською мовою...»

Як же на практиці втілювалися вимоги цього закону?

Середня освіта. Слід принципово зазначити, що законодавче запровадження української мови у середній освіті ні в якому разі не означало якихось утисків інших мов. Зазначалася лише необхідність реалізації державного статусу української, але у місцях компактного проживання окремих етнічних груп, а також з метою забезпечення вільного розвитку всіх мов, допуска-

лося створення окремих класів, шкіл, інститутів, навчальних груп з рідною мовою навчання. Насамперед це стосувалося угорської, румунської, болгарської, грецької тощо. Однак «вивчення в усіх загальноосвітніх школах української і російської мов є **обов'язковим**».[1]

На жаль, через політичну гру деяких народних депутатів, остання вимога щодо української мови так і залишилася невиконаною. Верховна Рада України оголосила 1998 роком всеукраїнської акції «Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову», а іншою рукою заходилася цей же скарб нищити. Всупереч логіці, порушуючи ст.10 Конституції України, з проекту Закону про загальну середню освіту вилучили ст.7, де йшлося про обов'язковість вивчення української мови в усіх середніх навчальних закладах держави. Тобто, допускається сама можливість побудови національної освіти державною мовою іншої країни. Неймовірна більш ніде, окрім України, річ!

Чому ж тоді дивуватися, що навіть через вісім років незалежності України є регіони, де української мови в школах майже немає. Зокрема, в Донецькій області українських шкіл аж 4%, зокрема в Макіївці – 1,6%, Маріуполі – 2%, Ясинуватій і ряді інших міст – жодної.[2] У самому Донецьку лише в 1999 – після трьох років гострої дискусій – відкрили першу українську гімназію, та й те відкриття перетворили на трагікомічний фарс завдяки пікетуванням «на захист» російської мови. У Криму існує лише одна українська гімназія в Сімферополі, поневіряння котрої у пошуках приміщення можуть бути яскравим прикладом справжнього ставлення місцевої влади до української освіти. Розуміючи, що зовсім відмовитися створювати українські школи ризиковано, голова Верховної Ради Криму Л.Грач запропонував не вводити українську до існуючих шкіл, а будувати для неї нові школи. І хоча б половину коштів повинен виділити сам Київ, оскільки йому це потрібно більше, аніж представникам кримської влади. Розрахунок комуніста Л.Грача точний: у держави коштів немає. Якщо хтось вважає, що українська громада Криму єдина у своїх проблемах, то нехай не обманюється. Наприклад, у місті Ізюм на Харківщині з 50 тис. населення українці ста-

[1] Культура і життя. – 1989. – 5 листопада.
[2] Мушкетик Ю. Не так тії вороги // Літературна Україна. – 1999. – 18 березня.

повлять більшість, однак українська школа лише одна. У Чернігові, за словами Ю.Мушкетика, за повоєнних радянських часів не лишилося жодної української школи, після 1991 р. відкрили декілька, але зараз повернулися до «здобутків» повоєнного радянського часу.[1] Отже, статистичні цифри розширення українських мовних обріїв формуються переважно за рахунок західних областей, де влада Москви існувала не так довго, тому почалося швидке відродження.

Проте не можна казати, що все так погано. Значно ліпшими є справи там, де місцева влада приділяє належну увагу розвитку української шкільної освіти. У Києві на 1990 р. з 310 середніх шкіл українськими були тільки 45 (це 34 тис. дітей – тобто 10% школярів міста). У 124 школах навчання проводилося російською мовою, ще 141 школа значилася «змішаною». Міська рада ще до проголошення незалежності України вирішила повернути дітям рідну мову. Протягом наступних семи років питома вага учнів, які навчаються українською збільшилася до 87%, а в початкових класах 1998 року вже 96% дітей вивчають українську.[2] Загалом по Україні на 1998 р. 75,5% шкіл були українськими (дивися додаток №13). Проте вивчення української мови як державної поступово впроваджується й у інших національних школах поряд із вивченням їх рідної мови. Ось як виглядає кількість годин за тиждень на предмети мовно-літературного циклу в школах з неукраїнською мовою навчання:[3]

У школах з 6-денним навчальним тижнем

Обов'язкові предмети	Класи 5	6	7	8	9	10	11
Укр. мова і література	5	5	4	4	4	4	3
Рідна і зарубіж. література	3	3	3	3	3	4	4
Рідна мова	3	2	2	2	2	1	1

У школах з 5-денним навчальним тижнем

Обов'язкові предмети	Класи 5	6	7	8	9	10	11
Укр. мова і література	4,5	4	4	4	3	3,5	3
Рідна мова і література	5,5	5	4	4	4	4	4

[1] Там само.
[2] Голібардов Є. «Русская общіна» фактично не визнає права українців на побудову Української держави // Вечірній Київ. – 1998. – 23 жовтня.
[3] Таблиці взято: Освіта України. – 1999. – 22 вересня.

Міністерством освіти України спеціально розроблені програми вивчення української мови у школах з різними мовами навчання: дві програми для російських шкіл (для 1-3 та 5-11 класів), 3-ступеневий курс державної української мови для угорських шкіл, відповідна програма для румунських шкіл. Розробляється та видається чимало посібників і підручників. Зокрема, «Буквар», «Чарівне слово», «Жайворонок. Усне мовлення», «Українська мова» для різних класів...

Загалом не слід забувати, що сили, кошти, увага, надані українській школі, ніколи не пропадуть марно. Адже вони вкладаються у створення патріотичного покоління, котре має цементувати всі цеглинки нашої державної будівлі.

Вища освіта. Значення вищої освіти важко переоцінити. Саме вона безпосередньо формує особистість майбутньої еліти нації. Відсутність такої еліти автоматично знімає питання про державність такої нації, тому не дивно, що і за Російської імперії, і за СРСР української вищої освіти практично не існувало. У зв'язку з цим у Законі про мову 1989 року вперше закладалася вимога одержання в Україні вищої освіти українською мовою. Адже тільки за цієї умови вона могла вважатися справді українською.

Зрозуміло, що наприкінці 80-х рр. негайний перехід вищої освіти на українську мову викладання був неможливий просто технічно, тому закон виявився досить поміркованим у цій справі. Допускалася підготовка національних кадрів для етнічних меншин у вищих навчальних закладах України їхніми рідними мовами, але незалежно від цього в ст.28 закону стверджувалося:

«В усіх групах з російською мовою навчання та неукраїномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього підпорядкування, забезпечується вивчення української мови».[1]

Що ж, немає слів! І статус державної за українською мовою збережено, і права представників інших національностей враховано. Проте чи виконується насправді Закон про мови у його розділі щодо вищої школи попри всі оптимістичні звіти-заяви ректорів та деканів вищих навчальних закладів, попри офіційну статистику?

Якщо зважати не на «середній показник», котрим оперує статистика, а на реальний стан справ, то загальна картина виглядає

[1] Культура і життя. – 1989. – 5 листопада.

не вельми привабливо. За тими ж статистичними довідниками, якщо хоч один викладач у вузі читає лекції українською мовою (часто це курс «Ділова українська мова»), то вуз зараховується до тих, де викладання провадиться українською мовою. Навіть за таких умов є 26 вищих навчальних закладів на сході та півдні України, де українська мова на повному нулі.[1]

Вже давно стало системою піднесене до рангу вияву демократії порушення Закону про мови, коли лектор перед початком занять ставить студентам практично безальтернативне питання: «На каком языке вам читать – на русском или украинском?» Голова обласної «Просвіти», доктор фізико-математичних наук, професор Харківського університету А.Кіндратенко на конференції просвітян «Мовно-освітня ситуація в Україні на порозі третього тисячоліття» повідомляв про факти переслідування і звільнення з посад викладачів, котрі проводять заняття із студентами українською і готують підручники державною мовою. Та ще й наш президент ускладнив становище української мови, коли 15 червня 1999 р. доручив міністрові освіти В.Зайчуку забезпечити можливість складання вступних іспитів до державних вищих навчальних закладів України недержавною російською мовою з терміном виконання цього завдання до 20 липня того ж року.

Як результат, наприклад, у Донбасі всі досягнення українізації складаються із нечисленних українських груп на педагогічних спеціальностях Донецького державного університету, котрі орієнтовно складають третю-п'яту частину загального набору майбутніх педагогів. Додати до них ще 15 чоловік україномовної групи майбутніх юристів, 40 на обліково-фінансовому факультеті, а також створений у 1998/1999 навчальному році україномовний потік у Донецькому державному медичному університеті, – ото і будуть практично всі здобутки Закону про мови у Донбасі. До того ж на згаданому україномовному потоці майбутніх медиків (а це 6 академічних груп) українською читаються лише дві-три дисципліни.

Взагалі реальний стан із впровадженням української мови у вищій школі дуже подібний до середньої спеціальної освіти. Зокрема, статистичний збірник Міносвіти за 1998 р. подає середній

[1] Мушкетик Ю. Вказана стаття.

показник навчання українською мовою у 7 хімічних технікумах країни – 16%. І всі ці відсотки дає один Калуський хіміко-технологічний технікум на Прикарпатті. В інших українською читаються у кращому випадку кілька гуманітарних дисциплін.[1]

Отже, між офіційною статистикою і справжнім станом речей з утвердженням державної мови існує велика різниця. Подібне становище вкрай небезпечне, оскільки наповнює процес втілення в життя Закону про мови злочинним формалізмом. Адже десять років, означених законом минули, однак перехід вузів на державну мову перебуває все ще на початковій стадії або відсутній зовсім. Понад півмільйона студентів – 35% – України навчаються російською мовою.[2] Особливо це стосується восьми східних та південних областей (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Херсонської) разом із Кримом, де функціонують 47% вищих навчальних закладів України.[3] Тобто майже половина вузів держави так і залишаються повністю російськомовними.

Україна буде і надалі ледве животіти, поки, нарешті, не прийде розуміння, що всі роки зволікання з впровадженням української мови до вищої освіти у необхідному обсязі є роками втрачених перспектив нашої держави. Адже затягується на невизначений час процес формування справжньої патріотичної еліти нації, котра повинна прийти на заміну «лучшим людям». А без неї неможливе досягнення прогресу в усіх сферах українського життя.

Суспільне мовне середовище.

Як відомо, за радянських часів влада активно стимулювала серед українців двомовність. Вона ставала дедалі масовішою, причому вимушеною, непропорційною. У переписах населення за мовною ознакою з'явилася спеціальна графа: українці, котрі вважають рідною іншу мову, неукраїнську. Крім того, з 10 млн. росіян України, за даними перепису 1979 р., 7 млн. не володіли мовою корінної нації. І завдяки офіційній політиці не ця меншість прилаштовувалася до більшості, а навпаки.

---

[1] Там само.

[2] Російську не утискають – навпаки // Голос України. – 2000. – 19 лютого.

[3] Руженцева Є. Державна мова і вища школа в сучасній Україні // Літературна Україна. – 1999. – 10 червня.

Знаючи тільки українську, мовець постійно відчував інформаційний вакуум, комунікативну неповноцінність. З багатьох галузей суспільного життя українську мову було витіснено цілковито, а у деяких регіонах навіть із побуту. В результаті вона перетворювалася на щось академічне, далеке і непотрібне в реальному житті. А внаслідок заміни на практиці «суржиком» це вже був крок до повного зникнення співучої української мови. Надії на її повернення до всіх сфер суспільного життя з'явилися після прийняття Закону про мови, коли начебто зникли штучні обмеження. Одночасно декларувалася свобода вживання інших мов у всіх основних сферах суспільного життя Україні. Серед них преса, книгодрукування, телебачення тощо. Які ж зміни сталися?

Друкована продукція. Про справжнє становище тієї чи іншої мови у суспільстві найдостовірніше можна судити по її використанню у пресі та літературі. І, незважаючи на Закон про мови 1989 р., доводиться констатувати досить безрадісну картину.

На світанку незалежності України газета «Друг читача» 1992 року зафіксувала в державі 2277 (61,9%) російськомовних і 868 (38,1%) україномовних видань, тиражем відповідно 54,4 млн. (71,1%) і 21,5 млн. (28,3%) примірників. Російською мовою видавалися 264 переклади (95,7% тиражу), а українською тільки 24 – у 12 разів менше.[1] Здавалося б, що у подальшому відбудуться зміни на краще поряд із побудовою української державності. Однак твердо встановилася протилежна тенденція.

За даними Міністерства інформації тираж україномовних видань за 1992-1994 рр. зменшився від 63 млн. 700 тис. до 14 млн. 700 тис. примірників – у 4,3 рази. З 400 газетних видань в Україні лише 103 (25%) були україномовними.[2] Згодом дисбаланс на користь російськомовних видань зріс ще більше. Нині в Україні видаються 1,3 тис. російськомовних та близько 100 газет іншими мовами.[3] І в результаті маємо ситуацію, коли в 1997-1998 рр. на 100 тисяч громадян України припадало 54 російських і лише 7 українських періодичних видань.[4] При цьому всі старі цент-

---

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.69.
[2] Демократична Україна. – 1995. – 20 квітня.
[3] У фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.
[4] Мушкетик Ю. Вказана стаття.

ральні російські видання, аби одержати ліцензію на друкування і поширення в нашій державі, додали до своїх назв індекс «в Украине» («Аргументы и факты» в Украине», «Известия» в Украине», «Московский комсомолец» в Украине» та інші), від чого українськими за змістом зовсім не стали. Як гриби після дощу з'явилися і власні російськомовні «всеукраинские газеты», котрі відзначаються толерантністю до українства не більше, ніж московські видання.

Найяскравіше гострота питання простежується під час аналізу ситуації в регіонах. У ряді південних і східних областей виходить одна чи не виходить жодної української газети. Зокрема, у Луганську до проголошення незалежності виходили три обласні газети, з яких дві українські: «Молодогвардієць» (з 1939 р.) і «Прапор перемоги» (з 1946 р.). «Тепер немає жодної», – констатував журнал «Україна» ще в 1991 р. Перейшла повністю на російську і найстаріша луганська газета, котра до 1929 р. друкувалася українською, а з повоєнних часів дублювалася нею. В Одесі на 73 російськомовні видання українською виходило у 1993 лише одне.[1] У сусідній Донецькій області є одна україномовна обласна газета «Донеччина», але й та із мізерним тиражем. У Криму на кілька сотень тисяч українців є тільки єдина «Кримська світлиця», котру ви ще і не знайдете у продажу. Серед моря російських видань, враховуючи і прямо завезені з Росії, хіба що «Голос України» російською мовою складає кампанію «українізації Криму», про що так люблять спекулювати шовіністи.[2] Переведена на російську газета «Дзержинець» – єдина в минулому українська газета Дніпродзержинська.

Навіть дані офіційної статистики досить красномовно характеризують ситуацію в інформаційному просторі України, де частка періодичних видань українською мовою у середньому становить 13%, а в ряді областей доходить до 5 і навіть 3%.[3]

Подібне спостерігається і на ринку книжкової продукції. Як зазначалося на форумі «Інформаційний простір і безпека України», що відбувся у Києві 14 червня 1995 р., на 10 книжок у нас

[1] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.65.

[2] Див.: Людний Ф. Українізація по-кримськи // Урядовий кур'єр. – 1999. – 9 жовтня.

[3] Документи – антиукраїнські за змістом // Літературна Україна. – 1999. – 4 квітня.

припадає лише одна українська.[1] У 1998 р. з кожних 8 виданих в Україні книг 7 були російськомовними.[2] І україномовні тиражі продовжують падати. Тільки за 1999 р. вони зменшилися в 2,5 рази.[3]

Це пов'язано із відсутністю належної уваги з боку держави. Під час «українізації» 20-х рр. українське книгодрукування не отримувало відповідної матеріальної бази. Як наслідок – «ножиці» цін на друковану продукцію різними мовами (у середньому українська книжка коштувала втричі дорожче за її російський аналог). У 1927 р. Полтавська центральна книгозбірня видавала читачам понад 144 тис. книжкових одиниць, з них українською мовою лише 22 тис. (15%).[4] Сьогодні ситуація повторюється. Якщо на початку 90-х рр. українське книгодрукування мало деякі податкові пільги з боку держави порівняно з іншомовною літературою, то після шахтарських страйків уряд у пошуках додаткових коштів скасував ці пільги. Тепер видавці змушені платити загалом більше десяти податків та обов'язкових платежів до державного бюджету. Внаслідок цього українська книжка, як і у 20-ті рр., при слабшому поліграфічному оформленні коштує вдвічі дорожче за російську, надіслану аж з Москви через Ростов, Волгоград, Воронеж, Мінськ, а то й з Красноярська чи Оренбурга. Коли навіть у Львові в книгарнях і кіосках домінує російська книжка, до того ж не найкращої якості, то що ж тоді можна казати про східні та південні області України? І пов'язане це не з відсутністю попиту на українську книжку, а з відсутністю її як такої. Комерційні видавництва, зацікавлені у продажі своєї продукції, надають перевагу російськомовній книжці через її нижчу ціну та ширший ринок збуту (російськомовну літературу можна і поза Україною продати).

Подібне становище веде до різко негативних наслідків:

1) зменшення кількості літератури на державній мові, втрата культурного коріння, продовження русифікації українців;
2) подорожчання книг для українських споживачів;
3) переведення процесу виробництва книг українськими видав-

---

[1] Іванченко Р. Вказана стаття.
[2] Мушкетик Ю. Вказана стаття.
[3] Ганжа Л. Аутодафе для української книжки // День. – 2000. – 23 березня.
[4] Полтава. Історичний нарис. – С.149.

цями до Росії, що робить неможливим розвиток ринку друкарських послуг в Україні;

4) дефіцит учбової літератури і, як наслідок, загальне погіршення освітнього рівня населення;
5) комерціалізація книговидання за рахунок зменшення кількості високоякісної літератури, яка висвітлює найкращі культурні досягнення;
6) неможливість публікації молодих авторів, котрі могли б внести істотний вклад у розвиток української та світової культури;
7) нестача нових технічних і довідкових видань, що спричиняє зниження науково-технічного потенціалу країни.

Знайти ж українську книжку в бібліотеках також складно, оскільки бібліотеки з часів СРСР зросійщені на 80%.[1] До послуг росіян 24 382 масові та універсальні бібліотеки сукупним фондом понад 240 млн. примірників книг і журналів. У 367 бібліотеках України додатково ще є відділи літератури мовами національних меншин.[2] Становище настільки гостре, що незабаром вже українську книжку потрібно буде розшукувати в таких відділах серед моря російської літератури в наших бібліотеках. Державна програма українського книговидання не профінансована, тому залишилася фікцією. Створений на руїнах колишнього Держкомвидаву Держкомітет з інформаційної політики через постійні реорганізації так і не працював належним чином.

Залишається констатувати тільки одне: в становищі, яке склалося, винна державна політика, а точніше відсутність будь-якої політики на підтримку української книжки.

Електронні засоби масової інформації. Аналізуючи становище української мови у нашому телерадіоефірі, приходиш до однієї думки: незалежно від нашої державної «незалежності» знову так «исторически складывается», що русифікація набирає обертів після деякого призупинення через розвал СРСР. І це нагадує зовсім не стихію, а послідовну реалізацію чітко спланованої програми.

---

[1] Документи – антиукраїнські за змістом // Літературна Україна. – 1999. – 4 квітня.

[2] У фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.

Майже дві третини загального трансляційного часу радіо- і телеканалів зайнято російськими передачами і фільмами. Частка українських фільмів в інформаційному просторі України становить якихось 2%(!).[1] За словами народного депутата України П.Мовчана, члени «Просвіти» підрахували відсоток української мови на різних радіоканалах в країні: «Гала-радіо» – до 5% української музики і 20% україномовних радіопередач, радіо «Довіра» – 5 і 0% відповідно, «Наше радіо» – 5 і 10%, «Просто-радіо» 3-5 і 0%, «Радіо-Рокс» – 10 і 0%, радіо «Київські відомості» – 10 і 20-30%, радіо «Люкс» – 30 і 80% (єдине позитивне виключення із загалу), «Русское радио» – 0% української музики і слова. А в таких регіонах, як Крим, радіопередачі російською мовою становлять 88,6%, у Севастополі – 100%.[2] На каналах телебачення україномовними є лише 18% передач.[3] На дев'ятому році незалежності навіть у столичному Києві немає жодного повністю україномовного телеканалу, хоча, наприклад, у Варшаві польськомовних каналів аж 26.[4] Виключно російською мовою працюють 90% недержавних телеканалів країни, не враховуючи того, що наша територія охоплена ще й трансляційною мережею російського телебачення за рахунок Української держави. І пропагуються там відверто антиукраїнські ідеї в руслі «как вернуть Украину к нам».[5] Прикметно, що російській естраді віддані майже всі українські телеканали. Особливо яскраво ми спостерігали це під час недавніх новорічних святкувань на телебаченні. Між піснями у коротких інтерв'ю російські зірки клялися у дружбі, любові до України, висловлювали тугу за минулим, непомітно нав'язуючи думку про абсурдність державної незалежності України, як і будь-якої окремішності від Росії.

Щоб потрапити на українське телебачення разом з російськими зірками, поквапилися перейти у своїй творчості з української мови на російську деякі наші естрадні виконавці. У той же

---

[1] Документи – антиукраїнські за змістом // Літературна Україна. – 1999. – 4 квітня.

[2] Іванченко Р. Вказана стаття.

[3] Звернення до депутатів Держдуми Росії // Урядовий кур'єр. – 2000. – 29 лютого.

[4] Ковальчук А. Як розмовляємо, так і живемо // Народна газета. – 2000. – 30 лютого.

[5] Див.: Білкей В. Імпортний шовінізм на телеекрані // Народна газета. – 1999. – №10.

час від показу народного мистецтва телебачення відмовляється під тиском критиків «шароварщини» (між іншим, наприклад, австрійці чи інші європейці зовсім не вважають свій фольклор чи музику Й.Штрауса анахронізмом). От і виходить, що українська культура з ефіру всіляко усувається, або ж підмінюється різними «кроликами», «довгоносиками» чи «Вєрками Сердючками», від яких можна почути лише дурнуватий «суржик», котрий принижує українську мову та глузує з неї. Останні сторінки «всеукраинских газет» заповнюють анекдоти про українську мову (спробуйте знайти щось подібне у російських газетах про «великий и могучий»). Малоросійська меншовартість опанувала інформаційний простір, хоча на словах всі засоби масової інформації дуже підтримують сучасну владу, щоб та закривала очі на їхнє загальне антиукраїнське спрямування. Бувають дні, коли навіть на Першому національному телеканалі панує російська мова. Щоденні дитячі телепередачі «Вечірня казка» все більше українськими залишаються тільки за назвою, а не за сутністю. Адже її найцікавіша частина – це мультик, та саме мультиплікаційні фільми переважно російськомовні, наче не Україна була серед найбільших виробників цієї продукції в СРСР. Щоб було зрозуміло, про що йдеться, нагадаємо: людина на 70% формується до 7-річного віку. Саме в цей час в основному визначається її психічна структура, і тому світова педагогічна практика до найвагоміших золотих правил педагогіки занесла неодмінне навчання і виховання рідною мовою. Радянська влада це добре розуміла, коли переводила геть усі дошкільні дитячі заклади на російську мову. Ще й зараз в Україні діє 3000 таких російськомовних закладів, а з екранів УТ-1 під виглядом казки щовечора відбувається такий собі всеукраїнський примусовий урок російської мови для наших дітей.[1] Додамо сюди ще нестачу україномовної дитячої літератури, яка складає лише четверту частину тиражу.[2]

Створюється така ситуація, щоб вухо звичайного громадянина звикало до «общепонятного». У якийсь момент проблем з остаточним переходом до російської в нього вже не виникне, адже

---

[1] Див.: Голуб І., Куєвда В. Телерусифікація, або «Одна мінус одна» // Вечірній Київ. – 1999. – 7 грудня.

[2] Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Вказана праця. – С.69.

все середовище навколо нього «исторически» російськомовне. Інакше як формою «мирної» русифікації українського народу це не назвати.

А, можливо, слід уже говорити про духовну агресію проти українського народу, інформаційну війну проти нашої держави. Нам ненав'язливо втовкмачують: без російських новин жити не можна; російська культура нам завжди буде ближчою, аніж «західна», тобто європейська. Будь-які спроби змінити становище наштовхуються на галасливе репетування про «насильницьку українізацію». Проте насправді в сучасній Україні вже варто захищати і рятувати саме українську мову. Адже на зміну масштабним царським та радянським хвилям русифікації прийшла нова – значно хитріша і від цього небезпечніша. «Здобутки» колоніального становища не тільки збереглися майже повністю, а й примножуються. Як справедливо зазначає І.Дзюба, на зміну гаслові «Коммунизм говорит по-русски» прийшло модифіковане «Бизнес говорит по-русски» (і, додамо, трохи англійською).[1] Принаймні українські магнати, незалежно від національної приналежності, фінансують саме російськомовні проекти, видання, культурні заходи. Незалежна Україна непомітно перетворюється на такий собі специфічний російський регіон з мішаною «суржиковою» мовою та перевагою російської культури, інкорпорація котрого до Росії та наступне «відчищення» стануть лише справою часу.

* * *

Справжнє небезпечне становище української мови в сучасній Україні все більше зрозуміле навіть тим, кого раніше в особливому українському патріотизмі не можна було запідозрити. Зокрема, народний депутат України, заступник голови Комітету з питань свободи слова та інформації В.Алексєєв неодноразово виступав з гнівними статтями на захист російської мови від утисків з боку «українізаторів». Чого вартий хоча б поданий ним у порядку законодавчої ініціативи проект «Постанови Верховної Ради України «Про особливий порядок застосування російської мови на території України» від 1997 р., де пропонувалося узаконити всі ті засоби та методи русифікації, що діяли за СРСР:

[1] Дзюба І. І сьогодні державно незалежна Україна // Народна газета. – 1999. №1.

державний статус російської, титульний статус російській нації в Україні, розвиток російської мови в Україні за державний рахунок, свобода вибору мови навчання, як за хрущовських часів... Реалізація подібних вимог стала б останнім цвяхом у домовину української мови, якщо подивитися на сучасну констатацію її становища тим же Алексєєвим:

«Та якщо відкинути емоції і звернутися до мови цифр, то в галузі власне культури бачимо ситуацію безрадісну: кількість назв виданих 1997 року українських книг і брошур впала до рівня 1958 року, а сумарний їх наклад – до рівня 1940 року.

Не краща ситуація і з газетами: якщо 1991 року сумарний наклад україномовних газет становив 2,33 млрд. примірників, то до 1996 року їх кількість знизилася до 0,64 млрд. примірників, що в 1,3 рази менше, ніж у 1960 році! І вже зовсім підкосило «національне відродження» україномовні часописи: з 80,9 млн. примірників у 1991 році до 13,5 млн. примірників у 1996 році. Нині – ще гірше.

Інколи чуємо заперечення: мовляв, нестачу друкованої продукції можна поповнити електронними засобами масової інформації. Але в цій сфері ситуація просто-таки трагічна: за даними Міністерства культури і мистецтв України, виробництво українських художніх, телевізійних і короткометражних фільмів упало з 75 у 1985 році до 3 – у 1998-му, а науково-популярних і хронікально-документальних – з 393 до 7 за цей самий строк.»[1]

Таким чином, тверезий неупереджений аналіз становища, яке склалося, свідчить: Закон про мови 1989 року і Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року залишилися невиконаними. Загроза українській мові за цей час, навпаки, збільшилася. Варто уже непокоїтися про повторення в Україні сумної долі ірландської мови. Попри всі намагання уряду, формалізм із запровадженням державної мови в освіті, діловодстві, інших сферах призвів до продовження мовної асиміляції ірландців. Преса, електронні засоби масової інформації, театр, кіно, церква так і залишилися англомовними, остаточно загнавши ірландську мову в Ірландії у вузьке побутове «гетто».

---

[1] Алексєєв В. Інтеграція: тенденція розвитку // Голос України. – 1999. – 23 листопада.

Однак, посипати голову попелом і плакати не варто, адже українська мова за весь вік свого життя майже не знала сприятливих умов. Потрібно вести боротьбу за їх створення, і для цього варто знати сучасні методи дій русифікаторів.

5. Українофоби сорому не ймуть.

По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу.

Т. Шевченко.

Генеральна лінія поведінки антиукраїнства полягає в тому, щоб дискредитувати ідею української державності в очах українців та всього народу України. Для цього вважаються прийнятними усі засоби: звинувачення незалежності в злиднях повсякденного життя країни, під виглядом глузування з української національної ідеї культивування зневаги до неї, «розмивання» української нації через інформаційну війну проти нашої політичної свідомості тощо. Чи не найперше місце в цій програмі дій посідає боротьба проти реального державного статусу української мови і за особливий статус російської в Україні. «Надо сделать так, чтобы они (громадяни України російської та інших національностей, «русскоязычные» – *авт.*) **не чувствовали отрыва от России»**, – говорилося деякими відомими своїми шовіністичними поглядами російськими політиками на «круглому столі» московського телеканалу «ТВ Центр» з приводу великого україно-російського договору.[1]

Якщо статус російської мови в Україні буде підвищений до державного, якщо вдасться остаточно поховати українську мову і культуру, наша державність буде суто формальною, а Україна перетвориться на таку собі країну-сателіт Росії, васала Москви, якими свого часу були країни Варшавського Договору. Ну, а згодом, після того як Росія впорається із своїми внутрішніми проблемами, настане черга нового «збирання земель» Москвою. І

[1] Див.: Білкей В. Вказана стаття.

тут з приєднанням України вже не буде ніяких проблем, адже вона до того часу буде внутрішньо «розмита» всілякими оборонцями російської мови в Україні, котрі насправді мають значно ширше завдання – повернення України до складу Росії. Можливо, ця «п'ята колона» встигне посісти провідні урядові посади в Україні й виконає сумну роль, подібну до ролі міністра оборони Норвегії фашиста Квіслінга в окупації його батьківщини Гітлером.

Програму боротьби проти зміцнення української державності ще у 1992 р. запропонував відомий російський політолог С.Караганов у секретній записці «Як працювати з Україною». У цій та подібних до неї програмах йдеться про вплив на російське населення, що живе на терені України, з метою розхитування політичної цілості країни через створення різних громадських, наукових, ділових, військових організацій, спеціальних російсько-українських установ для їх підтримки та фінансування.

Яскравим прикладом реалізації цих задумів є російський наступ в інформаційному просторі України з метою нав'язування її народу ідеалів та інтересів Російської держави. Хто знає, яких результатів досягла б ця духовна агресія, якби Росія не заплуталася у своїх внутрішніх проблемах. Спостерігаючи за постійним кровопролиттям у Росії, навіть громадяни України російської національності почали з пересторогою відноситися до перспективи знищення Української держави. Варто використати цей «прокол» російської пропагандистської машини, щоб зменшити її вплив на ментальність і духовне життя наших громадян.

Щодо решти методів діяльності українофобів, то необхідно знати в обличчя ворогів нашого народу й держави, аби зменшити негативні наслідки їхньої «праці». Українська мова вважається ними найголовнішим об'єктом для наступу, оскільки саме її повсякденне розповсюдження наочно підкреслює у підсвідомості громадян окремішність України від Росії з її глобальними інтересами, протистоянням НАТО, війною на Кавказі, тощо. За умови обмеження і поступового зникнення української мови «вакантне місце» в культурі нашого народу отримає виключно російська мова. У цьому разі знищення державної незалежності України не викличе опору з боку народу. Адже він буде вважати себе часткою єдиного російськомовного культурного простору, і в

приєднанні України до Росії не вбачатиме нічого протиприродного.

Отже, чітко простежується зв'язок: боротьба проти української мови – боротьба проти Української держави. Фронтів облоги української мови існує декілька. Перший з них – інформаційний – уже аналізувався вище. Закон про мови 1989 року виявився занадто «оксамитовим», аби його виконували. Тому маємо в сучасному житті парадоксальну ситуацію, коли русифікація в українському суспільстві триває і поглиблюється навіть за умови виборення власної державності. Демократичне твердження закону про «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин» в Україні тлумачиться українофобами як право використовувати російську мову всупереч тому ж самому закону практично скрізь: у Верховній Раді, на телебаченні, радіо, в системі освіти, у Збройних Силах тощо.

Українофоби всіляко намагаються зберегти це становище. Мовляв, так «исторически сложилось», що російська мова панує в Україні. То не будемо силувати говорити українською, а будемо вже до кінця «оксамитовими». При цьому таких «лібералів» не цікавить, якою ж ціною і в який спосіб воно так історично склалося. Дехто, як, наприклад, заступник голови Громадянського конгресу України О.Лузан, береться взагалі ігнорувати історію, відкидає систематичне придушення української мови у минулому, проголошуючи необхідність враховувати лише фактичний стан речей. Мовляв, важливо тільки те, що російська мова панує в Україні, а «історія цього питання для Європи не має значення».[1]

Можливо для Лузана і «Європи» дійсно не важливо, як воно там «історично склалося», але не для України та українців. Однак будь-які спроби змінити принизливе становище української мови наражаються на другий фронт її організованої облоги – протест. Він має кілька різновидів за ступенем радикальності. У всіх на слуху галасливе репетування про витіснення російської мови із вжитку в Україні, до котрого впритул наближаються звинувачення в насильницькій українізації. Ось деякі із цих вельми численних «шедеврів»:

---

[1] Див.: Яка двомовність нас чекає // День. – 1997. – 9 сентября.

Із заяви «Русской общины г.Киева» до столичної адміністрації 1 жовтня 1998 р.: «Последние годы на Украине происходит целеустремленное, планомерное ущемление прав русского и русскоязычного населения...Опошляется национальное сознание путем **принудительной и обвальной, фактически насильственной украинизации**... Нет возможности в коротком заявлении осветить всю масштабность антирусской кампании, которая проводится на Украине. Но и приведенного достаточно, чтобы сказать – происходит самое страшное – разрушение **единого русско-украинского духовного пространства**.»

Наслідкам існування цього простору для української культури, а особливо методам його утворення відведено чимало місця на сторінках нашої книги. Неупереджений аналіз стану справ свідчить про необхідність рятувати саме українську мову, а не добивати її під гаслом боротьби з насильницькою українізацією. Однак занепокоєння становищем української мови у «оксамитових» лібералів ви не знайдете. Натомість, наприклад, у «Зверненні» ініціативної групи «Руху на захист прав російського населення Донбасу» є вимоги «пропорційного розвитку мов» у розумінні негайного припинення утисків російської мови на користь української. Начебто це не в містах Донеччини тільки 4,1% школярів мають змогу вчитися українською мовою, хоча питома вага українців серед місцевого населення набагато більша.[1] Так кого і від кого треба захищати? Звідки така ненависть до України?

Проте до галасування «общін» одразу ж підключається «важка артилерія». Російські політики-українофоби на кшталт Жириновського, Затуліна, Мігранянa, Глазьєва роздмухують багаття незадоволення утисків росіян в Україні: «Мы должны быть сострадательными к людям, которые не по своей воле живут и не собирались жить ни в каком государстве, кроме России... (Треба домогтися – *авт.*) чтобы им гарантировали право на русский язык, преподавание на русском языке, чтобы они не считались людьми второго и даже третьего сорта.»[2] І ось уже В.Путін у день призначення його головою уряду Росії чітко і суворо пообі-

---

[1] Документи – антиукраїнські за змістом // Літературна Україна. – 1999. – 4 квітня.

[2] Цит. за: Білкей В. Вказана стаття.

цяв Держдумі «всіма засобами захищати інтереси росіян, що проживають в інших країнах». **Всіма засобами!** Хто б це гарантував і обіцяв подібне українцям у їх власній державі?!

Ну та Бог з ним, із Путіним. Його гарантії у вигляді авіабомб і артилерійських снарядів у Грозному впали і на голови цивільних росіян також. Бий своїх, аби чужі боялися! Значно важливіше інше – боротьба проти української мови та українства в цілому ведеться на теренах нашої держави під прапором боротьби за права людини. І тому до неї приєдналися деякі кола нашої ж інтелігенції. Йдеться не про псевдонауковців типу головного редактора «Сіверських вістей» В.Ільченка або члена «Русской общины г.Киева», голову секції слов'янських мов «Киевского городского общества русской культуры «Киевская Русь» А.Железного, котрі у своїх відверто українофобських «працях» слідом за пропахлою нафталіном концепцією М.Погодіна відстоюють тезу про українську мову як «один из многочисленных диалектов русского языка», зіпсований польськими словами.[1] Мова йде про відомих українських вчених, як, наприклад, академіка П.Толочко.

У своїй брошурі «Що або хто загрожує українській мові?» він з великим пафосом відстоює мало не загальноросійську любов до української мови і на цій підставі докоряє нерозумним українцям за їх зусилля подолати двомовність, вбачаючи в цьому цілеспрямоване витіснення російської мови.[2] Розуміння того, що має місце зовсім не боротьба проти мови Пушкіна і Лєрмонтова, а протидія сучасним формам русифікації, у П.Толочка немає. Також немає розуміння того, що російська мова таки дійсно використовувалася в якості інструменту багатовікової політики асиміляції українців: «Треба все зробити, аби невміле, часом агресивне заперечення російської мови в Україні, яка, **начебто**, здавна є знаряддям імперського і тоталітарного зросійщення українців, не призвело до політичного розколу народу».[3] П.Толочко не бажає вбачати в спробах національного відродження про-

---

[1] Див.: Ильченко В. Так что же такое украинский язык? // Сіверські вісті. – 1997. – 6 вересня. Железный А. Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. – К., 1998. – 107 С.

[2] Див.: Толочко П. Що або хто загрожує українській мові? – К., 1998. – 32 С.

[3] Там само. – С.21.

тест проти використання великої російської культури в якості зашморга для українського слова.

Навпаки, він нагадує про виняткову близькість українцям російської мови, а тому вважає дискримінацією ненадання їй державного статусу в Україні. Адже «українська мова, як і російська, веде свій родовід від спільної давньоруської мови».[1] Міцно ж вкоренилася з радянських часів ця політико-міфологічна казка, винайдена не стільки істориками, скільки хазяями партійних кабінетів! Однак можна було б не звертати уваги на всі подібні твердження академіка П.Толочка (зрештою, кожен має право на свою думку), якби не його спроби виправдати радикальну українофобію згаданого вище А.Желєзного:

«На одному із засідань Верховної Ради України (від 21.10.98 р.), де в черговий раз виникло питання української мови, В.Чорновіл виступив із заявою про необхідність притягти до відповідальності Анатолія Желєзного, котрий, **начебто**, стверджує, що українська мова є діалектом поміж російською і польською мовами. Насправді А.Желєзний говорить про наявність у сучасній українській мові великої кількості полонізмів, які проникли до неї за часів входження України до складу Річі Посполитої і зробили її відмінною від мови російської. Можна, звичайно, дискутувати з цим та й іншими положеннями, у його праці, справді, багато дискусійних тверджень, але закликати до покарання, то вже занадто. Після цього, напевно, В.Чорновіл і А.Желєзний уже ніколи не дійдуть порозуміння.»[2]

Кого вводить в оману шановний академік? Чи він погано читав «творіння» Желєзного? То варто дещо процитувати:

«Итак, возникновение украинского языка – это следствие ополячивания славянорусского языка».[3]

«…В результате сильнейшей полонизации славянорусского языка в сельских местностях отторгнутой врагами юго-западной части Руси (будущей Украины) постепенно выработался **новый диалект**, который сейчас принято называть украинским языком».[4]

---

[1] Там само. – С.13.
[2] Там само. – С.21-22.
[3] Железный А. Происхождение русско-украинского двуязычия в Украине. – К., 1998. – С.10.
[4] Там само. – С.18.

Одночасно з цим, за Желєзним, у містах Україна «русский язык» зберігся і за польського панування. Тому навіть про історичну двомовність в Україні немає підстав говорити, бо не існує ані окремої української мови (це лише обмежений сільською місцевістю полонізований діалект російської), ані русифікації (це лише природній і ненасильницький процес «відчищення» російської мови від польських нашарувань):

«Когда Украина вернулась в лоно Русского государства, ни в какой «русификации» просто не было необходимости, так как язык городского населения мало чем отличался от обычного русского языка других регионов России. <...> Процесс, который называют «русификацией», возник значительно позже, когда новая разночинная украинская интеллигенция начала мечтать о независимой от России национальной державе. <...> Естественно, царское правительство отчетливо видело, что за всеми этими «хождениями в народ» кроется идея самостийничества и старалось противодействовать попыткам расширения сферы распространения украинского сельского диалекта. Отсюда все эти указы и ограничения, котрые, правда, никто и никогда не выполнял. Таким образом, так называемая «русификация» – это попытка сохранения исторически сложившегося в Украине статус-кво».[1]

Коментарі тут зайві. Зауважимо тільки, що при дослідженні минулого у нас зовсім не склалося враження, що царські укази та радянські директиви ніхто не виконував. Якраз навпаки, їх виконували вельми ретельно. І тому на сторінках нашої роботи ми якраз і намагалися відобразити методи їх реалізації та наслідки, до яких це призвело.

Що ж стосується бідкань П.Толочка з приводу неможливості порозуміння покійного нині В.Чорновола з Желєзним, то викликає подив сама можливість таких речей між патріотами України, котрим вдалося повернутися живими з радянських таборів, і однодумцем авторів ось таких заяв:

«У меня, который родился и вырос в Украине, ...последние годы, как и у многих моих соотечественников **возникло к украинской мове нечто вроде аллергии»**.[2]

---

[1] Там само. – С.13-14.

[2] Железный А. Вказана праця. – С.75.

І взагалі: «...Под прикритием ваших истерик о чистоте и обязательности украинской мовы идет развал не просто Украины, а всего славянства».[1] Не більше і не менше. Далі вже їхати немає куди, окрім одного-єдиного виходу – до таборів усіх носіїв української мови як зрадників, котрі розколюють слов'янство.

* * *

У найбільш комплексному, повному вигляді разом із псевдонауковим обгрунтуванням вимоги русифікаторів викладені президентом національно-просвітницької громади «Русское собрание» Алою Потаповою в тижневику «Зеркало недели» (26 лютого, 2000), де вона констатує таке:

«До развала СССР **русский язык имел законное, почти стопроцентное распространение на территории Украины, пожалуй, за исключением Украины Западной**. Объявив о создании собственного государства, страна стала думать о собственном языке. И избрала таковым украинский (хотя, например, Индия избрала английский, а немало стран имеют два и более языков).»[2]

Але хотілося б нагадати шановній А.Потаповій, якими методами (репресії, депортації, голодомори), якими заборонами української мови (урядові циркуляри, укази, постанови ЦК) протягом трьох століть знищувалася наша культура й реалізовувалося це «законне, майже стовідсоткове розповсюдження» російської мови на українських теренах. Західна Україна тільки тому не потрапила під це «законне, стовідсоткове розповсюдження», бо знаходилася під владою Москви зовсім недовго, якщо порівнювати з 300-річним російським пануванням над рештою українських земель.

Думається, письменниця А.Потапова все це добре знає, але ні півсловом не обмовилася. Не вигідно згадувати? Потапова продовжує втовкмачувати, «...что русский язык – носитель колоссального пласта информации, культуры, неразрывно связанный с украинской, понятный и используемый миллионами жителей Украины, дающий возможность общения со всеми респуб-

---

[1] Там само.

[2] Потапова А. Как тебе говорится, Украина? // Зеркало недели. – 2000. – 26 февраля.

никами бывшего Союза, один из рабочих языков ООН – стал вызывать раздражение и неприятие».[1]

Чи не помиляється Потапова навмисно? Хіба не українська мова, мова корінної нації якраз викликала і викликає у шовіністів «раздражение и неприятие»? І за царської, і за радянської імперії панівна російська мова підім'яла під себе українську мову й вела справу до того, щоб остання взагалі зникла «за ненадабностью». Тільки розпад Радянського Союзу призупинив цей процес.

«Язык – это генная память народа,» – говорить А.Потапова. Якщо для російського народу це так, то чому відбирали і хочуть знову відібрати цю генну пам'ять у нашого народу? Інакше як зрозуміти наступний вислів Потапової: «Читать украинцу только украинскую литературу, по крайней мере, неперспективно... (русские от своей культуры не откажутся)».[2]

Ось так. А якщо читати тільки російську літературу? І світову не читати? Чи не перспективна лише українська? Хотілося б відповісти Потаповій, що після набуття державної незалежності українці також не відмовляться від рідної культури, як не відмовлялися у найгірші часи чорносотенної реакції й радянського терору проти «націонал-ухильництва».

Українці на відміну від багатьох інших народів ніколи не були шовіністами, а йшли по життю зі словами Великого Кобзаря:

Не дуріте самі себе,
Учитесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.

Не маємо сумнівів, що поряд із рідною мовою наша молодь знатиме і російську, і чимало іноземних мов. Відмовлятися від російської, а саме так тлумачить українське відродження більшість українофобів, насправді ніхто не збирається. По-перше, будь-яка взаємодія збагачує культури, і не можна самоізо-

---

[1] Там само.
[2] Там само.

люватися, власноруч обкрадаючи самих себе. По-друге, українці ніколи не принижували і не принижують інші мови, як це робили імперії щодо пригноблених народів. Вони лише хочуть повернути рідну мову своїм дітям, в котрих влада відбирала її впродовж століть, знищуючи захисників українства. Не витіснення і відмова від російської мови, а поряд із її знанням повернення до рідних коренів. Ось справжня сутність українського відродження, котре так намагаються дискредитувати різні великоросійські шовіністи.

* * *

Особливий фронт облоги української мови представляє собою відстоювання ідеї державної двомовності в Україні. Часто це прикривається демократичними гаслами про повагу до російської мови. Професор Н.Озерова доводить:

«А ведь Украине сам Бог дал возможность быть двуязычной. Так надо этот шанс умело использовать, а не шарахаться от попытки это сделать, как от чумы.»[1]

Ось і академік П.Толочко вважає, що двомовність вирішить усі нагальні проблеми суспільства:

«Переконаний, що визнання двомовності, за якої державною і першою мовою в Україні буде українська, а другою російська, зніме психологічну і соціальну напругу в суспільстві і розблокує шлях до становлення української політичної нації».[2]

А хіба не борцями за двомовність насаджується ця напруга в суспільстві? Опитування Кримського центру гуманітарних досліджень яскраво ілюструє, що лише 4,3% респондентів називають серед першочергових мовну проблему, а більшість цікавлять проблеми побуту.[3] То навіщо ж двомовники розгойдують суспільний човен? А тому, що сьогодні розмова про двомовність – це спроба не дати відродитися українській мові, не дати утворитися сучасній українській політичній нації. Ще у Біблії сказано: «Ніхто двом панам служити не може». Посилання ж на досвід країн з кількома державними мовами (Швейцарія, Канада,

---

[1] Белодед О., Озерова Н. Мы русский бы выучили только за то, что на нем сочинял наш Шевченко // Комсомольская правда. – 1999. – 3-10 сентября.
[2] Толочко П. Вказана праця. – С.27.
[3] Жители Крыма все еще верят властям // «Московский комсомолец» в Украине. – 2000. – 27 января-3 февраля.

Фінляндія, Бельгія, Люксембург тощо), котрий часто зустрічаємо у адептів двомовності, є не зовсім коректними.

По-перше, світовий досвід доводить, що у державній багатомовності криється загроза дезінтеграції країни (як-от у доволі добробутній Канаді). А по-друге, наявність кількох державних мов ставить перед громадянами нагальну потребу знати їх усі. Спробував би швейцарський німець знайти собі роботу у франкомовній частині країни, якби не знав французької. В кожному з кантонів чітко переважає одна мова, хоча державними вважаються всі чотири. У Канаді при влаштуванні на роботу перевагу надають тим, хто володіє і англійською, і французькою. У Фінляндії на вас подивляться з подивом, якщо, наприклад, десь на вулицях столиці країни ви спробуєте домагатися чогось на шведській замість фінської лише на тій підставі, що обидві ці мови мають державний статус. Це на Аландських островах місцеві фіни будуть говорити з господарями їхньою шведською, а в Хельсінкі, будь ласка, вчіть фінську. Тільки подібним чином тлумачиться рівність державних мов у Європі – треба вчити усі.

У нас же всі українці володіють російською мовою, але росіяни вчити українську часто не бажають. Тому вони висувають потребу запровадження двомовності в Україні, щоб знання російської як державної звільняло від обов'язку вивчення й опанування іншої державної мови – української. Тобто виходить двомовність для українців, але одномовність для росіян. Хотілося б відповісти цим занадто хитрим носіям «вищої» культури словами Тараса Шевченка:

Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...

Між іншим, уже сьогодні статус державної за українською мовою зберігається лише на папері, і законодавчий перехід до двомовності в країні за цих умов легалізував би панівне становище російської. Тоді національне відродження стане неможливим у принципі, бо навіть деякі з апологетів двомовності змушені визнати: воно є тільки засобом досягнення «языкового единства». Хто може повірити у велике бажання політиканів з «русских общин» вивчити українську, якщо вони досі цього не зро-

били? Навпаки, 22 травня 1999 р. під час відкриття у Київському палаці культури «Славутич» першого з'їзду росіян України, організованого Товариством «Русь», присутні влаштували обструкцію віце-прем'єр-міністрові України В.Смолію, котрий намагався оголосити привітання до з'їзду від Президента України українською мовою. Вигукували образи на адресу як самої мови, так і всієї нашої держави.

То про яку державну двомовність можна говорити, як не про заховану під її ковдрою русифікацію? Небезпеку такої двомовності збагнули ще у сиву давнину. Римський філософ і оратор Ціцерон різко критикував псевдодемократичну ідею двомовності (а в Римі латинська мова зазнавала відчутних ударів з боку грецької), збагнувши її шкідливість як для всієї римської культури, так і для самого існування Римської республіки. Ціцерон недвозначно висловлював занепокоєння небезпекою, що загрожувала римській культурі з боку двомовних людей, які насправді відверто зневажали все рідне латинське, надаючи перевагу грецькому і вважаючи себе людьми культурними, людьми «витонченого смаку». Вам це нічого не нагадує з української історії та сучасності? Ціцерон справедливо стверджував, що «ніхто не буває справді вихованим, якщо не знає нашого письменства», тобто рідної мови, літератури, власної культури. Недаремно в 1928 р. Міжнародне бюро з проблем освіти скликало в Люксембурзі конференцію з питань освіти, де абсолютна більшість учасників висловилася проти двомовності. Треба віддати належне і Президенту України Л.Кучмі. Перемігши на президентських виборах у 1995 р., він усвідомив небезпеку для України державної двомовності й спрямовував зусилля на створення умов для українського відродження.

На жаль, дехто у нас і досі вважає російську мову ознакою переваги у всіх відношеннях над україномовними «бандерівцями». Десь поділися толерантні до української мови росіяни, яким був, наприклад, поет Л.Вишеславський, котрому належить наступний вислів:

«На українському з'їзді письменників зверталася увага письменників на збереження чистоти і сили української мови. **Мені здається, що і ми, російські літератори, що живуть на Україні, повинні добре знати цю другу нашу рідну мову – українську. Я**

певен, що знання української мови безмежно збагатить кожну російську людину, яка живе на Україні.»[1]

Та й крилату мудрість про те, що людина відбулася як особистість стільки разів, скільки мов вона знає, поки ніхто не спростував. Як справедливо зазначає віце-прем'єр-міністр М.Жулинський, питання про двомовність в Україні, по суті, є питанням про те, якою бути Українській державі – вторинною, колоніальною чи оригінальною, самобутньою? Визнання державної двомовності «одразу накладає жорсткі обмеження на повернення української мови до публічних сфер суспільства. Ми проходили через це в радянські часи. Це шлях в нікуди».[2]

Тому атаки українофобів на ст.10 Конституції України і Закон про мови проходять під виглядом боротьби «за культурномовне рівноправ'я». Проте насправді мовне питання для російських шовіністів лише політичний привід, за котрим значно масштабніше завдання – домогтися визнання російської нації поряд із українською **державостворюваючою** в Україні (дивися додаток №14). Фактично це дорівнює виборенню того, щоб Україна втратила державність, а українська мова зовсім зникла з українських етнічних теренів. Адже, як уже зазначалося, міфічність українізації силоміць визнав навіть один з адептів захисту російської мови у Верховній Раді депутат В.Алексєєв. То навіщо ж такі потуги до виключного статусу російської мови і російської нації в Україні?

По-перше, надання російській мові державного статусу легітимізує сучасну русифікацію, принизливе становище української. І стане це не наслідком якогось російського Емського указу, а справою рук самої незалежної України. Чим не підгрунтя для тверджень, буцімто українська мова непотрібна, бо українці самі добровільно від неї відмовилися?

По-друге, визнання російської нації державостворюваючою в Україні зовсім не виглядає виявом демократії, бо поряд знаходиться велика держава, де росіяни є титульною нацією. В результаті матимемо таку собі російську державу Україну, існування котрої окремо від матінки-Росії з часом буде вважатися абсурдним. Ось вам сценарій м'якої, «оксамитової» ліквідації нашої

---

[1] Цит. за: Білодід І. Вказана праця. – С.47.
[2] Зеркало недели. – 2000. – 26 февраля.

державності без танків, авіації та «зачисток» населених пунктів за чеченським сценарієм.

Яке ж тоді майбутнє Железний і К° пропонують українській мові? За взірець їм править сусідня Білорусія. Мовляв, ось де справді забезпечуються інтереси і білорусів, і росіян, і зовнішня політика правильна. А надання російській мові статусу другої державної, начебто, піднесло авторитет і престиж білоруської. Це повна демагогія. Хоча в Білорусі офіційно дві державні мови (білоруська та російська), але фактично все діловодство ведеться «єдиною й могутньою». У державних установах – тільки російська. Освіта і преса білоруською мовою все більше поступаються місцем російськомовній. Наприклад, в Мінську діє тільки одна(!) білоруська школа.[1] Процес зросійщення вже охопив сільську місцевість. І взагалі той, хто розмовляє білоруською, викликає недовіру і підозри у власної влади, адже саме у середовищі національно свідомих, нерусифікованих білорусів міститься центр політичної опозиції режиму Лукашенка.[2] Можна прогнозувати, що білоруський суверенітет приречений, а білоруська мова з часом остаточно розчиниться у російській. Білоруська політика щодо нацменшин, зокрема, щодо українців, тотожна російській – цілеспрямоване викорінення. На Берестейщині, тобто у Брестській області, місцеве українське населення складає значну більшість (за деякими даними, дві третини від 1,5-мільйонного населення краю). Однак усі культурно-просвітницькі українські установи не пройшли перереєстрації в органах білоруської влади й опинилися у нелегальному становищі. Мова йде про «Українське культурно-просвітницьке об'єднання Берестейської області», «Просвіту Берестейщини ім. Т.Г.Шевченка». Закрито українські газети «Голос Берестейщини», «Берестейський край», «Вісті Берестейщини». Так і не відкрито жодної української школи, а з бібліотечних фондів вилучається україномовна література. Ось таке майбутнє пропонують Україні й українській мові Железний і К°? Це є взірцем забезпечення мовних прав національних меншин в державі?

Принаймні саме такі думки викликає позиція активістів Сло-

---

[1] Розігрують «мовну» карту // Народна газета. – 1999. – №11.

[2] Див.: Булавко В. До чого призведе так звана двомовність // Народна газета. – 1999. – №25.

в'янської партії, котрі, вимагаючи всеукраїнського референдуму щодо двох державних мов, констатують, що достатня кількість російських шкіл збереглася тільки у Східній Україні: у Донецьку, Луганську та в Криму. Тобто дві українські школи на 700 тис. кримських українців, відсутність жодного українського територіального телебачення і радіомовлення – це нормальне забезпечення всіх належних прав російської мови. А тим, хто виступає проти такої дискримінації української, різні активісти на кшталт А.Потапової відповідають: «Русские от своей культуры не откажутся». Начебто, українські потуги спрямовані на придушення росіян, а не на створення елементарних можливостей для українського відродження.

З іншого боку, базікаючи про нестерпне становище російської мови в Україні, Железний і К° намагаються не помічати становища тих офіційних 6 мільйонів українців, що мешкають сьогодні в Росії (в порівнянні з 11,5 мільйонів росіян в Україні):

	в Україні	**в Росії**
Кількість державних шкіл	російських-2973	українських-0
Кількість школярів	російськомовних-2945924	україномовних-0
Кількість вузів та інших закладів, що готують	рос. мовознавців-11(20%)	укр. мовознавців-0
Кількість студентів, які вчаться	рос. мовою-466120(56,2%)	укр. мовою-0
Кількість театрів	російських-30	українських-0
Кількість державних бібліотек з книжковим фондом	рос. мовою-24382(62%)	укр. мовою-0
Кількість державних газет і журналів	рос. мовою-1172	укр. мовою-0[1]

Починаючи з серпня 1991 р. триває епопея з наданням власного приміщення українській бібліотеці в Москві. За 8 років було надіслано понад 80 звернень до властей російської столиці, але бажання отримати нормальне приміщення у московській пресі названо українськими амбіціями.[2] Тим часом в Україні до послуг росіян 24 382 масові та універсальні бібліотеки, не враховуючи ще тих російськомовних відань, котрі переважають у відділеннях літератури мовами національних меншин у 367 ук-

[1] Порівняймо! // Вечірній Київ. – 1999. – 13 липня.
[2] Гордієнко Т. Про поневіряння української книги у Москві // Вечірній Київ. – 2000. – 9 лютого.

раїнських бібліотеках.[1] Як правило, усі перелічені російські заклади існують в Україні за державний кошт. «Мы будем вам очень благодарны, – наголошувала Верховна Рада України у зверненні до депутатів Держдуми Росії, – **если граждане России украинского происхождения, которые внесли существенный вклад в экономическое развитие вашего государства, будут иметь такие же условия для удовлетворения своих культурно-языковых потребностей, как те, которые имеет сегодня российская диаспора в Украине».**

Між іншим, укладений ще у 1997 р. «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» в ст.12 містить вимогу:

«Високі Договірні Сторони сприятимуть створенню рівних можливостей і умов для вивчення української мови в Російській Федерації та російської мови в Україні, підготовки педагогічних кадрів для викладання на цих мовах у освітніх закладах і надаватимуть з цією метою рівноцінну державну підтримку».[2]

Як бачимо, росіяни не поспішають виконувати цю вимогу договору, але дії України щодо нього весь час критикують. Мало того, нещодавно МЗС Росії різко попередило Київ, коли той взявся виправляти принижене становище української мови в Україні, чим, зрозуміло, зачепив панівне становище російської:

«Некоторые силы на Украине намерены создать невиданный доселе в Европе феномен – сделать родной для большинства населения язык, по сути, изгоем. ‹...› Подобного рода действия обычно имеют тяжелые последствия.»[3]

Уповноважений з прав людини Російської Федерації О.Миронов дозволив собі засудити грудневе 1999 року рішення Конституційного Суду України про обов'язкове використання державними службовцями державної української мови при здійсненні ними їхніх службових обов'язків. За Мироновим це є «грубе і явне порушення цивілізованих відносин між народами,

---

[1] У фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.

[2] Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна: на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985-1999 рр.) – К., 2000. – С.241-242.

[3] Цит. за: В огороде бузина... Но в Киеве – дядька! // Известия. – 2000. – 11 февраля.

обмеження основних прав і свобод громадян».[1] (Дивися додаток №16).

Отже, за додержанням прав російської мови в Україні з Москви слідкують пильно, тільки власних обов'язків щодо української не визнають. І справа уже не в тому, що Росія грубо втручається у внутрішні справи України, вказуючи нам, де і яким має бути місце нашої української мови. Справа у тому, що великодержавні російські шовіністи піддають нападам сам факт укладення «Великого договору» з Україною, оскільки той своїм визнанням нашої державної незалежності й територіальної цілісності певною мірою зв'язує шовіністам руки. «Заради цього Договору, – стверджує директор інституту країн СНД, радник московського мера К.Затулін, – заради ілюзії дружби Росія здала російське населення, Крим, Севастополь, Чорноморський флот».[2] На це особливо звернуло увагу МЗС нашої держави у своїй відповіді на російську заяву з мовного питання в Україні, наголосивши, що на російські офіційні установи вплинули сили, які чинять опір конструктивному розвитку україно-російських відносин: «Нещодавно ці сили докладали зусиль для недопущення ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією».[3]

Потуги цих шовіністично налаштованих російських кіл досить прозорі. Народжені в СРСР, вони звикли думати категоріями радянської держави. А з тих часів у підсвідомості закарбувалося – будь-що українське є ворожим. Тому-то на шляху до відновлення імперії (неважливо у якому саме вигляді) великим успіхом у них користується режим Лукашенка – все у нього порадянськи своє, рідне, давно знане. Сучасна ж російська влада активно підіграє, оскільки для неї важливо за будь-яку ціну повернути Україну під свій вплив. Без цього залишаться нереалізованими її наддержавні устремління, адже ще німецький канцлер О. фон Бісмарк говорив: «Хто контролює Україну – контролює Європу, хто контролює Європу – керує всім світом». Ось заява віце-спікера Державної Думи Росії М.Юрьєва: «**Украина и Бела-**

---

[1] Цит. за: Гра на загострення // День. – 2000. – 12 лютого.

[2] Цит. за: Клин Б. Защитник Затулин // Киевские Ведомости. – 2000. – 25 февраля.

[3] Цит. за: МЗС України реагує на «мовну стурбованість» російських колег // День. – 2000. – 15 лютого.

русь вообще не являются отдельными нациями... Я считаю, например, что **украинский язык... это диалект русского, такой же, например, как московское произношение или сибирский диалект**... Вопрос должен ставиться не об интеграции, объединении, а о возвращении этих земель в состав Российской Федерации... Это должно быть положено в основу нашей внешней политики.»[1] Новий думський віце-спікер В.Жириновський перед телекамерами розпатякував про білоруський варіант як найкращий і невідворотній для «нехорошої» України, про Крим, про те, що він ніколи не пробачить Л.Кравчуку Біловезької Пущі:

«Якщо президентом (Росії – *авт.*) буду я – Києва немає! Перш за все – перекрити всі поставки енергоносіїв! За все треба платити – нема грошей, давай територіями: Крим там, Донбас... Київське «Динамо» гратиме у Москві й виступатиме за збірну Росії!..»[2]

Зважте, що ці нахабні слова належать не будь-кому, а лідерам російської думи. І порівняйте їх з виваженими словами відповіді депутатів Верховної Ради України, котрі звернулися до депутатів Держдуми Росії з проханням застосувати свій «великий вплив» на центральні владні заклади Росії та на окремих політиків задля неприпустимості у майбутньому недружніх заяв щодо України: «...Українська мова в Україні, століттями гнана і принижувана, потребує захисту з боку держави, і ми розраховуємо на ваше розуміння стурбованості, існуючої в українському суспільстві».[3]

Тож, українці, думайте, звідки і куди вітри віють! Думайте та не забувайте полум'яних слів філіпінського письменника XIX ст. Хосе Рісаля, страченого іспанськими завойовниками за участь у боротьбі за незалежність своєї батьківщини:

Якщо народ, мов скарб-багатство,
Землі своєї мову збереже, –
У нього волі не відняти вже,
Як не відняти неба в птаства.[4]

---

[1] Цит. за: Дзюба И. Идеологические децибелы «диалога культур»... // Зеркало недели. – 1999. – 10 апреля.

[2] Цит. за: Плющ В. Парламентська криза: вороття не буде? // Літеретурна Україна. – 2000. – 17 лютого.

[3] Цит. за: Звернення до депутатів Держдуми Росії // Урядовий кур'єр. – 2000. – 29 лютого.

[4] Рогович М. На варті держави і закону // Цицерон М. Про державу. Про закони. Про природу богів. – К., 1998. С.12.

VI
ПІСЛЯМОВА

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить.
Довершилась Україні кривда стара
Нам пора для України жить.

І.Франко.

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має.

С.Воробкевич.

Що ж очікує Українську державу й українську націю? Україна разом із усім світом стоїть на порозі нового тисячоліття. Поневолювачі та загарбники постійно розшматовували нашу землю і намагалися знищити українство як окремий етнос. А для цього їм було потрібно зробити українців байдужими до рідного слова, перетворити їх на манкуртів і яничар. Зокрема, від царів Михайла Романова й Петра І українська мова обмежувалася чи заборонялася загалом понад 170 разів! (Найважливіші з документів перелічені в додатку №15.) Адже відома істина: якщо після творців мови приходять байдужі до неї люди – мову буде втрачено.

1989 року українське слово не просто заявило про своє воскресіння, а довело на повний голос, що не підвладне ні русифікації, ні полонізації, ні мадяризації, ні румунізації, що воно – велике слово великого народу. І це незважаючи на те, що українській культурі (особливо у XX ст.) під пильним наглядом і тиском імперських ідеологічних й каральних служб відводилася «примітивна» культурна ніша. Дві грандіозні, багатоаспектні хвилі русифікації (царська, пік якої прийшовся на другу половину XIX ст., і радянська з перервою на «українізацію» 1920-х рр.) породили масштабні проблеми, котрі ми поки що не спромоглися подолати. Виконання Закону про мови та Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року виявилося здебільшого зірваним.

Питання сягнуло такої гостроти, що повне впровадження і остаточне закріплення української мови в Україні для нашого народу було б подібне до культурної революції, оскільки нерозривно пов'язане із становленням економіки країни і станом суспільства в цілому. Однак сьогодні російська мова в нашому суспільстві зберегла своє панівне становище. Власне, в цьому немає нічого дивного, бо не знайдемо у світі таких колишніх колоній, які повністю втратили б мову зниклої імперії. Кожна країна, що пройшла крізь горнило колонізації, продовжує користуватися у тих чи інших обставинах мовою колишньої метрополії. Проте специфічною проблемою Україні є те, що за 9 років її державної незалежності панування імперської мови не тільки не зменшилося, а навпаки активно поширюється. Спираючись на викладений вище аналіз сучасного становища української мови беремося стверджувати: сьогодні відбувається нова хвиля русифікації України.

Українізація як 20-х рр., так і сучасна відбуваються під гаслом забезпечення українській мові місця, яке відповідало б чисельності й питомій вазі українського народу на території України. Згідно з переписом 1989 р. тих, хто визнавав російську мову рідною, було в Україні 16,9 млн., або третина усього населення. Російська мова мала б посідати відповідне місце у інформаційному просторі України, однак на захисті її панування стоять різношерсті лави політичних «языковедов».

З одного боку, це представники нових (або ж, краще сказати, півзабутих старих) російських шовіністичних кіл, котрі під гвалт про «національне приниження» Росії роздмухують давній синдром національно-релігійного месіанства. З іншого боку, їм підспівують представники різних «русских общин» та «русских культурних обществ» України, котрі добре знають: якщо ми утвердимо українську мову в усіх галузях життя, то вже ніколи не повернемося в московські лабети. Вони настирливо нав'язують російську мову у якості другої державної, щоб затримати нас на рівні розвитку російського суспільства, утримати в фарватері Росії.

До реалізації цього завдання «стратеги» русифікації залучають РПЦ з тисячами її попів в Україні, а також різноманітних інтеграторів, котрі під виглядом пропаганди слов'янської єдності

і гаслом народів-братів пропагують відновлення Великої Росії (як завжди, великої за рахунок сусідів). Яскравим прикладом таких пропагандистів може бути голова Конгресу України, згодом перейменованого у Слов'янську партію, староста «Конгресу Російських організацій України» (з 1996 р.), лідер «Союзу православних громадян України», в минулому кандидат в Президенти України О.Базилюк:

«Тим часом об'єднуюча ідея в Україні є – це слов'янська ідея. Її сила полягає в тому, що більшість громадян країни – слов'яни. У країнах СНД також багато представників цього етносу, особливо в Росії, Білорусі і Казахстані... Незалежну економіку може дати тільки реальна інтеграція з країнами СНД, а також Слов'янський Союз, створений шляхом входження України в Союз Білорусі і Росії».[1]

Проголошуючи на словах «рівноправність російської і української мов, закріплену на законодавчому рівні», Базилюк на ділі рішуче відмовився привселюдно виступати українською мовою. Ось така реальна ціна слов'янствування Базилюка і К°. Між іншим, ще творець комуністичної ідеології Карл Маркс у 1853 р. дав належну оцінку великоросійській панславіській демагогії:

«Московський панславізм – це лише **одна з форм московського загарбництва**. Метою московського панславізму є не свобода та незалежність слов'янських народів, а знищення всього того, що створила Європа за тисячі років своєї культурної праці».[2]

До загального хору російських ура-патріотів, співців слов'янської єдності, борців проти українського націоналізму додається репетування про трагічну втрату єдиного культурного простору СРСР. При цьому свідомо ігнорується той факт, що тріумфальний шлях російській культурі в Україні розчистив державний апарат жорстоким насильством. Особливо це характерно для сучасних «лівих», і в першу чергу найбільшої політичної сили серед них – Комуністичної партії України.

Починаючи від часу свого поновлення в незалежній Україні

---

[1] Програма кандидата у Президенти України Базилюка Олександра Філімоновича // Голос України. – 1999. – 15 вересня.

[2] Цит. за: Гуменюк П. Голодомор-33 в Україні – комуністичне катування людини. Приховані трагедії. // Українська газета. – 1999.

КПУ веде наполегливу боротьбу проти українського мовного відродження. Адже воно вважається головною перешкодою на шляху до найважливішої мети комуністів – відтворення СРСР у будь-якому вигляді. З програми КПУ, прийнятої на II (XXX) з'їзді партії 12 березня 1995 р.: «Главные цели Компартии Украины на нынешнем этапе: ...возрождение на новой основе союза равноправных братских народов как добровольного объединения суверенных социалистических государств, вхождение в который отвечает высшим интересам народа Украины.»[1]

Будь-які заходи, котрі прискорять реалізацію цієї мети, вважаються прийнятними для КПУ. І серед них найперше – це досягнення мовно-культурної єдності народів СРСР, що має полегшити досягнення єдності у всіх інших сферах: економічній, політичній, нарешті, державній. Саме тому КПУ так послідовно підтримує пропозицію про надання російській мові статусу державної в Україні.

З партійної програми: «Коммунисты поддерживают предложение о предоставлении русскому языку, наряду с украинским, статуса государственного».[2]

З передвиборної програми голови КПУ П.Симоненка під час минулорічних виборів Президента України: «Надати російській мові – рідній мові майже половини населення України – статусу державної».[3]

З виступу П.Симоненка перед виборцями в Полтаві 27 липня 1999 р.: «Мы предусматриваем реализацию программы и будем искать у вас, избиратели, поддержку. У нас, **на Украине, должно быть два государственных языка – русский и украинский.**»[4]

При цьому КПУ часто робить зауваження про необхідність одночасного всебічного розвитку державної української мови та культури. Однак ми вже бачили, яким насправді ударом по українській мові виявиться легалізація двомовності та державний статус російської в Україні. Лицемірство комуністів простежується по їх реальних справах. У Марганці на Дніпропетровщині

---

[1] Программа Комунистической партии Украины. Устав Коммунистической партии Украины. – К., 1996. – С.9.
[2] Там само. – С.37.
[3] Голос України. – 1999. – 31 серпня.
[4] Комуніст Полтавщини. – 1999. – 15 вересня.

комуністи, які переважають у міській раді, **запровадили двомовний стан**, спираючись на власне тлумачення Конституції України та Закону про мови. Скарги до прокуратури й облдержадміністрації закінчилися відповідями, що дії україножерів правомірні. Дарма, що в Марганці 70% мешканців етнічні українці. У Верховній Раді Криму комуністи складають переважну більшість. І як наслідок, цілковите ігнорування національних потреб сотень тисяч кримських українців (а як ще інакше оцінити наявність тільки двох українських шкіл і однієї газети на всю автономію?) та шалений гвалт з приводу міфічної насильницької українізації росіян: **«Вот уже целое десятилетие «творча еліта» Украины с маниакальной страстью воюет против русской культуры».**[1]

Останній «керівник культури» Київського міському КПУ – нині директор Національної опери – П.Чуприна ініціював відмову від постановок світової оперної класики українською мовою: «Я думаю, нет необходимости излагать содержание классических произведений. Подразумевается, что образованный человек с ним знаком.»[2] Отже, якщо ви хочете почути рідною мовою, скажімо, «Кармен», то ви не є освіченою людиною, і Національна опера не для вас. Хоча у всьому світі театр слугує саме для популяризації світових здобутків мистецтва серед найширшого кола людей.

Фактично П.Чуприна поставив хрест на справі життя Максима Рильського. З 30-х рр., коли Максим Тадейович став працювати завлітом Київського театру опери та балету, він багато зробив для утвердження рідного слова на оперній сцені. Його перу належать переклади лібретто опер «Іван Сусанін» П.Чайковського, «Снігуронька» М.Римського-Корсакова, «Тихий Дон» та «Піднята цілина» І.Дзержинського, лібретто оперет «Летюча миша» Й.Штрауса, «Циганська любов» Ф.Легара тощо. У 1939 р. Рильському довелося переконувати першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова, котрий, як і сьогодні П.Чуприна, збирався перевести Київський оперний театр на постановки російською мовою (або ж «на языке оригинала»):

«До мене дійшли чутки, нібито в Київському оперному те-

---

[1] Колесников А. Только вместе // Комуніст. – 1999. – №46.
[2] Див.: Факты. – 2000. – 28 января.

атрі деякі російські опери ставитимуться російською мовою. Я вважаю це недоцільним ось з яких міркувань:

1) «Двомовність» театру поведе до зниження культури української мови, яка й так стоїть у театрі на далеко не бажаному рівні, чому є багато причин і з чим боротися дуже важко.
2) Ця ж «двомовність» не зможе не відбитися і на якості російської мови передбачуваних спектаклів <...>
3) З-поміж артистів (і публіки) є й понині люди, які трактують українську мову, як якусь «нижчу», «напівкультурну», не придатну до вираження тонких почуттів і глибоких думок мову. Це трактування переносить нас... у ті далекі дні, коли навіть деякі «свідомі» й «щирі» українці висміювали Старицького за «зухвальство» перекладати на нашу мову «Гамлета» <...>
4) Процвітання національних культур – одне із завоювань Жовтня, один з пречудових плодів ленінської національної політики. Постановка російських та іноземних опер українською мовою – один із доказів цілковитої зрілості цієї мови <...>
5) У Києві багато російського населення, але, спілкуючись з українцями, воно тією чи іншою мірою знає й українську мову – і в кожному разі розуміє спів цією мовою <...>
6) Факт відмови в театрі столиці України від українських спектаклів для заміни їх російськими міг би дати привід для нових вигадок та інсинуацій наших ворогів, для ще більшої дезорієнтації наших малопоінформованих доброзичливців, зокрема – українців Америки та інших країн.

Такі думки, що виникли в мене з приводу чуток про постановки російських опер російською мовою в Київському оперному театрі. Я вважав за необхідне довести їх до Вашого відома. Ні на хвилину не сумніваюся в тому, що Ви, Микито Сергійовичу, не побачите в моєму листі ні неповаги до культури російського народу, ні національної обмеженості – вся моя робота в літературі, гадаю, суперечила б такому тяжкому звинуваченню.»[1]

Однак, переконати в чомусь представників КПУ виявилося неможливим ані тоді, ані зараз. Сфера вживання української мови завдяки діяльності КПУ дедалі звужується. КПУ виступає за державність російської мови (і «добиває» українську), за слов'янсь-

---

[1] Цит. за: Ільєнко І. Вказана праця. – С.110-111.

кий союз (але виключно з Росією), за свободу віросповідання (але прихильно ставиться тільки до РПЦ). Щоб усвідомити деструктивність позиції КПУ щодо української мови варто подивитися на відповідну позицію їхніх колег з Компартії Російської Федерації щодо російської мови. З програми КПРФ:

«После прихода к власти в блоке с прогрессивными силами партия обязуется: ...возродить престиж честного труда, творческого отношения к делу, уважения к традициям общинности и коллективизма, **к русскому языку и культуре**, к языкам и культурам народов России, **прекратить насаждение русофобии**...»[1]

У заявах комуністів Росії слова про необхідність піклування про російську мову і культуру зустрічаються постійно, а КПУ завжди акцентувала увагу на захисті саме російської мови в Україні, згадуючи українську лише мимохідь, начебто її стан стурбованості не викликає. Загалом в історії КПУ після швидко знищенної «українізації» 20-х рр. не було прийнято жодного документу на захист елементарних прав української мови. Зате репресій щодо її захисників з числа інтелігенції й простих робітників, а також постанов на користь російської мови було і є в історії КПУ хоч відбавляй. Власне, немає чому дивуватися, якщо врахувати історію виникнення та діяльності КПУ. З доповіді ЦК КПУ «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні»:

«Комуністична партія України створювалась на основі ленінських ідеологічних, організаційних принципів **як одна з організацій єдиної РКП, її бойовий загін»**.[2]

КПУ залишається такою самою московською філією і сьогодні, тому її зневага до проблем українського відродження цілком логічна. Впритул до неї примикають ще деякі політичні сили, котрі волею чи неволею слугують «п'ятою колоною» ворогів української державності. Зокрема, Соціалістична партія України (СПУ), котра під час заборони КПУ використовувалася у якості легальної політичної організації комуністів. Задекларовані нею завдання практично не відрізняються від цілей КПУ, хоча й приховані під соціальними гаслами. Щодо мовного питання секретар Політради СПУ В.Кізіма висловився так: «На

---

[1] КПРФ в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1992-1999). – М., 1999. – С.240.

[2] Радянська Україна. – 1977. – 27 листопада.

території України вже стала нормою мовного співіснування двомовність. Держава повинна сприяти розвиткові національних мов, двомовності й багатомовності її громадян... Мовна проблема... вирішується таким чином: державна мова – українська; офіційна, що використовується, крім міждержавних відносин, нарівні з державною – російська.»[1] Ну а з часом, коли українську остаточно виженуть з усіх сфер життя й знову обмежать селом, перехід на російську також і в міждержавних відносинах буде виглядати цілком природно. Далі – тісна інтеграція з єдиномовною, братньою слов'янською, єдиновірною православною під рукою одного патріарха Росією. Все це закінчиться новим поглинанням України, оскільки окреме існування двох слов'янських країн з однією російською державною мовою «інтегратори» намагатимуться показати абсурдом. Нарешті, у фіналі цього сценарію відновлення великої імперії. Його найважливіша ланка – продовження русифікації України.

Частина «лівих» бачить цю державу новим СРСР. Зокрема, СКП-КПРС, більшовики різного гатунку, союзи радянських офіцерів говорять про це відверто. Однак генсек КПРФ – провідної організації «лівого» політичного руху на теренах колишнього СРСР – Г.Зюганов бачить майбутній союз трохи інакше: **«Імперія – історично та геополітично обумовлена форма розвитку Російської держави».**[2] Ще академік В.Вернадський писав:

«Скільки Росія не клялась в добропорядності і вірності, скільки договорів не підписувала б – стільки ж разів вона їх віроломно порушуватиме. Віроломність Росії традиційна. Це підніс на державний рівень несамовитий ворог України цар Петро.»[3]

Тож цікаво, яким саме чином КПУ, СПУ та інші їм подібні організації, говорячи про вільний розвиток української мови поряд із російською у подібному «братньому союзі», збираються реально його забезпечувати? Адже за всю історію колишньої та сучасної КПУ вона жодного разу не висловила стурбованості станом української мови. Заклопотана легітимізацією панівно-

---

[1] Кізіма В. Про нашу мовну політику // Товариш. – 1998. – №50.

[2] Зюганов Г. Россия – Родина моя: идеология государственного патриотизма. – М., 1996. – С.223.

[3] Цит. за: Мелень М. Мир і спокій для Росії – смерть // Вечірній Київ. – 2000. – 4 лютого.

го становища російської мови в Україні також і СПУ. Про її лицемірні наміри сприяти розвиткові української мови свідчить, наприклад, активна співпраця партійної газети «Товариш» з відомим «українолюбом» А.Железним. На сторінках «Товариша» цей «слов'янознавець» веде цілу рубрику, де намагається довести, що жителі українських земель були конгломератом різних народностей, котрий «був підкорений і послов'янений Північною Руссю. Перенісши свою ставку з Новгорода до Києва і підкоряючи сусідні племена, **князь Олег поклав початок поширенню слов'яноруської мови** на все нові й нові землі».[1] Що ж, подякуємо СПУ й особисто Железному за «наукове відкриття», начебто завдяки варягам князя Олега українці стали слов'янами.

Подібне «наукове» підгрунтя підводиться під платформи політичних і громадських об'єднань та рухів, котрі без кінця наголошують на необхідності захисту російської мови, неприпустимості русофобії, але становище української мови замовчують. Кожній силі в диявольському плані духовного вбивства України відведено належне місце, але особливу роль відіграють українські «ліві». Ось деякі «шедеври» з «Обращения Русской общины Украины к русским патриотам, православным людям России»:

«До последнего момента губительному процессу разделения с Россией препятствовали левые депутаты. **В случае их ухода с политической арены в результате развернувшегося парламетского кризиса, на Украине не останется никакой политической силы, которая может остановить антироссийские процессы**».

Такого немає більше ніде у світі. Наприклад, у Франції існують сильні «ліві» партії, однак вони зовсім не прагнуть знищити незалежність своєї країни, а навпаки зміцнюють її. Тим часом в Україні «ліві» є частиною російського чинника й об'єктивно діють в інтересах Росії. Саме тому ми не знаходимо у їхніх програмних документах навіть натяку на захист українського відродження, але маємо чимало вимог щодо мови російської.

Мусимо занепокоєно констатувати: сьогодні в Україні існує широкий антиукраїнський фронт організацій, які практично утворюють «п'яту колону» російського шовінізму. Серед них КПУ, СПУ, Партія комуністів (більшовиків) України, Партія слов'янсь-

---

[1] Железний А. Язичеські боги Давньої Русі // Товариш. – Товариш. – 1998. – №50.

кої єдності України, партії «Русько-український союз» (РУСЬ), «Союз», «Союз труда», «Єдина Київська Русь», Прогресивна соціалістична партія України, Слов'янська партія та інші, а ще різні «русские общины» (київська, львівська тощо), Організація Радянських патріотів України, Союз православних братств та інші.

Вся їхня діяльність дуже нагадує Україну 1918 року. Тоді з півночі від більшовиків втекло до спокійної України чимало росіян. Вони утворили тут різноманітні союзи, партії, угруповання, котрі мріяли про відродження «єдіної неділимої» Росії та не бажали й чути що-небудь про українську самостійність. Для них українська мова була лише діалектом російської, а українська культура не тільки меншовартою, але й взагалі випадковим відгалуженням від російської. Гетьмана Скоропадського, за спиною котрого вони ховалися від більшовиків, самі ж вважали одіозною особою, що видумує неіснуючий народ і відриває «південно-західний край» від Росії. Ненависть до всього українського, сповідану цим милим серцю Булгакова російським дворянством, знаходимо на кожній сторінці його роману «Белая гвардия».

Сьогодні ситуація з цими союзами, партіями, «общинами» повторюється з тією лише різницею, що тоді це були організації переважно дворянські, а тепер серед них переважають ті самі «ліві», від яких тікали російські шовіністи до України. Однак незалежно від класової чи політичної приналежності, їх ставлення до українства незмінне. Його ще у 60-ті рр. XIX ст. виклав у першому номері газети «Киевлянинъ» її засновник В.Шульгін: «Юго-западный край – русский, русский, русский». Виходячи з такої логіки, цілком природними виглядали б спроби американців після досягнення військово-економічної могутності повернути до свого «лона» англійців, котрі колись виділилися з єдиного національного тіла. Це, звичайно, абсурд. Однак така ж сама російська протидія намаганням України жити своїм життям чомусь абсурдом не вважається.

Після 300-річної русифікації сучасні послідовники Шульгіна та подібних до нього українофобів, виконуючи замовлення Москви, зробили все можливе, аби користуючись пасивністю нашої урядової влади, провалити реалізацію Закону про мову й усіх програм на його виконання. Задля недопущення українського

відродження у них придатні будь-які засоби: від пересмикувань і замовчування історичних фактів до наклепів і відвертої брехні. Ось ще одна «перлина» з наведеного вище звернення «к русским патриотам, православным людям России»:

«1 февраля (2000 року – *авт.*) вышел Указ президента о дерусификации в сферах государственного управления и образования, что предусматривает дальнейшее наступление на права русских в Украине. В 1999 г. в Киеве было всего 2 русских школы, а учебная программа средней школы предполагает изучение классиков русской литературы на украинском языке. Ни одного детского садика с русским языком в Киеве уже нет».

Прочитаєш такі повідомлення, і кров закипить від праведного гніву на цих хохлів. Отак і формується настійно образ «ворога-українця», котрий «душить російську мову й культуру», сидить на газовій трубі й краде російський газ, норовить втекти до НАТО... І нав'язуються такі думки скрізь: у пресі, радіомовленні, телебаченні, тепер ще й у електронній мережі Інтернет. І звідки дізнатися звичайному громадянинові, що в Києві було зовсім не дві російських школи, а 16, не враховуючи мішаних? Що твердження про відсутність російськомовних дитсадків у Києві також цілком брехливе? Що загалом по Україні 2 399 російськомовних шкіл і 17 600 дитячих садків? А як можна розуміти позицію «великого московського друга» всіх країн СНД К.Затуліна, який публічно оцінив рішення Конституціного Суду України від 14 грудня 2000 р. про державний статус української мови як таке, котрим російська мова «заборонена в усіх учбових закладах – від дитячих садків до вищих учбових закладів»?[1] І це в той час, коли в тому самому рішенні йшлося і про можливість використання у навчальному процесі згаданих закладів мов національних меншин, оскільки ст.10 Конституції України окрім визначення державного статусу української прямо зазначає: «В Україні гарантовано вільний розвиток, використання та захист російської, інших мов національних меншин».

Навіть керівник КПРФ Г.Зюганов свого часу, коли Затулін всіляко намагався провалити в Держдумі Росії ратифікацію «Великого договору» з Україною, назвав очолюваний Затуліним

[1] Див.: Клин Б. Защитник Затулин // Киевские Ведомости. – 2000. – 25 февраля.

тодішній думський комітет по зв'язках із країнами СНД генератором конфліктів. Адже Затулін і йому подібні свідомо загострюють російсько-українські стосунки, не гребуючи жодним засобом. Так і хочеться відповісти їм словами Великого Кобзаря:

Брешеш, людоморе!

До загального шовіністичного хору приєдналися не тільки комуністи, соціалісти, «русские православные патриоты», але й різноманітні російські структури, журналісти на кшталт «штатної українки» з кампанії «ОРТ» Н.Кондратюк, котра відпрацьовує свої тридцять срібреників російській пропаганді. Дуже сумнівно, щоб Кондратюк не знала про справжнє становище російської мови в Україні, адже не перший рік живе і працює тут. Однак російські гроші для неї важливіші, тому виливає бруд на свою країну, підспівуючи борцям за російські інтереси: «Украинцы в защите языка ссылаются на опыт Франции. Но ведь у них разные исторические корни! **Как можно сравнивать Украину и Францию**?» Ще б пак, адже французьку мову не душили Емськими указами і постановами ЦК КПРС, але захист французької самобутності на державному рівні ніхто сумнівам не піддає. Зате Україні відмовляють у звичайному праві будь-якої держави захищатися, бути господарями на власній землі, мати рідну мову за державну у себе ж вдома. Можливо, Кондратюк вважає, що наше історичне коріння – це мовчки терпіти споконвічне пригнічення, витруювання мови українського народу?

У своєму репортажі Кондратюк продемонструвала українських дітей, котрі знають на пам'ять вірші великого російського поета О.Пушкіна в українському перекладі. Це подавалося як абсурд. Думається, для Пушкіна зовсім не було б принизливим, аби його вірші перекладалися іншими мовами й вивчалися неросійськими дітьми. Та й не вивчати ж їм, наприклад, Шекспіра англійською лише тому, що він цією мовою писав. До того ж переклад рідною мовою іншомовних творів тільки збагачує культуру. І зважимо, що, з одного боку, наші діти знайомляться у школах із творчістю митців слова Росії і багатьох інших країн. А з іншого боку, в школах Росії навіть власне українські діти не можуть вивчати ті ж вірші Шевченка ані в українському, ані в російському викладі. То до чого ж весь цей галас? Щоб зайвий раз продемонструвати надумані утиски російської мови в Україні?

Московські державні чинники роблять вигляд, ніби не мають прямого відношення до цього істеричного вереску «п'ятої колони» в Україні та російських шовіністів. Однак насправді усе це ланки одного ланцюгу, однієї широкої експансії Російської держави на теренах колишнього СРСР. Жоден з російських володарів ані в царські, ані в комуністичні часи не мислив існування імперії без України. Тому-то й репетує «п'ята колона» на замовлення Москви, тому-то й ведеться небачена в своїй розгнузданості пропагандистська кампанія, видаючи чорне за біле, тому-то й пішла в хід «важка артилерія» – антиукраїнські демарші Російської держави. Поки у Москви немає сил для прямого підкорення і поглинання України, вона хоче залякати нас, щоб зламати нашу волю і, нав'язуючи штучне братерство, забезпечити собі принаймні «стратегічний контроль» над Україною.

Очолюють цей шовіністичний шабаш всередині нашого суспільства комуністи і попи із сабоданівської філії РПЦ. Поряд з ними чимало їхніх нових однодумців – фашистів, панславістів, ура-патріотів різного гатунку, різні «общины», «собрания», рухи, союзи та об'єднання. Немає нічого дивного в цьому, на перший погляд, абсурдному об'єднанні колишніх ворогів. Усі вони однаково ненавидять українство. РПЦ задовго до Емського указу ще від самого XVII ст. – була першим ініціатором і оплотом придушення української мови в Росії, першою розпочала її заборони. Пліч-о-пліч крокують колишні противники у своєму спільному поході проти українства, виконуючи єдине замовлення Російської держави. Москва знову примірює на собі роль світової наддержави, котрій все дозволено. Зчиняючи страшенний галас на захист прав російськомовної частини населення України, вони не бажають бачити реальних можливостей російської мови, культури в Україні, оскільки тоді доведеться визнати відсутність таких само можливостей в українців Росії.

На жаль, сьогодні багато хто в Україні, враховуючи і можновладців, схильні недооцінювати небезпеку з боку цього проімперського шовіністичного кубла. Результат такої сліпоти – черговий, третій в історії масований наступ русифікації на нашу українську мову, на нашу духовність, національне і політичне самоусвідомлення, на майбутнє нашої нації та держави. Як можна не зважати на вимогу «лівих» партій та їхніх спільників надати

державного (або ж офіційного) статусу російській мові, якщо це рівнозначне законодавчому закріпленню в Україні здобутків русифікації?! Адже, як ми вже неодноразово зазначали, справжня мета цього шовіністичного шабашу простягається значно далі затвердження особливого статусу російської мови – до знищення української державності. То давайте на потіху Москві ще й власноруч знищимо в собі те, що не добили кати царів та генсеків! Давайте полегшимо «новим старим» господарям їх боротьбу і добровільно присягнемо їм віршованими словами Лермонтова:

Пускай я раб, но раб царя вселенной!

Чи є бажаючі натягнути на шию собі та дітям своїм чужоземне ярмо? Ми вже зробили перші кроки до нього, маючи спотворене висвітлення життєвих реалій, духовну агресію, лицемірні твердження про якусь насильницьку українізацію, бандерівський терор... Органи державної влади Росії, окремі посадові особи, російські ЗМІ дозволяють собі втручатися у внутрішні справи України, щоб змусити нашу країну ревізувати свою мовну і оборонну політику. Але всі нації бажають самостійно господарювати у своїй хаті. Спитайте хорватів, словенів, чехів або інших, чи хочуть вони повернутися до не своєї держави (хоча б тієї ж Австро-Угорщини)? Відповідь неважко передбачити. Постає питання: що робити, аби змальований вище сценарій знищення нашої мови, нашої державності через русифікацію України не став дійсністю?

* * *

Передбачаючи звинувачення українофобів і шовіністів в українському націоналізмі, зауважимо, що представники інших народів ніколи і ніде не мали таких широких можливостей для задоволення своїх національних потреб, як в Україні. Великодержавні шовіністи постійно звинувачують українізацію в якомусь примусові неукраїнців до відмови від їхніх рідних мов. Навіть О.Солженіцин не обминув увагою цієї теми: «Никакой насильственной русификации (**но и никакой насильственной украинизации, как с конца 20-х годов**), ничем не стесненное развитие параллельных культур, и школьные классы на обоих языках, **по выбору родителей**».[1]

---

[1] Солженицин А. Как нам обустроить Россию. – С.12.

Знову під виглядом демократичних вимог приховується звичайний російський шовінізм. Адже намагаються не згадувати, що саме в Україні часів «українізації» 1920-х рр. існувала найбільша кількість національних районів, шкіл, педагогічних інститутів, преси німецьких, єврейських, польських, молдавських, болгарських, грецьких, чеських, татарських, вірменських, білоруських, латиських, киргизьких, туркменських, узбецьких, ассирійських. При цьому українська і російська мови вивчалися у національних школах в обов'язковому порядку. Між іншим, і за часів короткого існування української державності мовне питання завжди вирішувалося досить демократично. Зокрема, в основах державного устрою Галицької республіки, пропонованої урядом ЗУНР державам Антанти 30 квітня 1921 р., в ст.23 говорилося про мови так:

«Внутрішньою мовою урядовою всіх державних урядів Галицької республіки є мова українська.

Зовнішніми мовами урядовими в Галицькій республіці, в усних і письменних зносинах, є мови: українська, далі польська і жидівська. Горожане держави, корпорації і інституції одержують від властей і урядів на внесені письма відповіді в одній із згаданих мов, залежно від сего, в якій мові внесено письмо.

Уступом першим сього артикулу не порушується право автономних властей, установлювати для себе іншу внутрішню мову урядову, то значить польську або жидівську.»[1]

А тепер згадаємо, як ставилася в Галичині польська влада до української, – тотальна полонізація. Щодо здобутків національних меншин в УРСР часів «українізації», то вище уже зазначалося, що у 1938 р. всі національні райони ліквідували, а школи силоміць перевели на виключно російську мову викладання. І це була справа рук зовсім не адептів «українізації», а саме тих українофобів, котрі більше всього «піклуються» про мовне життя «русскоязычных», двомовність та державний статус російської, шукають прояви українського націоналізму в будь-яких аспектах нашого відродження.

Потрібно усвідомити, що саме від цих останніх виходить небезпека для мов інших народів України, а не від українізацій –

[1] Цит. за: Кияк Т. «Міццю духа і вогнем любові» // Україна молода. – 2000. 8 лютого.

минулої та напівміфічної сучасної. Насправді двомовність завжди існувала тільки у радянських таборах, де в'язні розмовляли між собою рідними мовами, а з наглядачами по-російськи. Мало того, охоронці завжди вимагали: «При мне говорить только по-русски!»

Тим часом незалежна Україна сьогодні не на словах, а в реальному житті забезпечує на своїх теренах усі права мовним меншинам. Як у 20-х рр. Україна відродила їхні національні заклади (установи, школи, інститути), свого часу знищені царськими російськими шовіністами, так і тепер вона відновлює знищене чи русифіковане вже радянською владою. Наша держава приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 1992 року, поширивши її дію на мови таких національностей: росіян, євреїв, білорусів, молдован, румун, кримських татар, болгар, поляків, угорців, греків, німців, гагаузів, словаків. Ця хартія декларує їм значні права, незважаючи на те, що українська державна мова, на відміну від інших країн, котрі підписали хартію, ще має пройти шлях відродження й закріпитися на всіх рівнях.

Як наслідок, було прийнято Державну програму відродження і розвитку освіти національних меншин Україні на період 1994-2000 рр. та ряд інших програм. Розвиток національних мов в Україні гарантується як Законом про мови, так і Конституцією. Нині в Україні створені та діють 430 офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств, 26 з яких мають всеукраїнський статус. 27-28 вересня 1999 р. у Києві за підтримки Держкомнацміграції відбувся II Всеукраїнський конгрес національних товариств, в якому взяли участь 130 делегатів від 33 етнічних груп, що представляли 104 національно-культурні товариства країни, а також народні депутати, відповідальні працівники Адміністрації Президента України, уряду, різних відомств.

Сьогодні в Україні існує 108 шкіл з румунською мовою навчання, 65 з угорською, 5 – єврейською, 3 – польською, 18 – молдовською, 7 – кримсько-татарською. Крім того, у 2 466 школах України навчання здійснюється двома мовами. 1997 року в Чернівцях і Ужгороді відкриті регіональні науково-методичні центри для задоволення освітніх потреб національних меншин. Тільки за останні роки видано близько 100 назв шкільних підручників

національними мовами, а у 15 вузах країни готуються вчителі мови і літератури. Зокрема, у Житомирському педінституті готуються викладачі польської мови, у Маріупольському гуманітарному інституті – спеціалісти новогрецької мови й літератури, у Чернівецькому держуніверситеті – вчителі для румунських шкіл, Прикарпатському університеті – фахівці зі слов'янської філології.[1]

На цьому тлі досить дивною виглядає позиція окремих русифікованих представників різних етносів (хоча б тих же євреїв). Хоча Україна і в 20-ті, і в 90-ті рр. намагалася дати всі можливості розвиткові рідних мов національних меншин, їх русифіковані представники гаряче відстоюють державний статус російської мови. Вони не бажають захищати Україну, котра ставиться з повагою до їх національних потреб, а вперто стоять за шовіністичні ідеї тих, хто закривав національні райони і школи, примушував євреїв, греків, татар, угорців говорити замість рідної мови на «общепонятном». Чи вони не бачать, що російські шовіністи створюють із них в купі з росіянами новий «русскоязычный» народ, аби від його імені відстоювати власні політичні інтереси?

Освітні потреби самих росіян в України забезпечують 2 399 шкіл з російською мовою навчання. Підготовка фахівців з російської мови та літератури здійснюється в 11 університетах і 20 педінститутах держави. Потреби росіян у здобутті вищої освіти рідною мовою задоволені більш як достатньо щодо етнічного складу населення, враховуючи і західні регіони України, націоналізмом котрих полюбляють залякувати з екранів телевізорів і газетних шпальт російські шовіністи. Зокрема, у Львівському держуніверситеті ім. І.Франка за спеціальністю «російська мова і література» навчаються 216 студентів, в Прикарпатському університеті ім. В.Стефаника – 87. Третина учнів Рівненської області вивчають російську мову як предмет.[2] А скільки школярів-українців мають змогу вивчати свою рідну мову в столиці «європейського рівня» Москві? Отож.

В Україні функціонують 34 регіональні та республіканські

---

[1] У фарватері державної етнополітики України // Літературна Україна. – 1999. – 23 грудня.

[2] Кафарський В. Вказана праця. – С.205.

російські товариства, які не завжди займаються тільки політиканством, але й збереженням і розвитком російської культури в Україні.[1] Додамо до цього 1195 російськомовних газет (49,7% від загальної кількості в державі)[2], 30 російських театрів, ще 36 змішаних російсько-українських[3], а також 24 382 масові й універсальні бібліотеки російської літератури із сукупним фондом понад 240 млн. примірників книг і журналів.[4] І як правило все це існує **за державний український рахунок**. «А який стан справ у цій сфері в Росії?» – ставлять питання українські дипломати й самі ж відповідають:

«Настав час відверто і відкрито дати відповідь щодо складної мовної ситуації, в якій перебуває українська діаспора в РФ... У Російській Федерації досі немає жодної державної української газети, журналу, бібліотеки чи професійного українського театру і діють лише декілька шкіл, де вивчають українську мову».[5]

То про яку насильницьку українізацію, про який примус зректися від рідних російської, єврейської, болгарської та інших мов можна говорити? В якій іншій державі українська мова має такі самі можливості, які мають національні мови в Україні? На жаль, як ми пересвідчуємося, українська мова часто не має таких можливостей у власній державі. Свого часу Генеральний комісар ОБСЄ Макс Ван дер Стул навіть здивувався, що в Україні більше турбуються про меншини, ніж про корінну націю. Час уже зрозуміти, що відродження української мови на її споконвічній землі аж ніяк не означає пригноблення інших мов. А щодо міфічних утисків мовних меншин з боку українізаторів, то вони неможливі хоча б тому, що українська нація, як рідко яка інша, сама відчула на собі національну дискримінацію.

* * *

Аналіз кризового стану України показує, що всі негаразди в нашій державі лежать не в матеріальній, а в духовній сфері. У нас всього вдосталь, крім духовності. Ми маємо непогані зако-

---

[1] Російську не утискають – навпаки // Голос України. – 2000. – 19 лютого.
[2] МЗС України реагує на «мовну стурбованість» російських колег // День. – 2000. – 15 лютого.
[3] Іванченко Р. Вказана стаття.
[4] У фарватері державної етнополітики України.
[5] МЗС України реагує на «мовну стурбованість» російських колег.

ни, які декларують необхідність відродження мови, вказують шляхи та надають умови для такого відродження; владу, яка з викликом нехтує цими законами; громадськість, яка майже незворушно за цим нехтуванням спостерігає. І забуваємо, наскільки величезні творчі сили криє в собі наша мова.

Після 300 років безперервної культурної експансії зі Сходу ми ще є народом, а не безликою отарою. Виживанням в жахливих умовах терору, голодоморів, депортацій завдячуємо українському слову, українській пісні зокрема і українській культурі взагалі. Це ті кити, котрі винесли на своїх спинах нашу національну душу із розбурханого океану лихоліть. Це ті могутні атланти, котрі й сьогодні тримають на своїх плечах українську націю, незважаючи на всі негаразди. Це ті лицарі, котрі проб'ють нам дорогу до омріяного майбутнього крізь будь-які перепони. Ще Ціцерон зауважував, що «коли стан держави такий, що в ній конче мусила правити та дбати про неї лише одна людина, тоді... заради самої держави» слід викладати філософію. Причому вельми «важливо й для прикраси, і для слави нашої держави, щоб такі важливі та славні предмети викладались у даному разі латинською», тобто рідною мовою. Адже здоровий глузд підказував, що залежно від того, якою мовою в державі пишуться державно-правові трактати, історичні, художньо-літературні, надто ж філософсько-етичні та суспільно-політичні твори, такою буде й держава, таким буде її народ. Сказано понад дві тисячі років тому про Римську республіку і латинську мову, однак наскільки актуальні ці слова для сучасної України!

То що ж нам треба робити, аби наш велетенський потенціал реалізувався? А треба покрасти край тій небезпеці, в якій опинилася зараз українська мова на дев'ятому році незалежності України. Треба покласти край новій хвилі русифікації, котра до останнього часу не зустрічала перешкод в Українській державі.

По-перше, наша державна влада має захищати українську мову і сприяти її розвиткові та поширенню, а не відбуватися сентенціями на кшталт: «У нас ринок... права людини... все визначає попит... у бюджеті нема коштів». Будь-яка країна з елементарною самоповагою має дієздатні (не «оксамитові») закони про захист національної культури. Згадаємо, що одним із досягнень великого творця єдиної Франції герцога Рішельє була організа-

ція Інституту французької мови та всіляке заохочення французьких письменників, поетів, драматургів, котрі розвивали єдину літературну мову цієї країни. **«Якщо існує загроза для мови народу, це означає, що є загроза і для існування держави»**, – сказав член Французької академії Жан Дютур після ухвали 11 липня 1994 р. парламентом Франції закону про охорону французької мови.[1] Уже згадуваний вище А.Кокошин, аналізуючи у одній із своїх праць пріоритети Росії в галузі національної безпеки, так підкреслював винятково велике значення російської мови:

«В становлении новой российской государственности, поиске Россией своего прочного места в мире особая роль принадлежит русскому языку. Развитие русского языка, прежде всего литературного, должно стать одним из основных направлений государственной культурной политики. ‹...› **Развитие русского языка как главного фактора культуры страны – это и одно из важнейших средств сохранения единства страны, нашей территориальной целостности, а также обеспечения ее влияния не только в ближайшем зарубежье, но и во многих других районах мира»**.[2]

Наша влада повинна так само розуміти важливість української мови у справі збереження та розвитку Української держави і діяти на її користь, як в усіх цивілізованих країнах.

По-друге, наш «оксамитовий» Закон про мови 1989 року потрібно змінити, щоб він перестав бути простою декларацією. Верховна Рада України повинна встановити відповідальність та визначити покарання за порушення мовного законодавства. На галасливе репетування з приводу насильницької українізації не варто звертати уваги, адже воно не припинялося і за останніх часів відтиснення української мови із різних сфер використання. Так роблять у всьому світі. Той же французький закон від 11 липня 1994 р. не легітимізує англо-французьку двомовність, котра фактично склалася у французькому суспільстві, а навпаки проголошує: французька мова є державною і обов'язковою для всіх офіційних, комерційних, рекламних, наукових документів, оголошень, інструкцій, настанов і посвідчень. Електронні засоби масової інформації не мають права користуватися іншими мовами, окрім державної французької. **Порушення мовного зако-**

---

[1] Цит. за: Козирський В., Шендеровський В. Вказана стаття.
[2] Кокошин А. Вказана праця. – С.249-250.

подавства може каратися штрафом до 9 тис. франків або ув'язненням на термін до 6 місяців. Саме в цей бік треба регулювати українське мовне законодавство, а не в бік визнання двомовності її державного статусу російської мови, куди штовхають нас українофоби. Україна як держава може існувати тільки як держава українська, а не конгломерат кількох державостворюючих націй з приматом росіян.

По-третє, потрібно щоденно терпляче пояснювати русифікованим українцям (левовій частині так званих «русскоязычных» в Україні), що бути українцем, жити в незалежній Україні і не володіти своєю рідною мовою не є свідченням високого інтелекту, культури і поваги до себе і своєї землі. Найважливішу роль тут має відіграти українська книжка і преса.

Тому, *по-четверте*, держава має повернутися до політики підтримки україномовної друкованої продукції, як це робилося деякий час на світанку незалежності України. Зараз ніде у світі національна книга так безжально не оподатковується, як це робиться у нас. Сумна статистика свідчить: в Україні найвищі податки на книжку в Європі. Хоча зараз у нас діє в 50 разів більше видавничих організацій, ніж до проголошення незалежності[1], але через фінансову скруту торік надруковано книжок у 10 разів менше, ніж у 1989 р. На одного українця припадає 0,36 книжки – найменше в Європі (у Німеччині – 12 книг; у Польщі – 9,5; Росії – 3,9 книг на особу).[2] «Державна програма розвитку національного книговидавництва і преси на період до 2000 року», котрою планувалося збільшити випуск книжок до 7 екземплярів на особу, повністю провалено. За даними Держкомітету з інформаційної політики, станом на початок 2000 року цю програму було виконано на 13,3%.Та й серед цієї нечисельної літератури україномовна книжка, як уже зазначалося вище, складає мізерну кількість. Підбиваючи підсумки 1999 р. мусимо констатувати: книжковий ринок України на 90-92% зайнято дешевою російською книгою.[3] Катастрофічно не вистачає навіть шкільних підруч-

---

[1] Скомаровський В. Українська книга: в ринковому морі // Літературна Україна. – 2000. – 3 лютого.

[2] Українська книжка під загрозою повного знищення // Вечірній Київ. – 2000. – 17 лютого.

[3] Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи // Літературна Україна. – 2000. – 16 березня.

ників. Як заявив міністр освіти В.Кремінь, ними забезпечені лише 59% учнів 5-11 класів і 34% учнів 11 класу.[1] У 1999 р. Міністерство освіти України навіть надало право видання українських підручників за власний рахунок кільком **московським видавництвам**. Далі, як кажуть, уже немає куди їхати.

Між іншим, потрібно усвідомлювати, що книжка – це основний чинник формування світогляду народу, його національної самосвідомості, патріотизму, збереження українського менталітету. Засилля ж російської книжки в Україні – це поступова підготовка населення до підсвідомого сприйняття диктату з півночі, поглинання Російською державою України, особливо на тлі більш помітного прогресу в економічному розвиткові Росії, ніж України, а також оновленого іміджу Російської Федерації як старшої сестри і захисника. Те, що у Москві вже друкуються навіть українські шкільні підручники, яскраво ілюструє, як нас охоплюють щупальці імперського дракона. Так і відчувається за цим зловісне патякання Лукашенка: «**И Украину надо подтаскивать к союзу**».

У той же час в Росії п'ятий рік діє федеральний закон «Про державну підтримку книговидання і засобів масової інформації». Відповідно до нього увесь технологічний процес, пов'язаний з випуском російської літератури, підприємства та організації, котрі мають відношення до цього, звільнені від податку на додану вартість. Також вони частково звільнені від податку на прибуток, від мита на ввезення зарубіжного обладнання, матеріалів, паперу тощо. Часто видавництва Росії не сплачують місцевих податків, мають пільги на комунальні послуги. Ось тому і склалася проаналізована вище ситуація, коли українська книжка коштує у півтора-два рази дорожче за російську (навіть з урахуванням вартості їх транспортування з Росії), і весь ринок друкованої продукції в Україні сьогодні контролюється не просто російськомовними, а саме російськими виданнями. Саме через це Україна програє інформаційну війну Росії, не витримуючи духовної агресії з боку східного сусіда. Тим часом Росія має серед іншого і комерційний зиск, оскільки цілеспрямована державна політика вивела книжку в російському експортному реєстрі на третє місце після нафти й газу.

[1] Україна молода. – 2000. – 18 лютого.

Ми маємо, нарешті, подбати про українську друковану продукцію і засоби масової інформації. Шляхи подолання проблеми загальновідомі й апробовані багатьма країнами. Коли у Франції у подібній ситуації опинилася франкомовна книжка, неконкурентноспроможна через засилля англомовних видань, президент і парламент утворили комітет захисту національної книжки, наклавши штрафи, мито на англомовні видання та написи англійською мовою. У Швеції на фінансову підтримку національної преси щороку виділяють майже піввідсотка загальних витрат держави. Запроваджено державні субсидії книжковим видавництвам, встановлено пільги для малотиражних газет, тобто тих, які мають менш як 2000 передплатників. Всіляко заохочують розвиток національних систем засобів масової інформації також у Данії, Норвегії, Фінляндії... Тим самим у нас має зайнятися і український Комітет з інформаційної політики. Верховній Раді України потрібно внести суттєві зміни до низки законів: «Про видавничу справу», «Про податок на додану вартість», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про єдиний митний тариф», «Про патентування підприємницької діяльності». Потрібно:

1) звільнити від сплати ПДВ усі етапи виробництва книжної продукції;
2) звільнити від податку на прибуток українські видавництва і поліграфічні підприємства;
3) надати на державному рівні підтримку саме україномовній друкованій продукції та електронним засобам масової інформації, інакше вони просто загинуть, як це має місце сьогодні, а згодом настане черга і всієї нашої держави.

Принципове розуміння цієї проблеми в уряді України зараз є. На пленумі Національної спілки журналістів України прем'єр-міністр В.Ющенко зауважив, що уряд підтримуватиме і розвиватиме україномовну пресу, а також розгляне можливість перепрофілювання деяких вітчизняних підприємств на виробництво газетного паперу, а також перегляне податкову політику щодо преси, поштові тарифи тощо. Поки що ж маємо в країні щоденний випуск газет усіма мовами (не лише українською) на тисячу населення в 2,5 рази менший, аніж у Росії, і в 6-7 разів менший,

аніж у Західній Європі.[1] «Коли ми говоримо про українську мову, видання, підручник чи книгу, – підкреслив В.Ющенко, – це означає, що виконавча влада суверенної України ставить за мету розвиток національної мови. Але це не означає, що ми придушуватимемо французьку, російську чи іврит».[2]

По-п'яте, Україна має на державному рівні створити механізм захисту власного культурного простору від експансії інших країн. Сьогодні ми відчуваємо наступ культурної індустрії сусідніх країн і США, що є цілком зрозумілим, якщо врахувати неконкурентноспроможність вітчизняного культурного продукту. Наша естрада переважно російськомовна і тому провінційна. За рік в Україні виробляється лише від одного до п'яти кінофільмів, з яких половина російськомовні. Така сама ситуація з Інтернет-ресурсами. Оскільки вкладати кошти у створення власне українського продукту невигідно, масова українська культура не створюється. Тому потрібен комплекс протекціоністських заходів для розвитку власної культури, щоб вона стала достатньою для самоідентифікації нашого народу. Усі виробники вітчизняних кінофільмів, телевізійного продукту, друкованої продукції мають стимулюватися податковими пільгами. Крім того, потрібна послідовна боротьба з піратством у культурній сфері для захисту нашої інтелектуальної власності й створення джерел фінансування митців. Антимонопольне регулювання ринку інформації створить необхідне поле для конкуренції, а, отже, підвищення якості виробленого продукту. Інакше культурна індустрія буде надавати перевагу, наприклад, вкраденому (а тому і дешевому) російському чи американському кінофільмові замість того, аби вкладати кошти в українське кіно. Саме такими заходами ми можемо створити систему виховання і поширення власних національних цінностей, котра буде найнадійнішим захистом перед будь-якими хвилями русифікації, американізації, полонізації... Зрештою, доки наша держава не зосередить усю свою інформаційну потужність – через радіо, телебачення, пресу, книгодрукування – на захист нашого інформаційного і культурного простору, доти не буде поступу в сфері економіки.

---

[1] Морин Е. Украинская гуманитарная политика – миф или реальность // День. – 2000. – 7 марта.

[2] Цит. за: Українізація – це не збочення // Україна молода. – 2000. – 29 лютого.

По-шосте, найважливішою ланкою дерусифікації має стати українська освіта. Наше відродження неможливе, доки спеціалісти з вищою освітою готуватимуться в Україні російською мовою. Впровадження викладання українською мовою у вузах змінить ставлення до неї також з боку шкільних вчителів і батьків учнів.

По-сьоме, з суто практичної точки зору варто встановити пороговий рівень знання мови. Саме так зробили в Естонії, де кожен громадянин має знати 1500 потрібних для щоденного спілкування естонських слів (лише для осіб похильного віку цей поріг менший).

Ну і, *по-восьме,* просто розмовляймо українською мовою! Розмовляймо і на службі, і в побуті, адже центр кожної мови становить живе розмовне мовлення. Найрозвиненіша й багата мова приречена на повільну смерть, якщо вона виходить з ужитку як засіб щоденного живого спілкування. Особливо це важливо для молоді, котрій жити й будувати в XXI ст. Адже без рідної мови Українську державу ніколи не відродити на гідному рівні. А яким може бути майбутнє України, якщо виховання наших дітей провадиметься на «общепонятном» чи двомовно? Хто виросте з них: байстрюки без роду-племені? «Людський матеріал» для грандіозних справ нової великої імперії?

На жаль, сьогодні цими питаннями не дуже переймаються багато дорослих, котрі не звертають уваги навіть на такі дрібниці, як назви вулиць на честь катів України (Леніна, Артьома, Урицького, Володарського, чекістів, Комінтерну та інших), що топили в крові нашу культуру й мову. А діти запитають: хто той діяч, котрому і сьогодні стоять пам'ятники в усіх містах, містечках і селах України? Та ще й по декілька в одному населеному пункті? Та ще й із вулицями та проспектами на його честь? Що такого доброго і корисного цей вождь зробив для України?

Відповідь буде сумною. Це просто батьки наших дітей так призвичаїлися до свого рабства, що їм не муляють очі ознаки колоніального минулого. Навіть Верховна Рада України тривалий час не могла вирішити питання про зняття радянських символів зі свого фасаду. Тож розмовляймо українською! І повернемо нашим дітям вкрадену в них висококультурними колонізаторами рідну мову! Це буде перший крок до духовного звільнення,

повернення до історичних батьківських джерел. Не даремно ж відзначав наш Великий Кобзар чарівну силу рідної мови: **«Я на сторожі коло їх поставлю слово...»**

* * *

Звичайно, реалізація всіх перелічених вище пунктів є справою не кількох місяців і навіть не кількох років. Але така реалізація конче необхідна, якщо український народ бажає вижити у великій історичній перспективі. Без нашої співучої мови неможливо сформувати яскравий, цікавий для світу та нас самих образ української цивілізації як явища світового рівня. Адже такий образ, як зазначає віце-прем'єр-міністр М.Жулинський, базується на наших традиціях, звичаях, історичній спадщині, нашій духовності. Саме цей образ буде покладено в основу нової ідеології нашої держави, котру ще маємо розробити.[1]

Від часу монголо-татарської навали – майже 800 років – українці не знали волі. Безперервна боротьба за виживання, безперервне ярмо так вплинули на властивості нашого народу, що його почали іменувати недержавним. Вороги України знецінювали його, поширюючи думку про нездатність українців до самоорганізації. Тепер Україна конче потребує нових людей, душа і мислення яких не скуті іноземними ідеологіями чи інтернаціональними релігіями. Саме вони зможуть створити нову українську ідею, не підлеглу жодному іноземному диктату, і буде українською за змістом і формою. «...Є питання непрості і гострі, – зазначає про це Президент України Л.Кучма, – про які треба менше говорити, не піднімаючи навколо них політичних збурень, а предметно працювати над їх вирішенням. Сьогодні вони торкаються переважно мови, національної і релігійної сфери... Патріотизм і відстоювання інтересів своєї країни, можуть стати стрижневими компонентами української національної ідеї, консолідації народу та влади, політичних сил, зміцнення єдності держави».[2]

Слів немає, нашу культуру було спотворено двомовниками, творцями «радянського народу»; наша історія обікрадена шовіністами; цілі пласти і стани відривалися від нашого народу, ру-

---

[1] Див.: Зеркало недели. – 2000. – 15 января.
[2] Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.

сифікувалися, вважаючи рідну мову меншовартісною і некультурною. Однак, наш народ вижив за таких жахливих умов, не розчинився, не втратив самоусвідомлення. Тому є підстави вважати, що не все у нас так погано.

Згадаємо долю чеської мови, стосунки котрої з німецькою такі само складні, як української з російською чи польською. У середині XIX ст. у чеських містах панували «вищі» німецькі мова й культура. Тотальне онімечення дійшло до того, що народилася відома притча: якби в будинку, де збиралися чеські «змовники»-будителі, впав дах, то від чеської мови не залишилося б і сліду. Однак уже на початку XX ст. чеські мова й культура повернули належні їм провідні місця в суспільстві.[1] Загалом же через таку саму мовну ситуацію пройшли Греція 1829 року (звільняючись від турецького панування як в державному, так і у мовному плані), Італія 1870 року (завершення боротьби за об'єднання країни та закріплення державного статусу італійської), Польща 1917 року (здобуття незалежності розірваної між імперіями країни й піднесення польської), Ізраїль 1948 року (створення єврейської держави і відповідний статус івриту) та інші країни на початку їхнього незалежного існування. Тепер греки, італійці, чехи, поляки, євреї розмовляють рідними мовами, а не колись панівними турецькою, німецькою, російською, англійською...

Сподіватимемося, що й українська мова повторить цей шлях відродження. Тим більше, що деякі кроки задля цього українська влада, нарешті, почала робити. У грудні 1999 р. – за кілька тижнів до закінчення терміну дії «оксамитового» Закону про мови – Конституційний Суд України розставив крапки над «і», зобов'язавши всіх держслужбовців обов'язково застосовувати українську мову як мову офіційного діловодства, спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними професійних обов'язків. На розгляд Президента України подано розроблений Держкомітетом з інформаційної політики проект програми відродження книгомережі в Україні. Справа лише за фінансуванням цієї та інших програм.

Рішучість змінити мовну негативну ситуацію, яка сьогодні склалася в Україні, демонструє і новий український уряд під го-

---

[1] Дзюба И. Идеологические децибелы «диалога культур...»

ловуванням В.Ющенка. Рада з питань мовної політики при Президентові України підготувала проект постанови кабінету міністрів «Про додаткові заходи щодо розширення функціонування української мови як державної».

Рада з питань мовної політики передбачає проведення переатестації державних службовців всіх рангів з урахуванням володіння ними українською мовою. Пропонується також ліцензування часу мовлення українською в телерадіоефірі недержавних засобів масової інформації. Якщо в ліцензії вказані дві мови, як це має місце у більшості випадків, то українською мають мовити не менше 50% часу. Пропонується також збільшення митних зборів на іноземну друковану продукцію, щоб підвищити конкурентоспроможність україномовної літератури. Крім того, плануються деякі послаблення (хоча й досить помірні) у режимі оподаткування книгодрукування в державі. Підпадає під дію постанови і гастрольна діяльність російських естрадних виконавців, котрі вивозять з України чималі кошти.

Нічого такого, чого б не містили в собі подібні документи європейських держав, у цій постанові немає. Тому будь-які звинувачення в українському націоналізмі безпідставні. Проте опір російських великодержавних шовіністів не тільки не зменшується, а навпаки шаленіє. Згадана постанова існує ще тільки в проекті, відбувається лише її обговорення, однак «п'ята колона» уже зчинила страшенний галас, звинуватила Україну в неіснуючих гріхах і погрожує небезпечними наслідками. Висловлюючись словами депутата Є.Краснякова (до речі, члена КПУ і координатора депутатського об'єднання «За культурное и языковое равноправие»), потрібно негайно «приостановить произвол, который происходит на территории Украины с насильственным внедрением во все сферы жизни украинского языка». **«А гвалту! А крику!..»** – сказав би наш Великий Кобзар.

Підготовка урядом України комплексу заходів, спрямованих на утвердження української мови як державної, Росія тлумачить як «адміністративні заходи проти збереження й розвитку російської мови та культури». Саме так зазначається у різкій нотіпопередженні російського МЗС Києву про неприпустимість будь-яких спроб змінити панівне становище російської мови в Україні. На саміті СНД активно проштовхувалася Конвенція про статус

російської мови у Співдружністі, де вона знову нав'язувалася в якості офіційного засобу міжнаціонального спілкування, що вигідно комусь, однак не Україні. Російським дипломатам байдуже, що завдяки колонізаторській русифікаційній політиці Росії-СРСР мільйони українців не знають нині своєї рідної мови. Замість того, щоб порадити росіянам, які живуть в Україні, проявити елементарну повагу до українства, вони глибоко обурюються скромними намаганнями України якось виправити принижене становище української мови. Грудневе 1999 року рішення Конституційного Суду України МЗС Росії характеризувало як таке, котрим «урізане правове поле для нормального, відповідного європейським стандартам функціонування російської мови».

Між іншим, російська мова теж переживала значні проблеми, коли у XIX ст. в багатьох сферах життя Російської імперії переважала «культурніша» французька мова. Тоді всі передові люди Росії стали на захист своєї мови, гнівно засуджуючи тих, хто її цурався. Згадаймо хоча б «Горе от ума» О.Грибоєдова. Сьогодні ж Росія відмовляє Україні в подібних діях на захист української мови. Мотив старий: насильницька українізація, руйнація єдиного радянського культурного простору, силоміць примушують зректися рідної російської мови тощо. У Росії добре розуміють, що мова – це інструмент російського впливу. Російські ЗМІ, російська поп-культура, монополія російської літератури на нашому книжковому ринку є «повідком» для України більш надійним, ніж нафтогазові борги. Саме тому українофоби і російська влада проявляють таку увагу до мовного питання в Україні, штучно його загострюючи. Вони давно усвідомили, що без цього Росії не поглинути Українську державу.

Фактично це є сучасний метод поступового загарбання чужих земель, духовного винищення всього неросійського. Подібна політика насаджування російської зверхності, ідея винятковості російської нації, а особливо її месіанского призначення, по суті, звичайний шовінізм, проводилася царатом, більшовиками, а тепер і новими українофобами-ідеологами побудови «Великої Росії» за рахунок інших. У їх традиціях вважати українців народом з відповідними правами лише доти, доки українці самі визнають себе частиною російського народу.

* * *

Не варто сподіватися, що у політиці нової «демократичної» Російської Федерації щодо України відбудуться якісь позитивні зміни. Імперська сутність Російської держави закладалася ще в період «збирання» Москвою земель Русі, що з часом перетворилося на перманентну експансію:

«Россия почти изначально была потенциально имперским государством. Начиная с объединения славянских и угро-финских племен под Рюриком и до гигантских масштабов СССР... русский народ неуклонно шел по пути политической и пространственной интеграции, имперостроительства и цивилизационной экспансии. <...> Отказ от имперостроительной функции означает конец существования русского народа как исторической реальности, как цивилизационного явления. Такой отказ есть национальное самоубийство.»[1]

Цю загальноприйняту у північного сусіда думку викладено в фундаментальній роботі «Основы геополитики. Геополитическое будущее России.» науковця О.Дугіна, написаній при допомозі начальника кафедри Стратегії Військової Академії Генерального Штабу Російської Федерації генерал-лейтенанта Н.Клокотова.

Аксіоми з цього опусу на кшталт «Россия немыслима без империи», «Россия – географическая ось истории», «Русский народ безусловно принадлежит к числу мессианских народов» мають глибоке історичне коріння. Ідея російського месіанства спиралася на окремі думки, висловлені ще в XV ст. Під враженням захоплення Константинополя турками митрополит Зосіма у 1492 р. заявив, що тепер на заміну «першим» – грекам, приходять «останні» – росіяни, й охрестив Москву «новим градом Костянтина». Незабаром ця думка знайшла своє продовження.

У 1524 р. старший монах (старець) Псковсько-Печерського монастиря Філофей у своєму посланні проти німецького лікаря та філософа Миколи Булева виклав теорію «Москви – третього Риму». Виступаючи проти католицького світу, Філофей проголосив, що як «перший Рим», так і «другий Рим» (Констянтинополь) впали у єресь і перестали бути центрами християнства. Саме

[1] Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997. – С.196-197.

тому вони й загинули. Їм на зміну йде Московське царство – «третій Рим»: «Два... Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти».[1] Практично Філофей проголосив Москву духовним центром всього християнського світу і звернувся з цією ідеєю у посланнях до великого московського князя Василя III, а згодом до царя Івана Грозного. Російська влада тоді охоче взяла на озброєння теорію Філофея в якості ідеологічного обгрунтування своїх територіальних завоювань, і більше з нею ніколи не розлучалася.

Саме з XVI ст. ідея месіанського призначення Москви і, виходячи з цього, її виключних прав, стала непорушною основою офіційної російської ідеології та державної політики:

«Существование русского народа как органической исторической общности немыслимо без имперостроительного, континентального созидания. Русские останутся народом только в рамках Новой Империи.

Эта Империя, по геополитической логике, на этот раз должна стратегически и пространственно превосходить предшествующий вариант (СССР). Следовательно, Новая Империя должна быть евразийской, великоконтинентальной, а в перспективе – Мировой.

Битва за мировое господство русских не закончилась.»[2]

Можна було б не звертати увагу на ці теореми окремо взятого «господина» Дугіна, якби не активна участь у її розробках російських генштабівських стратегів на кшталт генерала Клокотова. «Хто в нас у країні був завжди першим? КДБ? – запитує і сам же відповідає російський політолог В.Мінін. – Його вже немає. Практично залишилися армія та **Генштаб**. Це єдине місце (в Росії – *авт.*), де займалися і займаються геополітикою як наукою, як технологією.»[3] І пропонуються сформовані ними геополітичні постулати й технології в якості **геополітичної доктрини Росії**, тобто довгострокової стратегії її розвитку.

З огляду на великий вплив військових у Росії, перспектива поновлення історичного процесу «збирання Імперії» виглядає досить реальною. «Навколо Генштабу, – констатує той же Мінін,

---

[1] Цит. за: История русской литературы XI-XVII веков. – С.255.
[2] Дугин А. Вказана праця. – С.213.
[3] Цит. за: Згурець С. Полковник і його генерали // День. – 2000. – 1 квітня.

– ще у тій чеченській війні сформовано сильну команду реальних патріотів Росії. **Це здорові сили, участь яких може досить сильно змінити лінійний хід процесів історії.»**[1] Популярний політичний кінорежисер М.Міхалков пояснює вплив армії на російське суспільство мало не містично:

«Для Росії армія була не стільки засобом захисту чи нападу, це був спосіб життя, це також була традиція».[2]

Отже, еліта російської армії – її генштаб – переконана в особливій імперській місії Росії. Розроблена Дугіним, Клокотовим і Центром спеціальних метастратегічних досліджень геополітична доктрина Росії активно пропонується в якості «незаменимого справочника для всех тех, кто принимает решения в важнейших сферах российской политической жизни – для юристов, экономистов, хозяйственников, банкиров, военных, дипломатов, международников, аналитиков, политологов.»[3] Додамо від себе, що вона знаходить чималий відгук, і не лише серед звичайних російських шовіністичних кіл на кшталт Затуліна, Жириновського, фашистів з РНЄ та їм подібних. Наприклад, лідер найінтернаціональнішої у світі Компартії РФ Г.Зюганов у своїй роботі «Россия – Родина моя: идеология государственного патриотизма.» повідомив:

«Росія здавна усвідомлювала себе наступницею й охоронцем імперського спадку. «Москва – третій Рим» – так гранично стисло визначив багатовікову спадкоємність російської державної ідеї інок Філофей ще на межі XV-XVI віків».[4]

І висновок: **«Імперія – історично та геополітично обумовлена форма розвитку Російської держави».**[5]

Чого ж тоді очікувати українцям від такої Росії? Повернення до колоніального минулого в усіх його проявах, оскільки російські військові геополітики щодо прав українців не пішли далі старої погодінської концепції:

«Украина как государство не имеет никакого геополитического смысла. У нее нет ни особенной культурной вести универсального значения, ни географической уникальности, ни этни-

---

[1] Там само.
[2] Там само.
[3] Дугин А. Вказана праця. – С.1.
[4] Зюганов Г. Вказана праця. – С.223.
[5] Там само.

ческой исключительности. Исторический смысл Украины отражен в самом ее названии – «Украина», т. е. «окраина», «пограничные территории». В эпоху Киевской Руси территории нынешней Украины были центром государственности восточных славян, для которых в то время Владимир (позже Москва) был восточной окраиной («украиной»), а Новгород – северной. Но по мере превращения Руси из славянского государства в евразийскую империю геополитические функции крупнейших центров радикально поменяли свое значение. Столицей империи стала Москва, а Киев превратился во второстепенный центр...»[1]

А коли так, то **«существование Украины в нынешних границах и с нынешним статусом «суверенного государства» тождественно нанесению чудовищного удара по геополитической безопасности России, равнозначно вторжению на ее территорию».**[2] Тобто російські політики і генерали повідомляють, що саме існування незалежної української державності є фактом агресії проти Росії, і попереджають:

«Суверенитет Украины представляет собой настолько негативное для русской геополитики явление, что, в принципе, легко может спровоцировать вооруженный конфликт. Без черноморского побережья от Измаила до Керчи Россия получает настолько протяженную прибрежную полосу, контролируемую неизвестно кем (це про українців – *авт.*), что само ее существование в качестве нормального и самостоятельного государства ставится под сомнение.»[3]

Окрім загальних слів про необхідність тотального і необмеженого контролю Москви над територіями України існує і план конкретних заходів по вирішенню «українського питання». По-перше, завдяки збереженню єдиного мовно-культурного та релігійного простору має продовжитись русифікація українців, їх наближення до етнічних росіян і розмішування українського етнічного моноліту штучною міграцією.

По-друге, як зазначає російський політолог Караганов, Росія має сприяти максимальному внутрішньому послабленню української державної структури:

---

[1] Дугин А. Вказана праця. – С.377.
[2] Там само. – С.379.
[3] Там само. – С.348.

«Политика России может быть нацелена на ограничение экономического роста и экономической независимости Украины там, где это можно делать без особого ущерба российским интересам.

В политико-дипломатической области стоит осторожно добиваться максимально возможной изоляции Украины, ограничения ее политического влияния, возможностей получения помощи.»[1]

По-третє, для полегшення поглинання України вона має бути розчленована на окремі регіони:

«Дальнейшее существование унитарной Украины недопустимо. Эта территория должна быть поделена на несколько поясов, соответствующих гамме геополитических и этнокультурных реальностей.»[2]

При цьому московські стратеги протиставляють один регіон іншому, розподіляючи нас на «гарних» для Нової Імперії малоросіян і «поганих» західних українців, «гарних» православних і «поганих» католиків та уніатів. Аби звести нанівець державницький настрій серед українців, вважається необхідним відокремити Західну Україну від решти держави: «...Оторвать эти «подрывные» территории от православного и в целом прорусского общеукраинского пространства – как центрального, так и восточного».[3] Московський Інститут оборонних досліджень пропонує територіально обмежити незалежну Україну власне західними областями, оскільки їх русифікація й асиміляція є малореальною, і будувати стосунки Росії з нею «по образцу советско-финских отношений времен 1944-1991 годов».[4]

Звичайно, «українська проблема» хоча і головна, проте не єдина для Нової Імперії московських геополітиків. Ось як пропонується вирішувати питання втягнення до її складу Азербайджана: «оказание давления на режим в Баку... путем создания угроз фрагментации Азербайджана и армянского военного наступления на Гянжу и Евлах».[5]

---

[1] Караганов Д. О политике в отношении Украины // Вечірній Київ. – 1992. – 18 червня.

[2] Дугин А. Вказана праця. – С.379.

[3] Там само. – С.381.

[4] Концептуальные положения стратегии противодействия основным внешним угрозам национальной безопасности Российской Федерации. – М., 1995. – С.11.

[5] Там само. – С.7.

А ось про вирішення «прибалтійської проблеми»:

«...Если НАТО пойдет на прием Прибалтийских республик в свой состав, то Вооруженные Силы Российской Федерации должны быть введены на территорию Литвы, Латвии и Эстонии. <...> Касаясь предполагаемой реакции Запада на вероятный ввод Вооруженных Сил России в Прибалтику, то, как показывает анализ, воевать с Россией из-за Прибалтики никто на Западе не собирается.»[1]

Ви запитаєте, а до чого тут питання мови? У Москві добре розуміють, що навіть розшматована і захоплена збройною силою Україна буде постійно складати загрозу сепаратизму й розвалу дугінської Нової Імперії. Для повної інтеграції українців потрібна їх денаціоналізація. І головною ціллю стає українська мова, знищення котрої стає логічним продовженням втілення в життя російських геополітичних доктрин. Адже ніщо й ніколи не об'єднувало українців так дружно, як Рідне слово. Мова – це становий хребет нації. Зламайте його – і позбавите націю здатності до опору. Тому треба знати ціну лукавому: «Какая разница, на каком языке говорить?» Велика різниця, оскільки російська мова посідає провідне місце в планах нового імперського будівництва. Традиційно до російського народу відносять не за етнічним походженням, а за мовою і політичною самоідентифікацією (раніше обов'язковою була ще й приналежність до православ'я), оскільки він, «в отличие от многих других народов, сложился как носитель особой цивилизации».[2] Зрусифікований українець – суб'єкт цієї особливої політико-історичної спільноти. А україномовний українець – потенційний сепаратист. Як бачимо, роль панівного становища російської мови при відтворенні імперії стає мало не визначальною.

Російський філософ Г.Федотов так окреслив завдання політики русифікації українців:

«Задача эта для нас формулируется так: не только удержать Украину в теле России, но вместить и украинскую культуру в культуру русскую. Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе зарождения нового украинского национального сознания, в сущности новой нации. Она еще не роди-

---

[1] Там само. – С.8.

[2] Дугин А. Вказана праця. – С.188.

лась окончательно, и ее судьбы еще не предопределены. Убить ее невозможно, но можно работать над тем, чтобы ее самосознание утверждало себя как русскую форму самосознания.»[1]

І «праця» в цьому напрямі активно триває. Російське МЗС зчиняє страшенний галас з приводу намагань українців дерусифікуватися, й розкидається звинуваченнями у своїх дипломатичних нотах. РПЦ активно протидіє створенню окремої від влади її патріарха православної церкви в Україні. Російський уряд за штучно створені борги намагається відібрати в України її найприбутковіші підприємства, поставивши під свій контроль стратегічні галузі нашої економіки. «Как только это произойдет, – стверджувалося у передвиборчих тезах кандидата в президенти Росії А.Тулеєва, – на российские предприятия за рубежом в первую очередь необходимо принять представителей русскоязычного меньшинства».[2] Тобто хочеш у себе ж вдома мати роботу – відмовляйся від рідної мови.

Як бачимо, все це є втіленням у життя отих караганівських пунктів по встановленню тотального російського контролю над мовно-культурним, релігійним, економічним життям в Україні. Далі – фрагментація нашої держави і поглинання її по частинах. Ось як це виглядає на практиці.

- Верховна Рада Криму з ініціативи керівника молодіжного відділу «русской общины Крыма» О.Родивілова 16 березня ц.р. звернулася до депутатів парламенту України від Криму з вимогою лобіювати проведення референдуму з надання державного статусу російській мові та приєднання нашої держави до союзу Росії і Білорусії, котрий «отражает стремление братских славянских народов к единству».
- Цю ініціативу підтримала 5 квітня член Прогресивно-Соціалістичної партії України, народний депутат України А.Мазур, коли на засіданні Верховної Ради поставила вимоги проведення всеукраїнського референдуму з зазначених питань і **надання Луганській області статусу російської національно-культурної автономії**.
- «Русская община Севастополя» 16 березня розповсюдила заяву з вимогою надання Севастополю російського федерального статусу і російського громадянства його мешканцям.

---

[1] Новое время. – 1991. – №24. – С.33.

[2] Нилов В. Великая держава своих в обиду не дает // Известия. – 2000. – 23 марта.

Отже, державний статус російської мови, дезинтеграція України шляхом створення автономних російських анклавів, обмеження українського суверенітету через приєднання до російсько-білоруського союзу... На черзі буде вже пряме поглинання окремих регіонів Росією: спершу Севастополь, потім Крим, Луганщина, решта Донбасу, Причорномор'я (Новоросія).

Тим часом комуністи активно намагаються відірвати Західну Україну («подрывные территории») від призначених до імперського поглинання земель України. «...Глубокая рознь между Западной и Восточной Украиной, – пише газета комуністів Харківщини «Красное знамя», – еще более углубилась. Между нашими народами – именно так, потому что у нас разная ментальность в силу известных исторических обстоятельств – вбит окончательный клин. <...> Гитлеровский лозунг «Drang nach Osten» теперь освящает новый крестовый поход (західних українців – *авт.*) против русскоязычной Восточной Украины.»[1] Тобто, на думку комуністів, західні та східні українці – то різні народи, бо в них різна ментальність, що знаходить свій вияв у різному ставленні до панування російської мови і в приналежності до різних гілок християнства. Чи не це є реалізацією ідеї московських військових геополітиків про «поганих» українців і «гарних» малоросів?

У цьому наступі на українство задіяні всі можливі сили та важелі. Все чітко продумано. Концентрованими зусиллями у нас відбирають мову, історію, державність... «Нельзя никому ничего возвращать, даже если Украина права», – зазначав видний представник сучасної російської інтелігенції академік Д.Лихачев, і сам же пояснював чому: «Они же потом будут отслаивать всю культуру».[2] Це про справжню приналежність традицій та спадщини Київської Русі. Росія з її психологією «збирача земель» є власником надбань, вкрадених у багатьох народів. Зупинення цього процесу було б початком її кінця. Тому наступ шовіністів на українську мову буде продовжуватися до його логічного фіналу – повного знищення українства. Проте у нас здебільшого намагаються не помічати цієї небезпеки.

* * *

[1] Геращенко Г. Наци идут // Красное знамя. – 2000. – №13.
[2] Цит. за: Симкович В. Захватчики // Киевские Ведомости. – 2000. – 7 марта.

Коли ж, нарешті, ми зрозуміємо, що відродження нашої нації, безповоротне закріплення нашої державності можливі тільки через відродження нашої мови, котрої так бояться українофоби як з «п'ятої колони», так і з державних російських кіл? Коли ж, нарешті, наші можновладці перестануть боятися стояти за українську справу? До цього дня у питанні прав нашої мови на наших же теренах вони весь час займали позицію виправдовування перед знахабнілим наступом російських шовіністів. Цьому треба покласти край, оскільки подібне виправдовування – ознака слабкості. Хто поважатиме Україну та українську мову, якщо ми самі боїмося бути господарями у себе вдома? Звичайно, ніхто. У нашої мови від цього тільки побільшає ворогів. Тож маємо не виправдовуватися перед шовіністами, вказуючи на закони та європейська хартії (українофобів тими хартіями все одно не переконати), а робити свою справу й давати різку відсіч нападам. Наступальність нашої політики стане жорсткою відповіддю шовіністичним нападам, нахабність і цинізм котрих уже не знає меж. І тоді буде, наче у східному прислів'ї: нехай собака-україножер бреше, а наш караван йтиме до своєї мети.

Розуміння цього вже приходить і, можливо, будуть конкретні дії нашої влади. Принаймні Президент України Л.Кучма під час своєї інагурації дав зрозуміти про наміри діяти рішучіше і послідовніше. І практика підтвержує такі зміни у характері нашої вищої влади. Одностайна реакція представників усіх її гілок, обурених втручанням МЗС Росії у внутрішні справи України, виявилася досить несподіваною для Москви. Рішучість влади щодо захисту мови віце-прем'єр-міністр М.Жулинський накреслив так:

«Україна не збирається ні перед ким виправдовуватися. А в майбутньому буде без попередження апелювати до світової громадськості. Наступного разу, у випадку дезінформації та спотворення фактів стосовно використання мов у нашій державі, ми звернемося за незалежною оцінкою до експертів Ради Європи і Верховного комісара ОБСЄ з прав людини.»[1] І ще: «Нарешті держава зрозуміла, що національна ідея, прогрес національної економіки неможливі без розквіту корінної мови. На цей рахунок, на жаль, історична пам'ять не залишила нам позитивних

[1] Зеркало недели. – 2000. – 26 февраля.

прикладів. Усі попередні «хвилі» так званої «українізації» захлиналися у власній крові... Ми не можемо більше ризикувати своїм народом...»[1]

Врешті-решт, розуміння цього є в усіх країн світу. Недаремно вони законодавчо захищають свої державні мови.

Франція: «За Конституцією країни французька мова є основним засобом спілкування, головним надбанням Французької Республіки».

Росія: «На території Російської Федерації (російська мова – *авт.*) має особливий політико-правовий статус, користується спеціальною підтримкою та опікою з боку суспільства і держави».[2]

І тільки Україні наполегливо пропонується відмовитися від державного статусу української мови, перепоклавши її функції на російську. Неприйняття цих вимог кваліфікується як утиски росіян, український націоналізм. Віриться, що народ України розібрався у справжніх цілях шовіністичної метушні. Підстави так вважати знаходимо у результатах останніх всенародних виборів Президента України. Так, наприклад, відомий політикан від «слов'янської тематики» О.Базилюк, котрий свого часу привселюдно відмовився говорити українською, знайшов підтримку своїх ідей щодо слов'янського союзу виключно з Росією, панування РПЦ в Україні та державного статусу російської мови лише у 0,14% виборців нашої країни. У абсолютних цифрах це 36 012 виборців із приблизно 24 млн., які брали участь у першому турі виборів.

У випадку з КПУ – найбільшим з ворогів української мови в Україні, – то якщо порівнювати результати останніх виборів до Верховної Ради із результатами виборів президента, можна сказати, що комуністи втратили понад мільйон виборців. У березні 1998 р. з-поміж 30 партій комуністам віддали голоси 6,6 млн. виборців. У жовтні 1999 р. на першому турі президентських виборів, обираючи серед 15 кандидатів, лідера КПУ підтримали тільки 5,8 млн. – 22,24%. Цілковита поразка «червоних» на другому етапі виборів виглядає досить закономірною в цьому ланцюгу подій, що б самі вони не говорили з цього приводу. Перемогла українська державницька свідомість, а це свідчить про

[1] Там само.
[2] Там само.

впевненне просування нашого народу вперед на шляху до формування української політичної нації.

Окремо потрібно зауважити, що все викладене на сторінках цієї роботи аж ніяк не треба сприймати як заклик до якоїсь української самоізоляції. Ні та ще раз ні. Україна намагається посісти гідне місце в об'єднаній Європі, тому будь-яка самоізоляція мала б згубні наслідки для нашої культури. Ми не замикаємся в собі, адже весь світ крокує до розумної інтеграції. Інша річ, що відродження України можливе лише через рідні джерела. Як зазначає М.Жулинський, метою цього відродження у мовному плані є створення нового покоління, **«для котрого поряд із рідною культурою буде існувати прагматична необхідність знання кількох іноземних мов».**[1] Після рідної української для нас на першому місті буде знання двох найважливіших мов міжнародного спілкування – англійської та, звичайно, російської.

Наостанок хотілося б зазначити наступне. Утвердження державного статусу української мови в усіх сферах життя України, розширення її функціонального навантаження в різних виявах громадянського суспільства – єдино можливе принципове розв'язання мовного питання у нашій країні. Воно істотно прискорить процес побудови Української держави, в котрій комфортно почуватимуться не тільки інші народи, які вже сьогодні мають широкі права реальної мовної автономії, але й українці – корінний народ держави. Про таку Україну мріяв ще у 1917 р. знаний наш історик Д.Багалій, чиї слова і зараз не втратили своєї актуальності:

«Хай вільно проживають на Україні усі нації; хай усяка живе по-свойому... бо національний грунт потрібен для кожної. А українська культура нехай шириться поміж українцями і хай про її поширення турбуються і піклуються діти України – усі, хто любить свій нарід і бажає йому добра, бо чужі за се не візьмуться. Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений на своїй рідній землі (як се було раніше) той український нарід, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом».

Київ, 2000 рік.

---

[1] Там само.

Додаток №1

ЦИРКУЛЯР МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ П.О.ВАЛУЄВА ПРО ЗАБОРОНУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
від 18 липня 1863 року

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особливій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить грунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не

дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.1. – С.260-261.

Додаток № 2

ВИСНОВКИ КОМІСІЇ «ДЛЯ ПРЕСЕЧЕНИЯ УКРАИНОФИЛЬСКОЙ ПРОПАГАНДЫ» (1875 р.)

В видах пресечения опасной, в государственном отношении деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения следующие меры:

а) По Министерству внутренних дел

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главнаго Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словестности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была не более, как расширением Высочайшаго повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовнаго содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначальнаго чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означеннаго выше Высочайшаго повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словестности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции в направлении, враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию (з боку дописано «1000 р. из сумм III жанд., в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении»), без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету «Киевский Телеграф» (з боку дописано: «в соображении вредное влияние газеты») на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Горецкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству народнаго просвещения

6. Усилить надзор со стороны местнаго учебнаго начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии (з боку дописано: «это не существенно»).

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящаго проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именнаго списка преподавателей с отметкою, о благонадежности каждого по отношению украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в оз-

наченных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которым возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебнаго начальства не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малороссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорскаго Географическаго Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто русском направлении (з боку дописано: «предоставить М. В. Д. войти в надлеж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. направлению этого дела»).

в) По III отделению собственной его Императорскаго Величества канцелярии

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского как неисправимых и положительно опасно в крае агитаторов (з боку дописано: «выслать из края с воспрещением въезда в южн. губ. и столицы, под секретное наблюдение»).

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.1. – С.261-263.

Додаток № 3

ВИТЯГ З ЕМСЬКОГО УКАЗУ ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА II 1876 р.

Государь Император 18 минувшего мая Всемилостивейше повелеть изволил:

1. Не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения Главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии.

2. Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь:

а) исторических документов и памятников;

б) произведений изящной словесности.

Но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание произведений русской словесности давалось не иначе, как по рассмотрении в Главном управления по делам печати.

3. Воспретить различные сценические представления и чтения на малорусском языке, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам.

Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С.332-333.

Додаток № 4

ВИТЯГ З ДОПОВІДІ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА МІНІСТРОВІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЇ 1914 р.

1. Призначати на посаду вчителів, по можливості, тільки великоросів.

2. На посади інспекторів і директорів народних училищ призначати виключно великоросів.

3. Усякого вчителя, котрий виявив схильність до українського, негайно звільняти. (...)

7. ...на чолі єпархій ставити архієреїв винятково великоросів, причому твердих, енергійних; виявляти найкрутіший тиск на священиків, заражених українофільством; парахіальних наглядачів за школами призначати виключно великоросів.

8. Звернути особливу увагу на семінарії і ставити ректорами виключно великоросів, усуваючи інших; навчальний персонал має бути тільки з ве-ликоросів; за семінарії треба взятись і викорінити дух українства, що гніздиться в них.

9. Необхідно субсидувати деякі газети в Києві, Херсоні, Полтаві, Катеринославі та ін. з метою боротьби проти українців; у газетах показувати тотожність великоросів з українцями і пояснювати, і що малоросійська мова утворилась шляхом полонізації російської в минулі часи...

...старатись, щоби євреї не прилучились до українського руху – виселяти їх із сільських місцевостей, не утворювати нових містечок і заважати економічному зростанню єврейства. (...).

12. Взагалі на різні посади не допускати людей, котрі коли-небудь, хоча б і в далекому минулому, мали стичність із українським елементом.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – С.40-41.

Додаток № 5

ПОВІДОМЛЕННЯ ГОЛОВИ РАЙВИКОНКОМУ КЕГИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ХАРКІВЩИНІ

До всіх сільрад

Згідно декрету ВУЦВКа від 1 серпня 1923 року про українізацію установ, постановою президії райвиконкома від 6 грудня 1923 року ч.3 ухвалено перевести діловодство на українську мову з 1 січня 1924 року, як в райвиконкомі, так і в сільраді і запропонувати всім робітникам, як виконкому, так і сільради уявити (тобто вивчити – *авт.*) українську мову до зазначеного часу, а тому райвиконком пропонує безодмінно негайно провести це в життя, про що в додаток буде надісланий вам декрет ВУЦВКа.

18.12.1923 р.
№5632

Голова Кегичівського райвиконкому	Баль.
Секретар	Хлистун.
«З оригіналом згідно» діловод відділу керування	Андрусенко.

Кегичівський район. Збірка архівних документів і матеріалів. – Харків, 1999. – С.53.

Додаток № 6

СТЕНОГРАФІЧНИЙ ЗВІТ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ НАРКОМОСВІТИ УСРР ПРО КУЛЬТУРНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ

7 грудня 1930 р.

Північний Кавказ складається з чотирьох країв. Населення Північного Кавказу становить 4,5 мільйони. Нацменшості становлять 54% від загальної кількості населення Північного Кавказу. Українське населення становить 37,5%, а коли взяти населення не лише по сільських місцевостях, то відсоток підвищується до 44,5%. По містах українське населення становить 22%. В Краснодарі кількість українського населення перевищує кількість українського населення по всіх містах.

Північний Кавказ являє собою різнобарвну країну. Він має 102 нацменшості. Північний Кавказ так само має свої економічні та соціальні особливості. Там зберігається і патріархальний, і капіталістичний розвиток.

Зважаючи на національну різнобарвність і соціально-економічні умови, розв'язувати національне питання на Північному Кавказі надзвичайно важко. Це питання надзвичайно складне.

Українці почали українізувати Північний Кавказ з 1590 р. До 1850 р. українці, що переселились до Північного Кавказу, використовувались для колонізаторської мети та для завоювання Кавказу й становили собою кубанське військо, а потім були об'єднані з чорноморським військом.

Ті, хто не мали права на звання козака, становили собою так званих «городовиків».

До Жовтневої революції українське національне питання мало майже такий самий характер, як і на Україні: панувало просвітянство на відповідному соціально-куркульському грунті.

Тому, незважаючи на те, що українці становлять на Кубані переважну більшість, вони в найбільшій мірі зберегли українську мову з тої причини, що українська Кубань не зазнала тої російської солдатчини, яку зазнала безпосередньо Україна. Українське населення пізніше заселило Північну частину, Ставропольщину, Перщину.

Ця схема і дає можливість зрозуміти, що українське населення Північного Кавказу ніколи не поривало свого культурного зв'язку з Україною, але, незважаючи на те, що українське населення зберегло в чистоті українську мову, побут і інші ознаки української національності, все ж під час революції Північний Кавказ не визнано за Украї-

ну. Козацьку Україну визнано за Кавказ, а не за Україну, що зробило велику трудність у визнанні самовизначення нації. Українське населення Кубані вважало свою територію за козацьку і на цій козацькій території кубанські патріоти бажали побудувати окрему Кубанську самостійну державу, формально прифарблену в Українську.

Українські рухи на Північному Кавказі були і до Жовтневої революції, також як і по всій Україні, і лише після Жовтневої революції почали охоплювати Кубань громадянською війною до певної міри стихійно. По всій Кубані були організовані просвітянські і українські школи, але коли почалась реакція, денікінщина, українські установи на Північному Кавказі геть було знищено, що спричинилось до жорстокої класової боротьби.

Українське питання на Північному Кавказі не могло бути на початку Жовтневої революції актуально розв'язано. Тільки після вирішень XII партз'їзду почала у нас розвиватись, але довгий час тривала дискусія про Україну і українську мову, що перешкоджало запровадженню українізації на території Північного Кавказу. Дискусія точилася протягом декількох років. Одні доводили, що ніякої української мови не існує, що з історичних причин на Кубані утворилась своєрідна мова, а не українська, другі доводили що на Кубані збереглась українська мова у своїй чистоті. Ця дискусія значно затримала запровадження українізації. Вона живилась великодержавницькими тенденціями, шкідливо відбиваючись на українізації Північного Кавказу. Проти українізації надзвичайно активно виступав класовий ворог України – глитай, той самий, що брав участь у Кубанській раді та прагнув до утворення окремої Кубанської держави. Реакційна частина кубансько-українськоі інтелігенції так само виступала проти українізації і, виступаючи, проявляла український національний шовінізм, що так само в великій мірі перешкоджало запровадженню українізації на Кубані. Характерно те, що цей шовінізм зберіг в собі колонізаторські тенденції на Північному Кавказі.

Коли приступили до запровадження суцільної колективізації на Північному Кавказі, коли почали ліквідовувати глитайню, тоді стало легше запроваджувати українізацію.

Треба відзначити, що фашистські часописи зчинили великий галас, що суцільна колективізація мусить знищити національність, в той час, коли ми, виходячи з досвіду, говоримо, що суцільна колективізація є шлях до розвинення національності. Отже, ці, запроваджені радянською владою заходи, створили найкращий грунт для запровадження українізації.

Чіткі настановлення, що ми їх одержали в 1929 р., внесли повну ясність в це питання. Настановленнями наших директивних органів

було покладено край всяким дискусіям з приводу того, чи існує українська мова на Північному Кавказі, та балачкам про існування так званої окремої кубанської мови.

Ця тенденція виявляє себе і зараз, але не з такою силою, як це було раніше. Суцільна колективізація у великій мірі сприяє розв'язанню українського національного питання на Північному Кавказі. Зараз є певні досягнення в цій справі, звичайно, досягнення великі в порівнянні з тим, що ми мали 2-3 роки тому.

Зараз ми маємо 1 педінститут і 8 технікумів. До цього часу мали 1 полтавський технікум. Утворено український відділ при Кубанському робфаці і український відділ при Кубанському педінституті.

Коли ми розглядали постанову про допомогу нам з боку НКО УСРР, ми ухвалили, що треба відкрити Український педінститут, кубанський медінститут і цілу низку технікумів; щодо сільсько-господарського інституту – це питання ще не вирішено практично.

У 1928 р. ми мали учнів, що вчились на українській мові. Крім того, у зв'язку з посиленням українізації, ми видали через видавництво Північного Кавказу цього року 12 назв і через філію Центровидаву протягом цього року повинно бути видано 659 аркушів тиражем 2416 тис.

Зараз у нас друкується 8 назв на 18 арк – 115 000. Друкується 7 назв з художньої літератури. Зараз підготовляється до видання в найближчий час 7 назв на 24 арк. – 33 тис. По національній політиці видається 25 назв – 87 арк. і по громадських і політичних питаннях – 16 назв – 93 арк.

Так що в цій галузі ми провадимо досить значну роботу і створено досить сприятливі умови для розгорнення цієї справи. В цій справі бере участь і Головний комітет і Центрвидав СРСР.

Насьогодні ми маємо досить згуртовану групу українських письменників на Північному Кавказі, так що друкуються більш-менш визнані твори. Зараз ставимо питання про те, щоб найближчим часом утворити українську організацію письменників. Зараз маємо українську секцію при ПКАПі в Краснодарі та при ВОКПУ. Досвід цих організацій довів, що нам треба створити окрему письменницьку організацію пролетарських та селянських письменників. Виходячи із специфічності наших умов, ми повинні створити таку єдину організацію, що могла б посилити керівництво і контроль над своїми силами.

В зв'язку з ліквідацією округ створились кращі умови для запровадження українізації. В найближчий час маємо організувати 9 районових газет, крім краєвої «Червона газета», маємо видати педагогічний і літературний щомісячник, маючи на увазі, що в майбутньому з цього буде утворено 3 журнали – літературний, науково-педагогічний,

політико-громадський. А тому ми заходились коло видання цього часопису.

Ми певні в тому, що здійснити національну політику партії і радянської влади на Північному Кавказі щодо українізації ми зможемо, але це цілком залежить в певній мірі і від тої допомоги, яку ми дістанемо від НКО УСРР.

Ми ухвалили таку резолюцію:

Звернути вашу увагу на те, що ми потребуємо від вас допомоги в справі художнього обслуговування української трудящої людності Північного Кавказу. Ми не маємо ні українських театрів ні інших художніх організацій, і тому, не випадково, що Недовський не має успіху на Північному Кавказі. Просвітянські гуртки є, але театру справжнього немає і можна це зробити лише допомогою НКО УСРР та його керівництва, бо ми не маємо щоб виконати цю роботу на цій ділянці. В цій галузі нам таки потрібна допомога.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.2. – С.188-191.

Додаток № 7

ЛИСТ О.М. ГОРЬКОГО ДО ДИРЕКТОРА ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ О.А.СЛІСАРЕНКА З ПРИВОДУ ВИДАННЯ РОМАНУ «МАТИ»

Уважаемый Алексей Андреевич!

Я категорически против сокращения повести «Мать».

Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия.

При старом режиме я посильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу.

А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие – действуют как раз наоборот.

7 мая 1926 г. **А. Пешков.**

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К.,1997. – Ч.2. – С.69.

Додаток № 8

З ЛИСТА В.ВИННИЧЕНКА Й.СТАЛІНУ

15 вересня 1933 р.
Політбюро ЦК КП (б) У
Копія: Політбюро ВКП – т. Сталіну

...Керівний центр Компартії в Україні протягом майже всієї революції усіма засобами, що є в його розпорядженні, усуває мене від участі в боротьбі за соціалізм... тільки з тієї причини, що я – українець.

Так, товариші, тільки з цієї причини, тобто, іншими словами, тому що я гостро усвідомлюю себе членом нації, гнобленої протягом століть, що гостро усвідомлюю, бачу і розумію всю шкоду національного гноблення для боротьби за соціальне визволення цієї нації, і тому, що хочу найповнішого усунення цього гноблення – тільки тому керівні центри Компартії усували мене від участі в будівництві соціалізму не тільки у політичній формі, але й у будь-якій іншій.

...Ви, товариші, що тримаєте у своїх руках керівництво всією політикою Союзу, у більшості своїй або за походженням, або за вихованням росіяни. Ви з дитинства звикли до певного ставлення до національного питання в Росії, у розумінні панування російської національної культури і національності. Участь у визвольному русі російських революціонерів мало відображалась на цьому ставленні до національного питання. У російських революціонерів завжди було це підсвідоме сприйняття національних відносин, відбите у свідомості зневажливим і навіть ворожим трактуванням національних проблем, як буржуазних. (З яким мало не презирством ставились російські соціалісти до товаришів з національних організацій!)

Це підсвідоме сприйняття і трактування національного питання залишилося у багатьох комуністів і зараз. Це почуття власної вищості і зверхності російської національності та її культури (якщо не політики) залишилось досі. (Варто пригадати виголошений устами Х.Раковського на початку жовтневої революції лозунг диктатури російської культури в Україні). Це почуття, ця підсвідома область дуже сильна і вимагає постійної, напруженої, копіткої праці над собою.

...А тому, коли доводиться розв'язувати черговий вузол національних відносин, у багатьох з вас є схильність рубанути його у тому напрямку, який підказується цією неорганізованою, нижчою і могутньою силою - підсвідомістю... Так, найчастіше підсвідомість відкараскується тим, що будь-якого комуніста, який твердо усвідомлює свою національність, підозрює у неортодоксальності, називає дрібним буржуєм,

націоналістом, шовіністом і мало не контрреволюціонером... Це відверта, очевидна жертва російському націоналізму.

...І чи не є Хвильовий і Скрипник також наслідками цього недосконалого висліду, жертвами застарілого, темного, підсвідомого трактування національного питання? І чи немає, якщо так, ще і ще багато інших жертвувань малими і великими цінностями, і все в ім'я того ж підсвідомого почуття пануючої національності?

...І чого ж дивуватись, товариші, з того, якщо не тільки малосвідома маса, але часто і зовсім свідомі члени Компартії починають сумніватися, впадати в апатію і навіть у бунтівний розпач. Судячи з національної політики партії, вони готові й інші її цілі брати під сумнів. Якщо, мовляв, така національна політика, то який же їхній комунізм? Це, мовляв, шлях не до комунізму, це будівництво не соціалізму, а поновлення старої національної єдиної неподільної Росії, поновлення старої тюрми народів. А коли так, то, мовляв, з якого дива я, українець, працюватиму на відновлення власної тюрми і поховання соціалізму?

І тих, хто так думає і відчуває, товариші, багато в Україні...

Українське слово. – 1999. – 16 вересня

Додаток № 9

СТАЛІН ПРО РОСІЙСЬКИЙ «КЕРІВНИЙ НАРОД»

Выступление И.В.Сталина на приеме в Кремле
в честь командующих войсками Красной Армии.

24 мая 1945 г.

Товарищи, разрешите мне поднять еще один, последний тост.

Я хотел бы поднять тост за здоровье нашего Советского народа и, прежде всего, русского народа.

Я пью, прежде всего, за здоровье русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза.

Я поднимаю тост за здоровье русского народа потому, что он заслужил в этой войне общее признание, как руководящей силы Советского Союза среди всех народов нашей страны.

Я поднимаю тост за здоровье русского народа не только потому, что он – руководящий народ, но и потому, что у него имеется ясный ум, стойкий характер и терпение.

У нашего правительства было немало ошибок, были у нас моменты отчаянного положения в 1941-1942 годах, когда наша армия отступала, покидала родные нам села и города Украины, Белоруссии, Молдавии, Ленинградской области, Прибалтики, Карело-Финской республики, покидала, потому что не было другого выхода. Иной народ мог бы сказать Правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите прочь, мы поставим другое правительство, которое заключит мир с Германией и обеспечит нам покой. Но русский народ не пошел на это, ибо он поверил в правильность политики своего Правительства и пошел на жертвы, чтобы обеспечить разгром Германии. И это доверие русского народа Советскому правительству оказалось той решающей силой, которая обеспечила историческую победу над врагом человечества, – фашизмом.

Спасибо ему, русскому народу, за это доверие!

За здоровье русского народа!

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К.,1997. – Ч.2. – С.394-395.

Додаток № 10

З ПОСТАНОВИ РАДНАРКОМУ УРСР І ЦК КП(Б)У «ПРО ОБОВ'ЯЗКОВЕ ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В НЕРОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ»

20 квітня 1938 р.

...Виходячи з рішення Ради Народних Комісарів Союзу РСР і Центрального Комітету ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмет вивчення по всіх неросійських школах України.

2. Вивчення російської мови почати по всіх початкових школах з II класу, а по всіх неповних середніх школах – з III класу.

3. Встановити такий обсяг знань російської мови для учнів початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл:

а) учні, що закінчують початкову школу (4 класи), повинні одержувати такий запас російських слів, який дозволяв би їм зрозуміти просту розмовну мову, вільно розповідати російською мовою про знайомі їм явища оточуючого життя, володіти елементарними навичками читання і письма російською мовою;

б) учні, що закінчують неповну середню школу (7 класів), повинні вміти вільно і правильно висловлювати свої думки російською мовою як усно, так і на письмі, мати навички самостійного користування книжкою, яка відповідає їх віку, знати основи російської граматики і синтаксису і на деяких прикладах бути обізнаними з російською літературою;

в) учні, що закінчують середню школу (10 класів), повинні знати основні закони і правила російської мови, уміти вільно читати, тобто розуміти художню і наукову літературу, усно і на письмі викладати зміст прочитаного і свої думки правильною російською мовою. <...>

До 10 травня 1938 р. переглянути програми з російської мови неросійських шкіл України, звернувши увагу на недопустимість перевантаження їх навчальним матеріалом.

Передбачити в програмах з російської мови для V-VII класів вивчення, в порядку літературного читання, кращих зразків художньої російської літератури з тим, щоб починаючи з VIII класу приступити до вивчення систематичного курсу російської літератури, виділивши для цієї мети з загальної кількості годин, відведених на російську мову в VIII, IX, X класах, по 2 год. на тиждень.

6. Для забезпечення належного вивчення російської мови в неросійських школах запропонувати Народному комісаріату освіти до початку 1938/39 навчального року:

а) видати буквар, книжки для читання, підручники з граматики, урахувавши при цьому особливості вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання;

б) видати необхідну методичну літературу, наочні приладдя (орфографічні таблиці, картини по розвитку мови), видати серію дитячої художньої літератури російською мовою для класного і позакласного читання учнями.

Доручити Академії наук УРСР до 1 грудня 1938 р. видати масовим тиражем російсько-український словник. <...>

8. Ввести викладання російської мови як предмета вивчення в бібліотечних, політосвітніх школах і школах освіти дорослих. <...>

10. Встановити, як правило, що викладання російської мови в початкових школах повинно провадитися учителями, які володіють рідною мовою учнів.

11. Запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР з осені 1938 р. при вчительських, педагогічних інститутах і університетах організувати аспірантуру для підготовки кадрів наукових працівників в галузі російської мови; в учительських інститутах – Київському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Лубенському, Вінницькому, Харківському і Чернігівському організу-

вати дворічні відділи з російської мови; в педагогічних інститутах – Київському, Харківському, Сталінському, Полтавському, Ворошиловградському, Одеському, Запорізькому, Ніжинському і Тираспільському організувати чотирирічні відділи російської мови, а при університетах – Київському, Харківському, Одеському і Дніпропетровському – трирічні відділи російської мови і літератури. <...>

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.2. – С.257-258.

Додаток № 11

ІНФОРМАЦІЯ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КПРС ПРО ХІД ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВИ ЦК КПРС І РАДИ МІНІСТРІВ СРСР «ПРО ДОДАТКОВІ ЗАХОДИ ПО ПОЛІПШЕННЮ ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ ТА ІНШИХ УЧБОВИХ ЗАКЛАДАХ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК»

26 травня 1983 р.

Секретно.

Выполняя постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, министерства и ведомства, партийные и педагогические коллективы учебных заведений Украинской ССР осуществили конкретные меры, направленные на создание условий для повышения уровня преподавания и изучения русского языка – языка дружбы и братства народов СССР, средства межнационального общения.

Ход выполнения указанного постановления обсужден на партийных собраниях и педагогических советах учебных заведений, совещаниях работников народного образования. Проведены научно-практические конференции, а также семинары-практикумы для учителей, методистов русского языка и литературы, заведующих соответствующими кафедрами вузов.

В соответствии с Основными направлениями реформы общеобразовательной и профессиональной школы усовершенствованы программы по русскому языку и литературе для всех типов школ, изданы новые – для школ с углубленным изучением русского языка и литературы и факультативных курсов. Обновлена тематика спецкурсов и спецсеминаров для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. В школах с национальным языком обучения, профтех-

училищах и техникумах производится деление классов и групп на подгруппы. Повсеместно определены опорные школы и училища передового опыта по обучению русскому языку. Возросло число школ с углубленным изучением русского языка, факультативными занятиями по этому предмету охвачено 295 тыс. учащихся национальных школ. Приняты меры по широкому вовлечению учащихся школ и других учебных заведений в кружковую работу, участию их в тематических вечерах, читательских конференциях, олимпиадах и конкурсах.

Внесены необходимые дополнения в перспективные планы научных исследований с учетом разработки актуальных проблем теории и практики обучения русскому языку. Создан республиканский межведомственный научный сборник «Русское языкознание». Завершен выпуск комплектов учебно-методической литературы к учебникам русского языка для всех типов общеобразовательных школ – всего 33 наименования. Увеличены тиражи детской художественной литературы, а также наглядных пособий по русскому языку для национальных детских дошкольных учреждений.

Больше внимания пропаганде русского языка как языка дружбы народов стали уделять средства массовой информации. Введены специальные радио- и телепередачи по обучению русскому языку учащихся и детей дошкольного возраста.

Усилено внимание к вопросам подбора, подготовки и переподготовки педагогических кадров. Все преподаватели техникумов, профтехучилищ и 97,7% учителей школ имеют высшее образование. Прием студентов на факультеты русского языка и литературы увеличился на 635 человек и будет доведен в текущем году до 3500 человек. В 9 пединститутах организована подготовка для школ с нерусским языком обучения учителей начальных классов, учителей иностранного языка с дополнительной специальностью «Русский язык и литература в национальной школе». Практический курс русского языка введен в качестве обязательного предмета во всех педагогических институтах и училищах. Расширен прием в аспирантуру.

В республике продолжается подготовка учителей русского языка и литературы из числа лиц коренной национальности Казахской ССР, Узбекской ССР и Туркменской ССР. В 1984 г. в вузы Украины их было принято 500 человек, на годичную стажировку – 150 человек, в том числе 20 человек из Молдавской ССР. С сентября прошлого года факультетам, осуществляющим подготовку учителей русского языка и литературы для союзных республик, выделено дополнительно 124 штатные единицы профессорско-преподавательского состава.

Решены вопросы повышения квалификации учителей начальных классов, русского языка школ с национальным языком обучения, а

также преподавателей профтехучилищ на двухмесячных курсах при институтах и университетах. В прошлом году их переподготовлено более 15 тыс., в том числе 210 человек – из союзных республик. При трех педучилищах организована переподготовка воспитателей детских дошкольных учреждений с молдавским и венгерским языками обучения.

Проведена значительная работа по укреплению материальной базы школ, профессионально-технических училищ, средних и высших педагогических учебных заведений. Повсеместно оборудованы кабинеты русского языка и литературы в школах с молдавским, венгерским, польским языками обучения, они полностью обеспечены аппаратурой. В текущем году вводится в эксплуатацию учебный корпус Винницкого пединститута, продолжается строительство корпусов педвузов в Сумах и Харькове, а также общежитий Черкасского и Винницкого пединститутов. Выделены средства для начала строительства учебных корпусов двух пединститутов и двух институтов усовершенствования учителей.

С 1 сентября текущего года в г.Львове будет открыта республиканская специальная школа-интернат с углубленным изучением русского языка и усиленной военно-физкультурной подготовкой учащихся.

В бюджете на содержание учреждений просвещения, начиная с 1984 г, ежегодно предусматриваются ассигнования в сумме 2,5 млн. руб. на повышение ставок заработной платы учителей начальных русского языка и литературы 4-10 классов. Увеличен стипендиальный фонд на 357 тыс. руб. для повышенной стипендии студентам, занимающимся по специальности «Русский язык и литература».

Ход выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях республики продолжает находиться на контроле.

Секретарь ЦК Компартии Украины ***В.Щербицкий.***

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. – К., 1997. – Ч.2. – С.508-511.

Додаток № 12

Из списка прибывших из Центрального черноземного округа в Харьковскую область переселенцев (по районам вербовки в ЦЧО и колхозам УССР).

По данным вселения на 1.12.1933 года.

по месту вселения			из районов вербовки ЦЧО	число семей по плану	прибыло семей
район	сельсовет	колхоз			
Сахновщинский	Коммунарский	«Заветы Ленина»	Дмитриевский	20	16
	-»-	им.Артема	-»-	25	28
	-»-	«Ленинское знамя»	-»-	30	46
	Кохановский	им.Сталина	-»-	7	7
	-»-	им.Ильича	-»-		
	Мажарский	им.Сталина	-»-	23	25
	Михайловский	«Победа бедняка»	-»-	30	38
		«Ленинское знамя»	М.Архангельский	-	26

7.12.1933 г.

За нач. переселенческой группы Облзу ***Дьяченко***
Секретарь ***Боровок***

Кегичівський район. Збірник архівних документів і матеріалів. – Харків, 1999. – С.67

Додаток № 13

Стан з українською мовою в середній освіті сьогодні

Розподіл денних середніх навчальних закладів за мовами навчання (без спеціальних та приватних закладів).

	1997			1998		
	місто	село	всього	місто	село	всього
Кількість закладів – усього	6331	14926	21257	6372	14873	21245
Серед них закладів, де навчання ведеться 1 мовою	4357	14505	18862	4360	14416	18776
Українською	2610	13323	15933	2741	13291	16032
%	41,2	89,3	75	43	89,4	75,5
Російською	1713	1034	2747	1585	976	2561
%	27,1	6,9	12,9	24,9	6,6	12,1
Румунською	12	95	107	12	96	108
%	0,2	0,6	0,5	0,2	0,7	0,5
Угорською	16	49	65	16	49	65
%	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Польською	2	1	3	2	1	3
%	0	0	0	0	0	0
Кримсько-татарською	4	2	6	4	2	6
%	0,1	0	0	0,1	0	0
Англійською	0	1	1	0	1	1
%	0	0	0	0	0	0
Двомовних навч. закладів	1974	420	2394	2011	455	2466
%	31,2	2,8	11,3	31,6	3,1	11,6
З них закладів з укр.класами	1970	399	2369	2004	429	2433
%	31,1	2,7	11,1	31,5	2,9	11,5
Тримовних навч. закладів	0	1	1	1	2	3
%	0	0	0	0	0	0

Питома вага учнів, які навчаються українською або російською мовою.

	всього				місто				село			
	укр.		рос.		укр.		рос.		укр.		рос.	
	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998
Крим	0,3	0,4	98,7	98,1	0,5	0,7	98,7	98,3	0	0,1	98,7	97,9
Вінницька	94,9	96,	1 5,1	3,99	0,2	92,5	9,8	7,5	100	100	0,1	0
Волинська	98,8	99	1,2	1	97,7	98,1	2,3	1,9	100	100	0	0
Дніпропетровська	55	59,2	45	40,8	46,5	51,3	53,5	48,7	979	7,2	3	2,8
Донецька	8,6	10,1	91,4	90	5,4	6,6	94,6	93,4	37,6	40,5	62,5	59,5
Житомирська	91,4	93.2	8,6	6,8	85,8	88,7	14,2	11,3	99,7	99,8	0,3	0,2
Закарпатська	85,2	85,3	2,5	2,3	83,3	83,8	6,3	5,6	86,3	86,2	0,2	0,3
Запорізька	35,7	38,1	64,3	61,9	23,1	25,9	76,9	74,1	72,1	72,9	27,9	27,1
Івано-Франківська	98,9	99,1	1,1	0,9	97,5	98	2,5	1,9	100	100	0	0
Київська	94,2	95,1	5,8	4,9	90,4	91,9	9,6	8,1	100	100	0	0
Кіровоградська	80,8	84	19,2	16	71,7	76,4	28,3	23,7	96,9	97	3,1	3,1
Луганська	11,3	13,2	88,7	86,8	5	6,8	95	93,2	51,5	53	48,5	47
Львівська	97,3	97,6	2,5	2,2	95,5	96	4,1	3,6	100	100	0	0
Миколаївська	61,5	65,8	38,2	34,2	45	50,3	55	49,7	92,2	93,2	7,8	6,8
Одеська	35,3	37	62,6	60,9	22,3	23,8	77,7	76,2	56,4	58,1	38,1	36,4
Полтавська	87,3	89,3	12,7	10,7	78,7	82	21,3	18	99,8	99,9	0,2	0,2
Рівненська	99,4	99,6	0,6	0,59	8,7	99,1	1,3	0,9	100	100	0	0
Сумська	71,3	75,6	28,7	24,4	62,4	68,4	37,6	31,6	89,8	90,3	10,2	9,7
Тернопільська	99,4	99,5	0,6	0,5	98,7	99	1,3	1	100	100	0	0
Харківська	43,1	46,9	57	53,1	33,1	37,5	66,9	62,5	80,6	81,9	19,4	18,1
Херсонська	68	70,4	32	29,6	51,9	55,8	48,1	44,2	92,1	91,6	7,9	8,4
Хмельницька	95,1	97	4,8	2,9	91,7	95	8,2	5	99,9	99,9	0,2	0,1
Черкаська	90,1	92,1	9,9	7,9	83,1	86,5	16,9	13,5	100	100	0	0
Чернівецька	80,3	80,4	3	2,3	88,3	89,8	6,2	4,7	74,6	73,9	0,7	0,6
Чернігівська	86,4	89,3	13,7	10,7	79,7	84	20,3	16	98,3	98,6	1,7	1.4
м. Київ	82,2	87,1	17,8	12,9	82,2	87,1	17,8	12,9	0	0	0	0
м. Севастополь	0,6	1,2	99,5	98,8	0,6	1,3	99,4	98,7	0	0	100	99,6
Республ. заклади	100	100	0	0	100	100	0	0	0	0	0	0

Міністерство освіти України. Статистичний збірник. Середні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1997-1998 рр.) – К., 1999 – С 47 55

Додаток № 14

ЗВІДКИ ПОХОДИТЬ ЗАГРОЗА УКРАЇНІ

Заявление о создании внефракционного депутатского объединения «За культурное и языковое равноправие»

Мы, группа народных депутатов Украины, заявляем о создании депутатского объединения «За культурно-языковое равноправие».

Нас, депутатов-представителей различных политических партий и общественных организаций, людей разных национальностей и вероисповеданий в депутатское объединение «За культурно-языковое равноправие» привели такие обстоятельства:

1. Необходимость сохранить, защитить, укрепить и неуклонно развивать

исторические многовековые связи народов, проживающих на территории Украины, прежде всего славянских народов, тем самым упрочить мир и согласие в обществе.

2. Мы намерены, в рамках Конституции Украины, отстаивать неотъемлемое право граждан на беспрепятственное, свободное развитие и использование родного языка во всех сферах жизни и тем самым способствовать укреплению в нашем обществе уважительного, демократического отношения ко всем культурам и языкам, и безусловно – к украинскому.

Мы поддерживаем внесение изменений в Конституцию Украины с целью придания русскому языку статуса государственного наряду с украинским, а в местах компактного проживания национальных групп – придание официального статуса их языкам.

3. Мы всячески будем выступать за создание условий для овладения гражданами украинским языком и их приобщение к лучшим образцам украинской культуры и одновременно – против унижения человеческого достоинства, путем принудительной, фактически насильственной украинизации (восстанавливающей неукраинское население против украинского языка и культуры), против нарушения действующего законодательства Украины, регулирующего языковые и национально-культурные отношения в обществе.

Мы готовы инициировать постановку следующих вопросов:

-внесение соответствующих изменений в ст.10 Конституции Украины;

-внесение на рассмотрение Верховного Совета Украины новой редакции Закона Украины «О языках в Украине»;

-ратификацию Европейской Хартии региональных языков или языков меньшинств.

Представлять депутатское объединение «За культурно-языковое равноправие» уполномочены: Красняков Е.В., Кияшко С.Н., Алексеев В.Г., Чародеев А.В., Черновецкий Л.М.

Объединение открыто для всех депутатов, поддерживающих принципы культурно-языкового равноправия.

Витяг із проекту «Постанови Верховної Ради України «Про особливий порядок застосування російської мови на території України», запропонованого до розгляду Верховною Радою депутатом Алексєєвим В., і зареєстрованим 23 січня 1997 р. за №2807.

1. Російська мова є рідною мовою значної частини населення України, вона є рідною мовою як для росіян, так і для багатьох українців та представників інших національностей і ніколи не була іноземною на більшій частині території сучасної України. Після набуття Українською державою незалежності російська мова перестала бути державною мовою СРСР, чим вищезгадана рівність національних мов була порушена.
2. Враховуючи глибокі історичні коріння росіян, їх особливу роль в розширенні і опануванні українських земель, а також їх особливу роль у сучасному житті України, відповідно до статей 10 та 11 Конституції України, росіяни визнаються нарівні з українцями корінним народом України.
3. Росіяни досить рівномірно і у великій кількості населяють Україну. Тому місцем компактного проживання в Україні визнається вся територія України, а російська мова має використовуватися скрізь, незалежно від того, яку безпосередньо частку населення становлять росіяни у конкретному регіоні; ніде російська мова не може вважатися іноземною; вона має бути мовою міжнаціонального спілкування.
4. Всі громадяни України за бажанням батьків можуть здійснювати виховання дітей російською мовою, «держава забезпечує за рахунок податків, що сплачують громадяни України», бажання батьків.
5. Подібно до дитячих садків мають існувати і заклади, що дають повну середню і вищу освіту російською мовою; внаслідок цього «вступні іспити в середні спеціальні та вищі навчальні заклади з російською мовою виховання та навчання складаються російською мовою.
6. Держава повинна забезпечувати створення росіянам загальнодержавних засобів масової інформації.
7. Все це виходить із 10 та 11 статей Конституції України та 11 статті Європейської Хартії...

Додаток № 15

ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1622 – наказ царя Михайла з подання московського патріарха Філарета спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К.Ставровецького.

1690 – засудження й анафема Собору РПЦ на «кіевскія новыя книги» П.Могили, К.Ставровецького, С.Полоцького, Л.Барановича, А.Радзивиловського та інших.

1720 – указ Петра І про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з церковних книг.

1729 – наказ Петра III переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

1753 – указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769 – заборона Синоду РПЦ друкувати та використовувати український буквар.

1775 – зруйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1832 – реорганізація освіти на Правобережній Україні на загальноімперських засадах із переведенням на російську мову навчання.

1847 – розгром Кирило-Мефодієвського товариства й посилення жорстокого переслідування української мови та культури, заборона найкращих творів Шевченка, Куліша, Костомарова та інших.

1862 – закриття безоплатних недільних українських шкіл для дорослих.

1863 – Валуєвський циркуляр про заборону давати цензурний дозвіл на друкування україномовної духовної і популярної освітньої літератури: «ніякої окремої малоросійської мови не було і бути не може».

1864 – прийняття Статуту про початкову школу, за яким навчання має проводитись лише російською мовою.

1870 – роз'яснення міністра освіти Росії Д.Толстого про те, що «кінцевою метою освіти всіх інородців… незаперечно повинно бути обрусіння».

1876 – Емський указ Олександра II про заборону друкування та ввозу з-за кордону будь-якої україномовної літератури, а також про заборону українських сценічних вистав і друкування українських текстів під нотами, тобто народних пісень.

1881 – заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою.

1884 – заборона Олександром III українських театральних вистав у всіх малоросійських губерніях.

1888 – указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.

1892 – заборона перекладати книжки з російської мови на українську.

1895 – заборона Головного управління в справах друку видавати українські книжки для дітей.

1908 – чотирма роками після визнання Російською академією наук української мови мовою(!) Сенат оголошує україномовну культурну й освітню діяльність шкідливою для імперії.

1910 – закриття за наказом уряду Столипіна всіх українських культурних товариств, видавництв, заборона читання лекцій українською мовою, заборона створення будь-яких неросійських клубів.

1911 – постанова VII дворянського з'їзду в Москві про виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

1914 – заборона відзначати 100-літній ювілей Тараса Шевченка; указ Миколи II про скасування української преси.

1914, 1916 – кампанії русифікації на Західній Україні; заборона українського слова, освіти, церкви.

* * *

1922 – проголошення частиною керівництва ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У «теорії» боротьби в Україні двох культур – міської (російської) та селянської (української), в якій перемогти повинна перша.

1926 – лист Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» з санкцією на боротьбу проти «національного ухилу», початок переслідування діячів «українізації».

1933 – телеграма Сталіна про припинення «українізації».

1938 – постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», відповідна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

1958 – закріплення у ст.20 Основ Законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту положення про вільний вибір мови навчання; вивчення усіх мов, крім російської, за бажанням батьків учнів.

1970 – наказ про захист дисертацій тільки російською мовою.

1972 – заборона партійними органами відзначати ювілей музею І.Котляревського в Полтаві.

1973 – заборона відзначати ювілей твору І.Котляревського «Енеїда».

1974 – постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», де вперше проголошується створення «нової історичної спільноти – радянського народу», офіційний курс на денаціоналізацію.

1978 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладення російської мови в союзних республіках» («Брежнєвський циркуляр»).

1983 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» («Андроповський указ»).

1984 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи».

1984 – початок в УРСР виплат підвищеної на 15% зарплатні вчителям російської мови порівняно з вчителями мови української.

1984 – наказ Міністерства культури СРСР про переведення діловодства в усіх музеях Радянського Союзу на російську мову.

1989 – постанова ЦК КПРС про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної».

1990 – прийняття Верховною Радою СРСР Закону про мови народів СРСР, де російській мові надавався статус офіційної.

* * *

1696 – ухвала польського сейму про запровадження польської мови в судах і установах Правобережної України.

1789 – розпорядження Едукаційної комісії польського сейму про закриття всіх українських шкіл.

1817 – запровадження польської мови в усіх народних школах Західної України.

1808 – закриття «Студіум рутенум» – українського відділення Львівського університету.

1859 – міністерством віросповідань та наук Австро-Угорщини в Східній Галичині та Буковині українську азбуку замінено латинською.

1869 – запровадження польської мови в якості офіційної мови освіти й адміністрації Східної Галичини.

1919 – зруйнування поляками Західно-Української Республіки.

1924 – закон Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, освіті на підвладних полякам українських землях.

1924 – закон Румунського королівства про зобов'язання всіх «румун», котрі «загубили матірну мову», давати освіту дітям лише в румунських школах.

1925 – остаточне закриття українського «таємного» університету у Львові

1933 – скасування в Румунії міністерського розпорядження від 31 грудня 1929 р., котрим дозволялися кілька годин української мови на тиждень у школах з більшістю учнів-українців.

1934 – спеціальне розпорядження міністерства виховання Румунії про звільнення з роботи «за вороже ставлення до держави і румунського народу» всіх українських вчителів, які вимагали повернення до школи української мови.

1947 – операція «Вісла»; розселення частини українців з етнічних українських земель «урозсип» між поляками у Західній Польщі для прискорення їхньої полонізації.

1960-1980 – масове закриття українських шкіл у Польщі та Румунії.

1995 – застереження Угорщини, що ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року в цій країні не розповсюджується ані на українську, ані на русинську мову.

Додаток № 16

«ПОВІДОМЛЕННЯ ДЛЯ ПРЕСИ» МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ РОСІЇ ВІД 9 ЛЮТОГО 2000 РОКУ З ПРИВОДУ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

В России с тревогой продолжают следить за развитием ситуации вокруг русского языка и культуры на Украине. Похоже, что некоторые силы в этой стране намерены создать невиданный доселе в Европе феномен – сделать родной для подавляющего числа населения язык по сути изгоем, свести его до маргинального уровня, а, возможно, – и вообще выдавить. Как иначе можно расценить тот факт, что вослед декабрьскому решению Конституционного Суда Украины, которым существенно урезано правовое поле для нормального, соответствующего европейским стандартам, функционирования русского языка, предпринимаются шаги по немедленному административному претворению в жизнь этих новых, с позволения сказать, стандартов. По сообщению ряда средств массовой информации, на днях Совет по вопросам языковой политики при Президенте Украины согласовал проект правительственного постановления «О дополнительных мерах по расширению функционирования украинского языка как государственного». В их числе, в частности – и меры по «недопущению нарушений украиноязычного режима в повседневной работе аппаратов органов исполнительной власти и местного самоуправления», существенному сокращению применения русского языка в сфере культуры, в общественной жизни, в СМИ. Предусматривается ужесточить курс на дальнейшее свертывание образования на русском языке, причем тут авторы документа предлагают нечто такое, что трудно поддается осмыслению с точки зрения современного международного права – «сеть учебных заведений приводится в соответствие с этническим составом населения». То есть не с реальными потребностями людей в рамках их культурно-языковой самоидентификации, как это принято во всем мире, а по произвольному решению чиновником, принимаемому исходя из системы определения национальности человека по метрике. А ведь еще три года назад в практически полностью русскоговорящей Харьковской области две трети школ были целиком украиноязычны-

ми, минимум в трех областях (Киевская, Тернопольская и Ровенская) не оставалось ни одной школы с русским языком преподавания. В городе Киеве сегодня вы вряд ли найдете хоть один детский сад с русским языком воспитания, 60 % желающих получить образование на русском языке во Львове физически лишены такой возможности – нет мест. Подобные примеры можно продолжать. Стоит повторить, что Россия может только приветствовать усилия Украины по развитию и поддержке украинского языка, но лишь тогда, когда это делается не за счет ущемления прав человека, и не за счет административной деформации ее самобытной культурно-языковой среды. Подобного рода действия в такой чувствительной области как язык обычно имеют тяжелые последствия.

ЗАЯВА-ВІДПОВІДЬ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ №47 ВІД 12 ЛЮТОГО 2000 РОКУ З ПРИВОДУ ВТРУЧАННЯ РОСІЇ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ УКРАЇНИ.

Останнім часом в Росії розгорнуто масовану кампанію, в ході якої представники російських офіційних кіл висунули безпідставні звинувачення у порушенні мовних прав російської національної меншини у нашій державі. Звинувачення прозвучали навіть на адресу Конституційного суду України.

Організатори кампанії у запалі не помічають, що, по суті, звинувачують українську владу у намірі забезпечити всім громадянам невід'ємне і природне право користуватися рідною мовою у всіх сферах суспільного життя, відродити і зміцнити почуття національної ідентичності, яке викорінювалось упродовж десятиліть примусової русифікації.

Нині в Україні права осіб, що належать до національних меншин, гарантуються Конституцією України, захищені Законом України «Про національні меншини в Україні», Рамковою Конвенцією Ради Європи про захист національних меншин та іншими законодавчими актами. Загальновизнано, що Україна послідовно виконує свої зобов'язання щодо забезпечення високих міжнародних стандартів у сфері прав людини і основних свобод, у тому числі перед Радою Європи. В Україні створено сприятливі умови для задоволення освітніх потреб тих, хто бажає навчатися рідною мовою.

Саме тому тенденційні закиди в бік України можна пояснити лише тим, що, на жаль, на російські офіційні установи вплинули політичні сили, які чинять опір конструктивному розвиткові українсько-російських відносин.

Нещодавно ці сили докладали зусиль для недопущення ратифікації

Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. У цьому політичному Договорі, положення якого вважаємо засадничими у відносинах з Росією, містяться зобов'язання щодо «створення рівних можливостей і умов для вивчення української мови в Російській Федерації та російської мови в Україні» і «надання з цією метою рівноцінної державної підтримки». Постає закономірне запитання: а який стан справ у цій сфері в Росії?

Нагадаємо, що саме Україна, де дійсно безперешкодно діють російські школи, театри, телебачення, публікуються численні російськомовні друковані видання, неодноразово звертала увагу російської сторони на відсутність прогресу у задоволенні мовно-культурних потреб українців у Російській Федерації. Настав час відверто і відкрито дати відповідь щодо складної мовної ситуації, в якій перебуває українська діаспора у РФ, ті люди, котрі, зокрема, зробили вагомий внесок в освоєння нових економічних регіонів Сходу і Півночі Росії.

У Російській Федерації досі немає жодної державної української газети, журналу, бібліотеки чи професійного українського театру, діють лише декілька шкіл, де вивчають українську мову. Натомість в Україні – 2 тис. 399 державних шкіл з російською мовою викладання, 2 млн. 106 тисяч учнів або 31,7 відсотка від їх загальної кількості навчаються російською мовою, майже 280 тисяч дітей відвідують групи з російською мовою навчання і виховання в 17,6 тисячі дитячих дошкільних закладів, вищу освіту російською мовою здобувають 35 відсотків українських студентів. На сьогодні в нашій країні функціонує 14 російських театрів державного підпорядкування, 440 млн. одиниць або 55 відсотків усього бібліотечного фонду України становлять книги російською мовою, видається 1195 російськомовних газет або 49,7 відсотка від загальної кількості українських періодичних видань.

Міністерство закордонних справ України вважає, що безпідставні публічні звинувачення не є найкращим засобом вирішення питань у делікатній і життєво важливій сфері забезпечення культурно-мовних потреб української та російської національних меншин в обох країнах. Будуючи відносини стратегічного партнерства з Росією, Україна залишається прихильником цивілізованого розв'язання будь-яких проблем, що виникають у відносинах між нашими державами.

НОТА МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ РОСІЇ №600/2ДСНГ ВІД 28 СІЧНЯ 2000 РОКУ

Министерство Иностранных Дел Российской Федерации свидетельствует свое уважение Посольству Украины в Российской Федерации и имеет честь сообщить следующее.

У Российской Стороны вызывает серьезную озабоченность дальнейшее ужесточение административных и иных мер, предпринимаемых в Украине против сохранения и развития русского языка.

Так, в соответствии с последним решением Конституционного Суда Украины (№10-рп/99 от 14 декабря 1999 года) украинский язык объявляется «обязательным средством общения на всей территории Украины при осуществлении полномочий органами государственной власти и органами местного самоуправления (язык актов, работы, делопроизводства, документации и др.), а также в других публичных сферах общественной жизни». Кроме того, украинский язык провозглашается обязательным языком обучения во всех дошкольных, общих средних, профессионально-технических и высших государственных учебных заведениях страны, в то время как применение и изучение языков национальных меньшинств, в том числе русского, носит лишь разрешительный характер.

Это постановление Конституционного Суда наносит серьезный удар по положению русского языка, в первую очередь, в традиционно русскоязычных южных и восточных регионах Украины. В частности, в г.Одесса, где около 800 тыс. или 73% жителей родным языком называют русский, число русскоязычных учебных заведений, по официальным данным, сократилось с 75% в 1996-97 учебном году до 36% в 1998-99 учебном году. По статистическим данным Министерства Образования Украины, в г.Киев за период с 1989 по 1998 гг. количество русских школ сократилось со 155 до 16 и составило менее 5% от общего числа школ. В трех областях (Тернопольской, Ровенской и Киевской) полностью закрыты школы с русским языком обучения, а еще в восьми их сеть сведена почти к нулю (1-3 школы).

До минимума сокращена программа изучения в школе русской классической литературы. Она отнесена к разраду зарубежной. Для русских школьников в Украине А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский и даже Н.В.Гоголь становятся иностранными писателями.

Такая политика идет вразрез как с Конституцией Украины, гарантирующей «свободное развитие, использование и защиту русского языка», а также право граждан, принадлежащих к национальным меньшинствам, «на обучение на русском языке» и «государственное содействие развитию этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности всех коренных народов и национальных меньшинств», так и с международными обязательствами Украины по недавно ратифицированной Верховной Радой Украины Европейской Хартии региональных языков и языков меньшинств.

Российская Сторона выражает надежду, что Украинская Сторона

в проведении своей политики по отношению к русскоязычному населению будет действовать в духе Договора о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной, гарантирующем лицам, принадлежащим к национальным меньшинствам, право «свободно выражать, сохранять и развивать свою этническую, культурную, языковую и религиозную самобытность и поддерживать и развивать свою культуру, не подвергаясь каким-либо попыткам ассимиляции вопреки их воле».

Министерство пользуется случаем, чтобы возобновить Посольству уверения в своем высоком уважении.

НОТА-ВІДПОВІДЬ
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
№5.4/20-298
від14 лютого 2000 року

Міністерство Закордонних Справ України засвідчує свою повагу Посольству Російської Федерації в Україні та у відповідь на ноту Міністерства Закордонних Справ Російської Федерації №600/2дснг від 28 січня 2000 року має честь повідомити наступне.

Українська Сторона розглядає ноту, в якій фактично дається оцінка рішення Конституційного Суду України, як таку, що не відповідає духу і практиці дипломатичного спілкування двох держав – стратегічних партнерів.

Міністерство Закордонних Справ України припускає, що зміст і тон ноти могли бути викликані недостатньою поінформованістю про стан справ щодо задоволення потреб росіян в Україні з вивчення і викладання в учбових закладах України російської мови і літератури. Те саме стосується й «Повідомлення для преси» Міністерства Закордонних Справ Росії від 9 лютого 2000 року, яке містить критичні зауваження на адресу проекту Постанови Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо розширення сфери функціонування української мови як державної».

Міністерство Закордонних Справ України вважає за потрібне зазначити, що в Україні права національних меншин гарантуються Конституцією України, захищені Законом України «Про національні меншини в Україні», Рамковою Конвенцією Ради Європи про захист національних меншин та іншими законодавчими актами. Зокрема, в Україні створено сприятливі умови для задоволення освітніх потреб всіх, хто бажає навчатися рідною мовою. Тим самим виконуються зобов'язання України перед Радою Європи у забезпеченні відповідних міжнародних стандартів в галузі прав людини і основних свобод.

У рішенні Конституційного Суду України, яким у контексті конституційно-правового регулювання порядку застосування державної мови в Україні практично роз'яснюються та офіційно інтерпретуються положення Статті 10 Конституції України, чітко зазначається: «Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України».

Це переконливо свідчить про безпідставність тези щодо обмеження «правового поля для нормального, відповідного європейським стандартам, функціонування російської мови», – як це було заявлено у згаданому «Повідомленні для преси».

Разом з тим, враховуючи нашу взаємну стурбованість щодо забезпечення національно-культурних потреб українців у Російській Федерації, Українська Сторона пропонує розглянути комплекс цих питань на черговому засіданні Підкомісії з гуманітарного співробітництва Змішаної Українсько-Російської Комісії із співробітництва і водночас прискорити процес погодження Комплексної програми співробітництва щодо задоволення національно-культурних потреб українців у Російській Федерації (включно з українською мовою) і національно-культурних потреб росіян в Україні (включно з російською мовою).

Враховуючи зацікавленість громадськості України і Російської Федерації у виконанні відповідних зобов'язань обох Сторін у забезпеченні прав національних меншин в рамках двостороннього співробітництва, Українська Сторона вважає доцільним оприлюднити результати розгляду питання в Підкомісії в засобах масової інформації України і Російської Федерації.

Міністерство Закордонних Справ України також вважає за потрібне наголосити, що в разі продовження практики безпідставного перекручування фактів щодо реального становища із застосуванням мов в Україні, Українська Сторона залишає за собою право звернутися за незалежною оцінкою до експертів Ради Європи, Верховного Комісара ОБСЄ з прав людини або іншого високоповажного міжнародного інституту.

Водночас Міністерство Закордонних Справ України висловлює сподівання, що надалі українсько-російське взаємовигідне співробітництво, включаючи і сферу забезпечення прав національних меншин, розвиватиметься у традиційній атмосфері взаєморозуміння і дружби.

Міністерство Закордонних Справ України користується нагодою, щоб поновити Посольству Російської Федерації в Україні запевнення у своїй повазі.

ЗМІСТ

I. Вступ. 3

II. До історії питання. 6
1. Витоки і становлення української культури. 6
2. Напередодні об'єднання з Росією. 18
3. У братніх обіймах.
(Українська мова в Російській імперії). 32
Перетворення України на російську провінцію. 33
Русифікація як офіційна політика царату щодо України. 43
Асиміляція українства в Російській імперії. 62
4. Українська національна революція 1917-1920 рр. 69
5. Рівноправність мов по-більшовицьки. 74
6. Українізація. 87
7. Шлях до «нової історичної спільноти». 97
Знищення інтелігенції. 98
Русифікація. 109
Асиміляція. 136
8. Не тільки зросійщення.
(Доля української мови в інших державах). 147

III. Сучасне становище української мови: чи є зміни? 162
1. Українська мова і армія. 162
2. Українська мова і церква. 170
3. Українська мова і наука. 141
4. Буремний злам на межі 90-х. 193
Державна служба та урядовці. 195
Освіта. 199
Суспільне мовне середовище. 204
5. Українофоби сорому не ймуть. 213

IV. Післямова. 231

V. Додатки. 271

Діяк Іван Васильович – кандидат технічних наук, член-кореспондент Академії гірничих наук, дійсний член Нафтогазової академії України.

Народився 22 липня 1929 року на Львівщині. Закінчив Львівський політехнічний інститут. З 1953 р. працював на нафтодобувних підприємствах Івано-Франківської області. З 1964 р. – головний інженер, керуючий трестом «Прикарпатбурнафта», м. Івано-Франківськ. У 1972-1998 рр. – заступник начальника Всесоюзного об'єднання «Укргазпром», віце-президент концерну ВО «Укргазпром», заступник голови правління АТ «Укргазпром», м. Київ. Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.

Заслужений працівник промисловості України. Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, відзнаками Президента України – орденами «За заслуги» III та II ступеня. Лауреат Премії Ради Міністрів СРСР.

Автор понад ста наукових праць.

З 1998 р. – Народний депутат України.

Діяк Іван Васильович

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ чи нова русифікація?

Наукове видання

Науковий редактор –
доктор філол. н., член-кореспондент НАНУ
Дончик В. Г.

Видання здійснене за сприяння Асоціації
«Нова література»

Підписано до друку 05.06.2000.
Формат 60 x 90/16.
Папір офсетний.
Гарнітура таймс.
Наклад 5000 прим.
Зам № 3065

ЗАТ «ВІПОЛ» ДК № 15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

І. В. Діяк
Д50 Українське відродження чи нова русифікація?: Науч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. – К. : Гранослов, 2000. – 304 с.
ISBN 966-95742-2-6

У книзі автор досліджує та осмислює витоки сучасного важкого становища української мови в нашому суспільстві. На основі принципів об'єктивності й історизму подається докладний аналіз переслідувань української мови протягом століть та політики денаціоналізації нашого народу з боку різних загарбників. Викривається справжня сутність апологетів двомовності в Україні як слухняних виконавців волі чужинців. Мета роботи – з'ясувати, які саме заходи потрібно вжити для покращення мовної ситуації в Україні та зміцнення української державності. Адресована усім, хто цікавиться проблемами нашої мови і долею України.

ББК 81.2УКР-923+
+63.3(УКР)-36я73

УКРАЇНСЬКІ ЕТНІЧНІ ТЕРИТОРІЇ СТАНОМ НА ПОЧАТОК XXст.

Зафіксовано межі українського етнічного масиву початку XX ст.—періоду, коли ареал розселення українців сягнув свого апогею. На 1914 р. площа суцільної української етнічної території становила близько 740 тис. кв. км., з них в Російській імперії—665 тис., в Австро-Угорській—75 тис. Для порівняння: площа території Української держави 1917-1920 рр. разом з усіма її тимчасовими анексами становила близько 690 тис. кв. км., а сучасна Україна займає площу в 603,7 тис. кв. км.

ТОВ "Книгарня "Є"
Українське відродження чи нова русифікація Діяк
15.90 грн у т.ч. ПДВ 0.00 грн
2 000015 414012